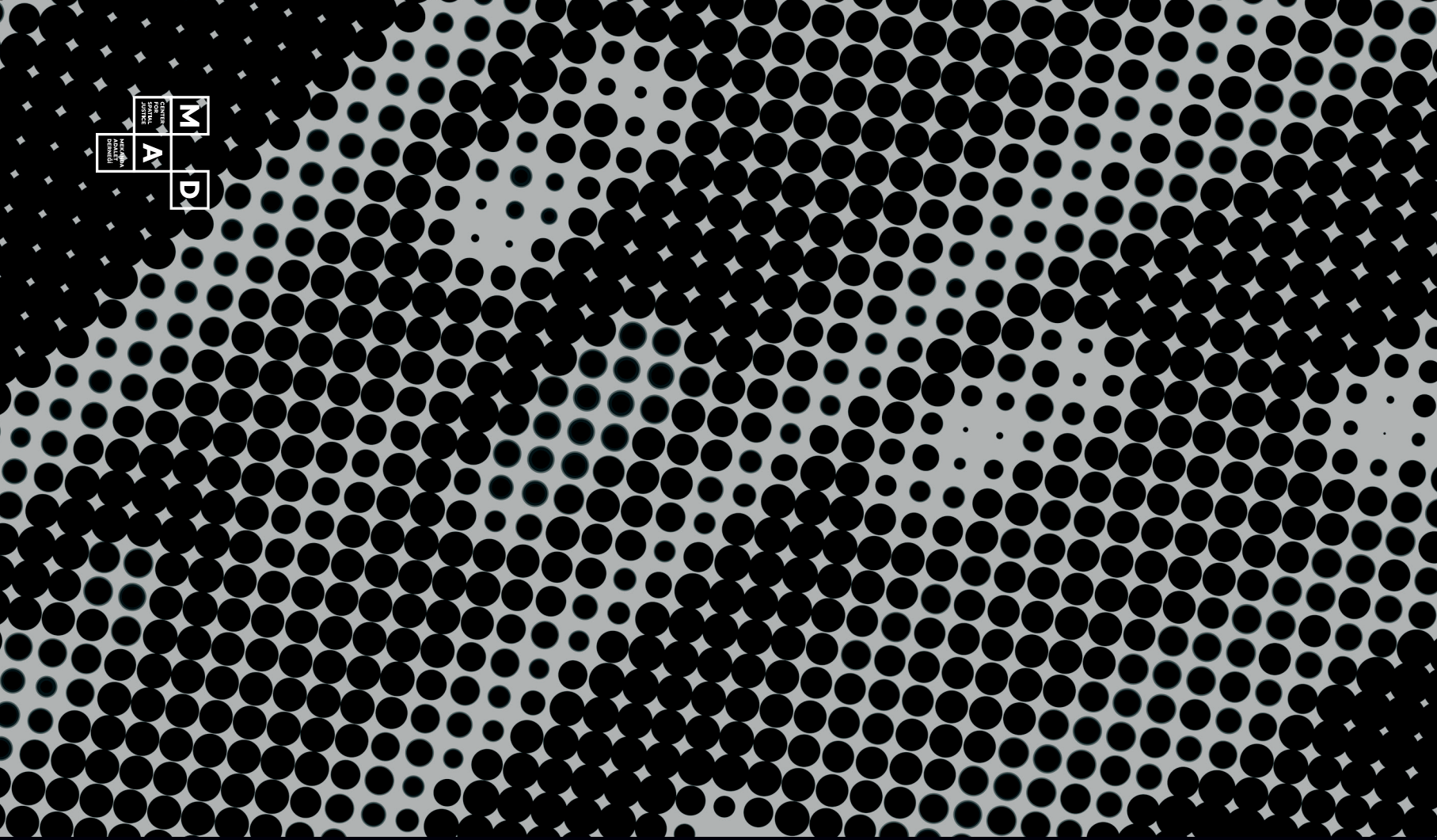

MADjournal

Mekânda adalet çalışmaları dergisi

TÜRKÇE | #01 — 2019

MADjournal
Bir mekânda adalet çalışmaları dergisi / A journal for spatial justice

ISSN
2717-6762

Yayımlayan / Publisher
Mekanda Adalet Derneği

Sorumlu Müdür / Managing Editor
Yaşar Adnan Adanalı

Dergi Editörü / Journal Editor
Sinan Erensü

Editörler / Editors
Bahar Bayhan (Türkçe)
Ceren Yartan (İngilizce)

Danışma Kurulu / Advisory Board
Erdem Evren, *Leibniz-Zentrum Moderner Orient*
Ethemcan Turhan, *KTH Royal Institute of Technology*
Helin Burkay, *Bağımsız Araştırmacı / Independent Researcher*
Sezai Ozan Zeybek, *Forum Transregionale Studien*
Yunus Doğan Telliel, *Worcester Polytechnic Institute*
Zeynep Gülru Göker, *Sabancı Üniversitesi*
Zeynep Oğuz, *Northwestern University*

Tasarım / Design
Volkan Ölmez
Gizem Oduncu
Fol | fol.com.tr

Adres / Address
Mekanda Adalet Derneği / Center for Spatial Justice
Kemankeş Karamustafa Paşa Mah.
Halil Paşa Sok. Ömer Abed Han No.23
Kat: 4 No: 416 Beyoğlu 34425 İstanbul
+90 (545) 358 9581
mekandaadalet.org
info@mekandaadalet.org

Birinci Baskı / First Print
Aralık 2019

Baskı / Print
PrintCenter
Sertifika No: 46616
Sultan Selim Mah. Libadiye Sok.
No:3 4.Levent 34416 İstanbul
+90 (212) 371 0300
info@printcenter.com.tr

Supported by
EUROPEAN ENDOWMENT FOR DEMOCRACY

MADjournal, Mekanda Adalet Derneği'nin MADaraştırma desteğini alan çalışmalara yer veren bir dergidir. Bütün hakları saklıdır. Bilimsel çalışmalar, tanıtım amaçlı ve kaynak göstererek yapılacak alıntılar dışında Mekanda Adalet Derneği'nin yazılı izni olmadan kısmen yada tamamen çoğaltılamaz. Bedelsiz olarak dağıtılır, satılmaz.

MADjournal is a journal featuring research produced in MADfellowship program of the Center for Spatial Justice. No part of this journal may be reproduced or utilized in any form without the prior written permission of the publisher, except for small quotations cited properly with the purpose of scientific research and publicity. Free of charge, not for sale.

İçindekiler

4 Sunuş

8 Gözde ORHAN, Yonca Güneş YÜCEL

Kırsal Mekânın Metalaşması ve Soylulaştırmanın Köy Hâli: Doğanbey Köyü'nün Dönüşümü / *The Commodification and Gentrification of Rural Space: The Transformation of Doğanbey Village*

40 Mine YILDIRIM

Sürgün Edilmiş Köpeklerin İzinde: İstanbul'un Çeperlerinde Değişen Emek ve Adalet İlişkileri / *In Search for Exiled Dogs: Changing Relations of Labor and Justice in the Peripheries of Istanbul*

76 Simla SUNAY, Özlem TÜRKDOĞAN

Camilerin Toplumsal Cinsiyet ve Mekân Odaklı İncelenmesi: İstanbul Örneği / *A Gender-Based Spatial Analysis of Mosques: The Case of Istanbul*

110 Mine EGBATAN, İdil Seda AK

Ankara'nın Ritmi: Mekân, Kadın ve Engellilik / *Ankara's Rhythm: Space, Women and Disability*

132 Caner Murat DOĞANÇAYIR

Buğdaydan Ekmeğe: Türkiye'nin Tarımsal Gıda Endüstrisinin Güncel Ekonomik Peyzajları / *From Wheat to Bread: Contemporary Economic Landscapes of Turkey's Agri-Food Industry*

“Mekân ve adalet terimlerini birleştirmek farklı kuramsal ve ampirik analizleri mümkün kılmakla birlikte, bu iki kelimeyi bir araya getirmediğinizde tahayyül edemeyeceğiniz bir dizi sosyal ve politik eylemin de önünü açar.”

—Edward Soja, *Seeking Spatial Justice*, 2010: 66.

Mekanda Adalet Derneği (MAD) olarak yeni bir yayını okuyucu ile tanıştırmanın heyecanı ve gururu içerisindeyiz. İlk sayısını elinizde tuttuğunuz MADjournal, mekânsal adalet çalışmalarını odağına alan, uzun süreli olacağını umduğumuz ve şimdilik yılda bir kez çıkmasını planladığımız hâkemli akademik bir dergi. MADjournal'ın benzer akademik dergilerden biraz farklı bir hikâyesi var. Dergi aslında MAD'ın yürüttüğü bir araştırma destek programının (MADaraştırma) bir ürünü. Açık çağrısı 2018 Aralık ayı içinde yapılan bu programa 80'e yakın nitelikli başvuru olmuş, bunlardan beşi akademik hâkem heyeti tarafından özellikle desteğe değer bulunmuştu. MADaraştırma desteği alan bu çalışmalar 2019 Temmuz itibarıyla tamamlandı, araştırmalardan derlenen makaleler yeniden hâkem sürecine tabi tutuldu ve nihayetinde MADjournal'ın ilk sayısını şekillendirdiler. Araştırma programı, önümüzdeki sayılarda da dergiye içerik sağlamaya devam edecek. Bununla birlikte MADjournal'ın kademeli olarak dış çağrı ile de gelen makalelere yer vermeye başlamasını öngörüyoruz. MADaraştırma destek programının ve dolayısıyla onun bünyesinden çıkan MADjournal'ın kabaca üç temel amacı var. Bu amaçlardan ilki, ana akım akademik mecralar tarafından desteklenmeyen araştırmaları ve araştırmacıları desteklemek. Bugün pek çok araştırma konu ve yöntemi akademiye çizilen yer yer muhafazakâr, yer yer piyasacı ama çoğunlukla sığ, katı ve tek tipçi sınırların dışında kalıyor; bazen araştırma konuları bazen de araştırmacıların kendileri türlü gerekçelerle mevcut akademik yapılar dışına sürülüyor. Bu bağlamda MADjournal çok disiplinli, deneysel, cesur ve yenilikçi araştırmalara ve bu araştırmacıların sahiplerine destek olmayı amaçlıyor. Buna paralel olan ikinci amacın ise daralan fikir ve araştırma dünyamıza yeni bir mecra kazandırmak olduğunu ifade etmeliyiz. İçinden geçtiğimiz dönemin akademiye verdiği yoğun tahribata rağmen gayretli ve meraklı araştırmacılar ve bu araştırmaları ilgiyle okumak isteyen bir kitle var. MADjournal en dar zamanda yaşanan bu canlılığa aracı olmak istiyor. Son olarak, MADjournal'ın konu itibarıyla yaptığı katkıdan bahsetmek gerekir. Bir Mekânsal Adalet Çalışmaları Dergisi sloganıyla yayın hayatına başlayan MADjournal, Türkiye'de hem akademik hem toplumsal ilginin giderek giderek arttığı mekân ve toplumsal adalet çalışmalarının kesişiminde konumlanıyor. Amacımız derneğimize adını veren mekânsal adalet kavramının kullanım ve uygulama alanlarını yaygınlaştırmak ve kavramın içinin doldurulmasına hizmet etmek. Bu anlamda bir ilk niteliği olan dergimizin 2015 yılında kaybettiğimiz ünlü coğrafyacı Edward Soja'nın da yandaki alıntısında belirttiği gibi hem yeni teorik ve ampirik analiz imkânlarına hem de alternatif toplumsal ve siyasal ufuklara işaret edeceğini ummaktayız.

Dergi Editörü Sinan Erensü

"Combining the terms spatial and justice opens up a range of new possibilities for social and political action, as well as for social theorization and empirical analysis, that would not be as clear if the two terms were not used together."

—Edward Soja, *Seeking Spatial Justice*, 2010: 66.

Center for Spatial Justice (*Turkish* Mekanda Adalet Derneği; abbv. MAD) is proud to launch a new line of publication: an annually published academic journal called MADjournal set to feature innovative, transdisciplinary work in an emerging field that we prefer to call as spatial justice studies. MADjournal's story is unlike any other. It is the outcome of a fellowship program run by MAD to counter the sudden and unfortunate contraction of the academia in Turkey. The fellowship program was designed to support cutting-edge space-based academic research at a time when mainstream higher education institutions fail to do so due to a number of political and financial reasons. Announced in late 2018, the fellowship program received 80 highly-competitive project applications across the country, five of which were found worthy of support by a panel of six academics. These research projects were completed by the summer of 2019, the findings were turned into research articles, they went through a diligent peer-review process and eventually constituted the first issue of MADjournal. The mission of MADjournal, and the fellowship program that the journal is based on, is threefold. First, we aim to support scholars and research areas that are overlooked by the mainstream academic institutions and/or major grantee organizations. We increasingly witness that many promising projects are left underfunded not on grounds of academic merit, but due to political calculations and/or as a result of neoliberal priorities. MADjournal is expected to create an alternative support line for the victims of the neoliberal authoritarian turn in Turkish academia. Parallel to this, MADjournal aims to become a new space for discussion, research, and deliberation to Turkey's shkinking intellectual field. Despite the destruction and ruin the Turkey's intellectual environment has been going through, the demand for well-quality research and critique as well as the motivation of young scholars are still high. MADjournal is created to speak to this stubborn dynamism. The third mission of MADjournal pertains to its thematic focus. With its motto, a journal for spatial justice studies, MADjournal positions itself where social justice studies meets spatially-informed methods and analysis, an intersection attracts growing number of scholars and activists in contemporary Turkey. We believe that MADjournal will be the outlet in which the concept of spatial justice, which is also the inspirational theoretical framework behind our Center, is better defined, convincingly illustrated, and further developed. As the first journal in this field, MADjournal is well-positioned to point to the social and political horizons as well as the theoretical and empirical possibilities suggested above by the late geographer Edward Soja, whom we unfortunately lost in 2015.

Journal Editor Sinan Erensü

Kırsal Mekânın Metalaşması ve Soylulaştırmanın Köy Hâli: Doğanbey Köyü'nün Dönüşümü

Gözde Orhan*

Yonca Güneş Yücel**

* Doktor Öğretim Üyesi, Altınbaş University, gozde.orhan@altinbas.edu.tr
** Dr., Bağımsız Araştırmacı, gunesyucel8@gmail.com

Özet

Bu makale, pek çok medeniyete ev sahipliği yapan Menderes Deltası'ndaki Domatia'nın (Eski Doğanbey Köyü), 1980'li yıllarda köyün taşınması sonrasında ortaya çıkan mülkiyet ilişkilerine odaklanarak, göç edilen mekân ile geride bırakılan mekân arasındaki ayrışmayı sorunsallaştırmaktadır. Büyüyen nüfusun köye sığmadığı gerekçesiyle 1980'lerin başından itibaren 2 km güneyde yeni bir yerleşim alanına göç ederek Yeni Doğanbey Köyü'nü kuran Eski Doğanbey sakinlerinin terk ettiği Rum evleri; büyük kentlerde yaşayan, çoğunluğu yazar ve akademisyenlerden oluşan bir grup tarafından satın alınmaya ve restore edilmeye başlanmıştır. Bu gelişme, birbirine komşu ancak sosyal, ekonomik veya kültürel anlamda birbirine hiç benzemez iki farklı ahaliyi yan yana getirmiştir. Aktörler arası işbölümü, müzakereler ve çatışmalar ekseninde iki ayrı yerleşimi mekânsal ayrışma bağlamında tartışan çalışma, kentte karşılaşmaya aşina olduğumuz soylulaştırma pratiklerinin, kır ölçeğinde nasıl deneyimlendiğini mercek altına almaktadır.Milli park alanı olarak belirlenen alanın tam da içinde yer alan bir köy mekânının farklı sınıftan kullanıcılar tarafından nasıl algılandığı, kullanıldığı, doğanın işlevi, doğanın ne ölçüde yeni yaşam modeline dâhil edilip ne ölçüde dışlandığı, sorgulanacaktır. Buradan hareketle soylulaştırma kavramının kapsayıcılığı, esnekliği ve açıklayıcılığı üzerine düşünmek, kırdaki ve kentteki deneyimlerin farklılıklarına olduğu kadar ortak özelliklerine de dikkat çekmek ve kavramın güncelliğini görünür kılmak amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Soylulaştırma, mekânsal ayrışma, kır çalışmaları, kırsal soylulaştırma, mübadele, Domatia.

The Commodification and Gentrification of Rural Space: The Transformation of Doğanbey Village

Abstract

This article problematizes the segregation between the place abandoned and the place migrated after the relocation of Domatia (now Old Doğanbey) from the early 1980s focusing on the changing ownership relations in the village situated in the Menderes Delta in Western Turkey. The old Greek houses of Old Doğanbey, which the villagers abandoned as they moved to a new settlement (New Doğanbey) 2 kilometers south, were purchased and restored by some authors and academics. This brought together two different communities coming from divergent social, economic, and cultural backgrounds. This study, which discusses two different settlements in terms of spatial segregation in the axis of division of labor, negotiations and conflicts between different actors, examines how the gentrification practices we are more familiar with in the city are experienced on a rural scale. It questions the perception of nature, how a village within the bounds of a natural park is perceived and used by different classes. It reflects on the inclusiveness, flexibility and functionality of the concept of gentrification, to draw attention to the differences and similarities in the rural and urban experiences and highlight the concepts's actuality.

Keywords: Gentrification, spatial segregation, rural studies, rural gentrification, population exchange, Domatia.

2006 Temmuz'unda tatil için Kuşadası'nda geçirdiğimiz beş günün sonunda "Kuşadası'nda görülmesi gereken yerler" listesinde ilk sıralarda yer alan Kuşadası Milli Parkı'na gitmiş, herkes gibi yaban domuzlarını karpuz kabuğuyla besleyip fotoğraf çektirmiştik. Burası da Kuşadası'nın tamamı gibi turist kitlesinin yoğun ilgisi altındaydı. Öyle ki giriş kapısının önü araç konvoyundan geçilmiyordu. Kendimize bir yer bulabilmek için dört koy gezdikten sonra yolun sonuna geldiğimizi fark ettik. Geçişin yasak olduğunu belirten bir tabela karşımıza çıktı. Tatilcilik "kimsenin keşfetmediği koyları keşfetmeyi" gerektirdiği için, sınırın ötesinde ne olduğunu ve buraya nasıl gidilebileceğini öğrenmek tatilimizin biricik motivasyonu hâline geldi. Eski Doğanbey Köyü (Domatia)[1] ile tanışma hikâyemiz böyle başladı. Sonraki gün haritadan iz sürerek, Söke'ye gitmeden bu gizemli yere ulaşamayacağımızı, buradan oldukça seyrek kalkan bir köy minibüsüyle uzun bir yolculuk yapmamız gerektiğini öğrendik. Hayalimizde, köylü kadınların kekik ve adaçayı sattığı, leziz gözlemelerin yanında ekşi ayran içebileceğimiz serin ve ferah bir köy vardı. Son durağa geldiğimizde minibüste bizden başka kimse kalmamıştı ve inerken şoför nasıl döneceğimizi sorana kadar, buranın hayli insansız bir yer olduğunu anlamamıştık. Köyün, masalsı bir görüntüsü vardı; evler, bahçeler, çiçekler kusursuz bir bütünlük içindeydi. Sokaklarda kimseyi görmediğimiz gibi camlarda, balkonlarda da kimsecikler yoktu. Bu muhteşem dekorun içinde elbette sayısız fotoğraf çektirdik. Burası, çok susamış olduğumuzda bir bardak su rica etmek için rahatlıkla kapı çalabileceğimiz bir köy izlenimi vermemişti. Issız köyde pek yapacak bir şey olmadığından ve yanımızda yiyecek içecek de bulunmadığından karanlığa kalmak istemedik. Dönüş için uzun saatler araç bekledikten sonra yol boyunca "bu köy kimin köyü?" diye düşündük. 13 yıl önce ilk kez ziyaret ettiğimiz bu köy, kır ve köy yaşamının sandığımızdan farklı biçimleri olabileceğini göstermiş, bizi yeni sorular ve arayışlar içine çekmişti.

Domatia, Aydın şehrinin Söke ilçesine bağlı eski bir Rum köyüdür. Yüzyıllar boyunca Büyük Menderes ve kollarının taşıdığı alüvyonlar denizi doldurmuş, böylelikle günümüzden yedi bin yıl önce Ege'ye bakan ve yükseğe konumlandırılmış olan Doğanbey Köyü'nün civardaki diğer pek çok köy gibi denizle mesafesi artmıştır. Bu coğrafi dönüşüm, hem Söke Ovası'nın hem de Doğanbey'in sosyoekonomik ve politik gelişimini temelinden etkileyecektir. Bir zamanların önemli limanları artık karaya dahil olacak ve önemini yitirecek, diğer yandan alüvyonların oluşturduğu topraklar sayesinde yeni ve verimli tarım alanları medeniyetlerin gelişimini belirleyecektir (bkz. Şekil 1).

---

1 Çalışma boyunca Domatia şeklinde anılan köy Eski Doğanbey Köyü'dür. Hemen yakınına kurulan Yeni Doğanbey Köyü ile Eski Doğanbey Köyü idari olarak tek bir muhtarlığa bağlıdır. Metin boyunca "Doğanbey" ifadesi her iki köyü kapsayan idari bir birime karşılık gelmektedir. Eski köyden söz ederken "Domatia" kullanımı tercih edilse de okuyucunun kolay takip edebilmesi için "eski" ve "yeni" kullanımları akıcılık sağladığından her iki köyden bahsedilen cümlelerde bu ifadelere daha sık yer verilmiştir.

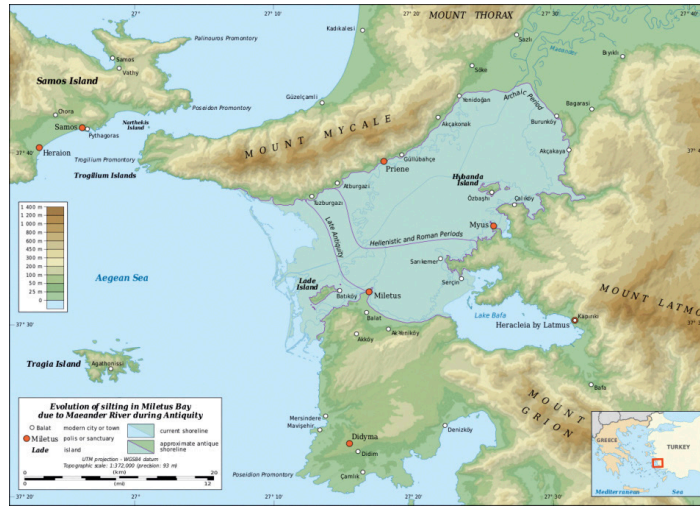

Şekil 1. Milet antik kentini gösteren harita. Kaynak: Söke Belediyesi.

Bu çalışma, İyonlar'dan Roma Uygarlığı'na, Aydınoğulları'ndan Osmanlı'ya pek çok medeniyete ev sahipliği yapan Menderes Deltası'ndaki bu küçük köyün, 1980'li yıllarda yerleşimcilerinin taşınması sonrasında ortaya çıkan mülkiyet ilişkilerine odaklanacak ve göç edilen mekân ile geride bırakılan mekân arasındaki ayrışmayı sorunsallaştıracaktır. Büyüyen nüfusun köye sığmadığı gerekçesiyle 1980'lerin başından itibaren 2 km güneyde yeni bir yerleşim alanına göç ederek Yeni Doğanbey Köyü'nü kuran Eski Doğanbey sakinlerinin terk ettiği Rum evleri, büyük kentlerde yaşayan, çoğunluğu yazar ve akademisyenlerden oluşan bir grup tarafından satın alınmaya ve restore edilmeye başlanmış, böylelikle Eski Doğanbey Köyü'nün çehresi ve sosyoekonomik profili bütünüyle dönüşmüştür. Bu gelişme, birbirine komşu ancak sosyal, ekonomik veya kültürel anlamda birbirine hiç benzemeyen iki farklı ahaliyi yan yana getirmiştir. Aktörler arası işbölümü, müzakereler ve çatışmalar ekseninde iki ayrı yerleşimi mekânsal ayrışma bağlamında ele almayı amaçlayan araştırma, bu iki ahalinin sınıfsal olduğu kadar kültürel ve sosyal farklılığının da altını çizer. Öyle ki köylerin şekillenişi, bu iki grubun kendilerini tarif ederken kullandıkları kimliklerin kurulumlarıyla yakından ilişkilidir. Cumhuriyet tarihine yön veren Milli Mücadele Dönemi sonrasındaki gelişmeler, nüfus ve toprak yapısının dönüşümü eski yerleşimcilerin kendilerini ve mekânlarını tanımlarken başvurduğu referanslarken orta-üst sınıf yeni yerleşimcilerin Antik Yunan kültürüne yaslanmış anlam ve değerler dünyası, soylulaşan mekânın kodlarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu araştırma, mekân kurulumunda ve mekânsal ayrışmada sınıfsal dinamikleri ve kimlik kurulumlarını bir arada tartışmayı önermektedir.

Bu araştırmanın bir diğer amacı, yeni mekân tartışmalarında kent-kır ölçeklerinin geçişkenliği ve belirsizliği sıklıkla vurgulanıyor olsa da, genellikle kent ölçeğinde teorize

edilen soylulaştırma (*gentrification*) kavramını daha küçük bir ölçeğe taşımak ve antropolojik bir yöntemle ele almaktır. Kentte karşılaşmaya aşina olduğumuz soylulaştırma pratiklerinin kır ölçeğinde nasıl deneyimlendiğini mercek altına alan çalışma, kırdaki soylulaştırmayı kentsel alışkanlıkları köy ölçeğine taşıma girişimi olarak ele alacaktır. Burada doğanın işlevi, doğanın ne ölçüde yeni yaşam modeline dahil edilip ne ölçüde dışlandığı, milli park alanı olarak belirlenen alanın tam da içinde yer alan bir köy mekânının farklı sınıftan kullanıcılar tarafından nasıl algılandığı, kullanıldığı ve metalaştırıldığı sorgulanacaktır. Buradan hareketle soylulaştırma kavramının kapsayıcılığı, esnekliği ve açıklayıcılığı üzerine düşünmek, kırdaki ve kentteki deneyimlerin farklılıklarına olduğu kadar ortak özelliklerine de dikkat çekmek ve kavramın güncelliğini görünür kılmak amaçlamaktadır.

Bu araştırma tarih, sosyoloji ve şehircilik gibi farklı alanları kesen disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmıştır. Eski ve Yeni Doğanbey köylerinde Mayıs ve Temmuz 2018 ve Ocak 2019 aylarında beş ila on günlük ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Yapılan alan çalışmaları ile yer değiştirmenin ve mülkiyetin el değiştirmesinin ne zaman ve nasıl gerçekleştiği, iki köy arasındaki işbölümünün nasıl kurulduğu ve yeniden üretildiği, yeni ve eski yerleşimciler arasındaki çatışma ve müzakere biçimlerinin nasıl örüldüğü derinlemesine mülakatlarla anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışma her ne kadar Eski Doğanbey Köyü'ne odaklansa da bu köyün eski sakinleri olan Yeni Doğanbey Köyü ahalisiyle de görüşmeler yapma gereği duyulmuştur. Bunun amacı, aynı tarihsel süreci farklı şekilde deneyimleyen iki grubun gözlem ve değerlendirmelerine vâkıf olabilmek ve anlatıyı mümkün olduğunca birbirini tamamlayan bir örgü şeklinde sunabilmektir.

Eski Doğanbey Köyü'nde gerçekleştirilen görüşmeler büyük oranda yeni yerleşimcilerin hanelerinde birebir yapılmıştır. Bu grup daha fazla boş zamana sahip, eğitimli, yalnız ya da çok az insanla teması olan, ileri yaşta bireylerden oluştuğu için deneyimlerini anlatmaya daha heveslilerdi. Yeni Doğanbey sakinleri ile temas, daha önceki ziyaretlerde tanışılan, Eski Doğanbey Köyü'nde doğup büyümüş ve şimdi burada bir butik otelde çalışan, göç sürecini doğrudan yaşamış ve Yeni Doğanbey'de ikamet eden Kemal Bey'in aracılığıyla sağlanmıştır. Bu görüşmeler, bütünüyle köyün iki kahvehanesinde gerçekleştirilmiştir. Kimileri birebir yapılabilmiş, ancak çoğunluğu kahvehanenin sosyal ortamı gereği daha geniş katılımlı görüşmeler hâline gelmiştir. Görüşmeler mülkiyetin el değiştirme süreçleri üzerinde yoğunlaştığı için ister istemez görüşmecilerin fazla açık olmayı tercih etmeyebileceği göz önünde bulundurulmuş olsa da, köylülerin tamamının tekrarladığı bilgiler mülakat notlarına yön vermiştir.

Araştırma, Yeni Doğanbey Köyü'nde kahvehane görüşmeleriyle sınırlandığı için birkaç kişi dışında yalnızca erkek bireylere ulaşılabilmiştir. Kadınların evlerinin dışında belirgin sosyal alanlarının olmaması ve hasat dönemlerine göre tarlada mesailerinin yoğunluğu, ev ziyaretlerini zorlaştırmıştır. Diğer yandan kadınların bu tür konularda

eşlerinin daha fazla bilgi sahibi olduklarını ifade etmeleri ve eşlerine yönlendirmeleri çalışmayı temsil çeşitliliği açısından kısıtlamıştır.

Köyün eski sakinleriyle ve köye sonradan yerleşen entelektüel, yazar ve sanatçılarla yapılan çok sayıda görüşme dışında muhtarlık ve belediye gibi resmi mercilerden toplanan bilgiler de araştırmayı desteklemiştir. Araştırmanın bir diğer birincil kaynağı Söke Belediyesi arşivinden elde edilen dokümanlardır. Bu dokümanlar sürecin resmi işleyişi hakkında ayrıntılı veri sunmaktadır. Bunlar arasında köyün çeşitli dönemlere ait gelişme planları, tapu bilgileri, köyü de içine alarak çizilen Milli Park sınırlarına ilişkin resmi belge ve yazışmalar, köyün tanıtımı ve turizme açılması amacıyla gerçekleştirilen çalıştay raporları yer alır. Çalışmada, bu plan ve belgeler ile demografik veriler ve mülakatlardan elde edilen bilgiler karşılaştırılarak kullanılmıştır.

Yapılan görüşmelerde, Eski Doğanbey Köyü'ne yerleşen ve kamuoyunca tanınan önemli yazar, akademisyen ve iş insanlarının isimleri geçmektedir. Keza Söke Belediyesi'nden elde edilen tapu kayıt bilgileri Eski Doğanbey Köyü'ne bu kesimden dikkate değer bir ilgi olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Ancak bu verilerin kullanılması elbette etik sınırlar çerçevesinde mümkün değildir. Yöntemsel bir tercih olarak özel hayatın gizliliği gereği bu isimleri açık bir şekilde kullanma yerine anonimleştirme yoluna gidilmiştir.

Kuramsal Arka Plan

Bu çalışma, genel olarak mekân teorilerinin açtığı yoldan ilerleyerek mekânsal ayrışma kavramını kırsal ölçeğe taşımayı deneyecektir. Lefebvre'in meşhur kitabı *La Production de L'Espace*'ın (Mekânın Üretimi) basıldığı 1974'ten bu yana mekânın, olayların aktığı bir sahne değil, üretilen ve yeniden üretilen toplumsal bir ürün olduğu fikri yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Mekânın meta olarak üretildiği savı, gerek kentlerin gerek kırsal alanların kapitalist üretim ilişkilerinden bağımsız ele alınamayacağını öngörmektedir. Lefebvre'in ardılları, özellikle David Harvey ve Manuel Castells genellikle kentler üzerine yoğunlaşmış olsalar da, mekânın tarihin ürünü ve toplumsal yapının yansıması olduğunu vurgulayarak yazının gelişimine önemli katkılar sunmuşlardır.

Bu çalışmaya ilham veren önemli teorisyenlerden biri Edward Soja'dır. Soja, mekânsallığın ilişkiselliğine dikkat çeker. Toplumsal bir ilişki olarak mekânsallığın, toplumsal etkinlik ve ilişkinin kendiliğinden bir aracı ve çıktısı; önkoşulu ve tezahürü olduğunu iddia eder (Soja, 1989:129). Ona göre toplumsal yaşamın mekânsal-zamansal dinamikleri, toplumsal etkinliği ve güç ilişkilerini de içine alan toplumsal ilişkileri belirler. Bu ilişkileri ve çatışmaları maddi olarak kuran süreç, tutarsızlıkları ve toplumsal etkinliğin aracı ve çıktısı olarak üretilen mekânın bu ikili hâlinden türeyen mücadeleyi de barındırır. Diğer bir deyişle mekân "toplumsal üretim ve yeniden

üretim için; hem var olan mekânsallığın sürdürülmesi ve güçlendirilmesi hem de dikkate değer ölçüde yeniden yapılandırılması veya radikal dönüşümü üzerinde mücadele yürütülen rekabetçi bir arenadır" (s. 130). Zamanda ve mekânda nesnelerin arasındaki bağlar yerine bu bağların kendisi zamanı ve mekânı üretir, niteler ve dönüştürür (Massey, 1992:79).

Marx'ın sermayenin doğası gereği her türlü mekânsal bariyeri aştığı ilkesinden yola çıkan Neil Smith, dünyanın evrensel bir üretim aracına dönüşmesi ile birlikte en ücra toprak parçasından okyanuslara, havaya ya da yerin dibine kadar dünyanın her yerinin kapitalizmin gözünde gerçek ya da potansiyel bir üretim aracına indirgendiğini söyler (Smith, 1982:143). Dolayısıyla kır ve kenti ayrı kategoriler olarak değerlendirme eğilimi gün geçtikçe anlamını yitirmektedir. Kent dışı alanlar olarak tanımlanan mekânlar da kente özgü gibi görünen yıkım süreçlerinden hızla payını almakta, metalaşma süreçlerine maruz kalmaktadır. Dolayısıyla sermayenin az kullanılmış mekânlara doğru hareket etme eğiliminin doğal bir sonucu olarak, kent ölçeğinde örneklerine sıklıkla rastladığımız soylulaştırma süreçleri kırsal mekânlarda da etkisini göstermektedir. Batı literatüründe kırsal soylulaştırma olarak adlandırılabilecek deneyimler (Bkz. Phillips, 1993; Cloke ve Thrift, 1987), büyük oranda kent merkezlerinin hemen dışındaki kırsal alanların orta sınıfların kullanımına açılması şeklinde meydana gelmiş olsa da kentsel mekânların çok uzağında, çok farklı amaçlarla yeniden düzenlemelerin yapılabileceğini, farklı kesimler arasında yer değiştirmelerin yaşanabileceğini vurgulamak gerekir. Eliza Darling'in tespit ettiği gibi kırsal mekânlarda yaşanan dönüşümler yalnızca kentlerde gerçekleşenlerden farklı değildir, aynı zamanda kırdaki örnekler de birbirlerinden farklıdır (Darling, 2005:1030).

Soylulaştırma genellikle orta sınıfların işçi sınıfı mahallelerine taşınıp burada yaşayanları mahalleden "süpürmesi" şeklinde deneyimlendiği için kavram tartışılırken soylulaştırmayı yapan ve bundan etkilenen aktörlerin kimlikleri ön plana çıkarılır. Aktörleri merkeze koyan böylesi bir okuma, kırsal alandaki pek çok yeniden düzenleme sürecini görünmez kılar çünkü günümüzde mekânda tanık olduğumuz sınıfsal çatışma, orta sınıf-işçi sınıfı dikotomisinden çok daha farklı şekillerde gelişebilmektedir (Phillips, 1993:124). İki sınıf arasında yer değiştirmeden söz edilebileceği gibi sınıf-içi geçişler de pekâlâ mümkündür (Cloke ve Thrift, 1987, 1990). O halde soylulaştırmayı tanımlarken aktörlerin sınıfsal kompozisyonlarından ziyade Smith'in (1984; 1996) de vurguladığı üzere sermayenin eşitsiz gelişimine odaklanmak ve aktörlerin sınıfsal davranışlarını değil sermaye hareketlerini izlemek yol açıcı olacaktır.

Bir mekânın yeniden düzenlenmesinde üretken sermaye yatırımının gözetilmesi ve mülkün az kullanılmışlık potansiyelinin gerçekleştirilmesi; soylulaştırmacılar ya da yerinden edilenler hangi sınıftan olursa olsun kentsel ya da kırsal tüm soylulaştırma süreçlerinin ortak özelliği olarak tanımlanabilir (Phillips, 1993:125). Diğer bir deyişle,

ister kent ister köy ölçeğinde olsun, soylulaştırılan mekânda da sermayenin formülü Para-Meta-Para'dır. Para sahibi kişi, işe belli bir para ile başlar. Para ile soylulaştırmaya konu olan yerde bir meta alır, onu satar ve paraya dönüştürür. O hâlde soylulaştırmayı yapanların hem dönüştürücü hem tüketici olması beklenir (Smith, 1992). Diğer yandan, soylulaştırma süreci illa doğrudan bir "yerinden etme" hareketiyle başlamak zorunda değildir. Alım gücünün yetmemesi de eski yerleşimcilerin bir şekilde mekândan dışlanmasına neden olabilir (Davidson and Lees, 2005:1170).

Martin Phillips soylulaştırmanın kır ölçeğinde kenttekinden farklı olarak bazı avantajlar ve dezavantajlar taşıdığını söyler. Öyle ki üst sınıflar kırsala yerleştiğinde kamusal hizmetlerden uzak olmayı göze almak durumundadır. Ancak, kır, bir komünite fikrinin gelişmesi potansiyelini de içinde barındırır (1993:126). Örneğin son yıllarda sıklıkla karşılaşılan refah göçü (amenity migration) modeli, kır ölçeğinde yeni bir şehirleşme deneyimi sunarak soylulaştırıcılara geleneksel mekân kullanımlarını, ekonomik faaliyetleri ve mevcut toplumsal düzeni kendi alışkanlıklarına göre yeniden düzenleme fırsatı verir (Gosnell ve Abrams, 2011:303). Kır, pek çok anlamda kentten farklı olarak görece bir bağımsızlaşma alanı sunabilmektedir. Kentsoyluların kentte edindikleri beşeri kazanımlar, kır ölçeğinin bu görece daha az sınırlı mekânsal olanaklarıyla bir araya geldiğinde soylulaştırıcılar için melez bir modele olanak vermektedir.

Kıra göç eden kentlilerin, geldikleri mekânı olumlu yönde dönüştürdüğüne dair hatırı sayılı bir literatür vardır (Krannich, 2006; Hines, 2010; Jacob, 1997; Jones vd., 2003). R. Krannich, P. Petrzelka ve J. Brehm'in (2006) Kuzey Amerika'daki dört ayrı noktada yaptıkları alan araştırmasının sonuçlarına göre refah göçüne maruz kalan bölgelerde yaşayanların memnuniyet düzeyi, sosyal entegrasyon ve katılım değerleri düşünüldüğünde oldukça yüksektir. J. Dwight Hines'ın (2010) Montana'da yaptığı etnografi ise orta sınıf soylulaştırıcıların yerleştikleri yeni mekânda konfor ve estetik ölçütlerini önemsedikleri için çevre örgütleri ve siyasi kurumlar aracılığıyla gittikçe artan yerel güçlerini mobilize ettiklerini ve böylelikle yereldeki aktivizmi olumlu yönde etkilediklerini ortaya koyar. Yine Jeffrey Jacob'ın *New Pioneers* kitabı toprağa dönüş hareketinin yereldeki etkilerini değerlendirir ve kıra göç edenlerin kırsal toplumu dönüştürme potansiyelini analiz eder. Bu kişilerin çevre örgütlerine üyeliğinin yüksek olduğunu ve sosyal adalet prensibine göre hareket etme eğiliminde olduklarını söyler (Jacob, 1997). Kıra yeni gelenler daha eğitimlidir ve bu farklılıkları bölgenin karşılaştığı çevre sorunlarının çözümünde önemli etkiye sahip olabilir (Jones, R.E. vd., 2003:233).

Bu çalışma, yukarıda sıralanan kuramsal arka plana dayanarak kimi tartışmalara dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Bunlardan ilki, soylulaştırma kavramını sermaye hareketleri üzerinden okumanın hem kırsal hem de kentsel mekânlarda gerçekleşen

dönüşümleri açıklamakta kullanışlı olmasıdır. Bu kabul, kıra ya da kente özgü dinamikleri görmezden gelmeyi gerektirmez. Nüfus özellikleri, tüketim alışkanlıkları, yapılan yatırımların ölçeği düşünüldüğünde kırsal ve kentsel mekânlarda yapılan dönüşümlerin yarattığı tahribat ve etki oldukça farklıdır. Ancak, kırsal mekânda gerçekleşen soylulaştırma pratikleri kentteki birikim süreçlerinin bir tezahürüdür. Kırda bu tür yatırımlar yapanların kentte kâr getirici, hatırı sayılır düzeyde ekonomik faaliyetler içinde oldukları aşikârdır. Alan araştırması, kırsal mekândaki kültürel mirası "ayağa kaldıranların" kentsel birikimlerini yeterince sermayeye açılmamış alanlara nasıl aktardıklarının izini sürmeyi amaçlamaktadır.

Kuramsal arka plana dayanarak alan araştırmasında sınanacak ikinci tartışma, soylulaştırmanın her zaman bir sınıfın diğerini yerinden etmesi şeklinde gerçekleşmek zorunda olup olmadığıdır. Burjuvazinin işçi sınıfını yerinden ettiği bir mekânsal yer değiştirmeden farklı başka soylulaştırma biçimlerinin de olabileceğini dikkate alarak aktör merkezli bir analizden kaçınmak, kavramın açıklayıcılığını arttırabilir. Ancak sermayenin hareketini izlemek için, soylulaştırma sürecine dâhil olan aktörlerin mülkünü elden çıkarma veya mülkiyet edinme tercihlerini anlamak gerekmektedir. Kentle kıyaslandığında yatırım yapmanın irrasyonel göründüğü kırsal bir mekâna soylulaştırıcı özneler olarak girmenin uzun vadeli yatırım değerini anlamak için aktör odaklı bir analiz de gereklidir.

Son olarak, bu çalışmaya konu olan köy, kırdaki soylulaştırma süreçlerinin soylulaştırıcılar için sunduğu avantajlar ve dezavantajların boyutlarını tartışmak için bir imkân sağlamaktadır. Komünite oluşturma girişiminin ne ölçüde işlediği, eski yerleşimcilerle işbirliğinin olanaklarının sağlanıp sağlanamadığı, soylulaştırıcıların tahayyül ettikleri kırda yaşam idealine ne kadar yaklaşabildikleri ve bundan ne ölçüde tatmin oldukları test edilecektir. Diğer yandan bu çalışma, soylulaştırma sürecinin mekâna ne getirip mekândan ne götürdüğü üzerine de bir muhasebe sunarak kırsal mekândaki dönüşümün kıra özgü yüzü hakkında yeni açılımlar sunabilir.

Çalışmaya konu olan köy, özgün toprak ilişkilerinin olduğu bir bölgede yer almaktadır. Çağlar Keyder (1983) İkinci Dünya Savaşı sonrası ekonomik ve siyasal gelişmelerin Türkiye'deki küçük köylülüğü konsolide ettiğini söyler. Türkiye'deki kırsal yapıya bakılacak olursa, ülke çapında toprak-emek oranının yüksekliği, topraksız köylülüğün de monopollerin de yaygın olmadığını göstermektedir. Köylülüğün kendi içinde farklılaşması piyasaya nasıl adapte olduğuyla açıklanabilir. Her ne kadar Marksist literatür, kapitalist gelişme için toprak mülkiyetinde bir konsantrasyon olmasını bir zorunluluk gibi gösterse de Türkiye'de küçük köylülüğe dayalı bir gelişme vardır (s. 36). Keyder, köyü hane halkı ya da diğer ölçeklerin arasında bir birim olarak tanımlar ve dört köy tipinden bahseder. Birinci tip geçimlik ekonomisi olan, ikinci tip ek gelir getirici işler de yaparak ayakta kalabilen, dördüncü tip tamamen kapitalistleşmiş köydür. Üçüncü tip,

artı değerin yeniden üretime aktarıldığı, toprağın fazla parçalanmadığı, makine yoğun teknolojinin kullanıldığı, kısmen toprak konsantrasyonunun olduğu tiptir. Keyder'in üçüncü tipe örnek olarak gösterdiği köylerden Tuz Köyü'nde nüfusun üçte ikisi 30-80 dönüm arası toprağa, iki aile ise 150 dönüm üstü toprağa sahiptir. Topraksız köylü oranı yüzde 10'dur. Pamuk ve zeytin üretimi yaygındır. Bu araştırmaya konu olan Doğanbey, pek çok yönden Keyder'in tasvir ettiği üçüncü tip köye benzemektedir. Seçilen bölge, daha önce antropolojik çalışmalara da konu olmuştur (Bkz. Sirman, 1988; Aydın, 2001). Tarımsal üretimin yaygın olduğu Büyük Menderes Deltası'na yakındır ve bu anlamda tarımsal yapıların dönüşümü de önemli bir dinamik olarak göze çarpmaktadır.

Kırsal mekânda soylulaştırma pratiklerine, sayıları çok olmasa da, Keyder'in kategorizasyonunda üçüncü tipe tekabül eden Ege köylerinde rastlanmaktadır. Bunların arasında en bilinen örnek, imar sorunuyla kamuoyunun gündemini bir dönem meşgul eden Şirince Köyü'dür. Şirince'deki kırsal turizm, kırsal mimari, koruma ve kültürel miras bağlamında özellikle Ege bölgesindeki üniversiteler tarafından desteklenen pek çok akademik makale ve çalışma bulunsa da, bunların çoğu köydeki dönüşümü kırsal turizm başarısı olarak değerlendirme eğilimindedir. Pınar Budan'ın 2015 tarihli yüksek lisans tezi, büyük kentlerden Şirince'ye göç sürecini değerlendirmesiyle bu eğilimin dışına çıkmaktadır. Şirince kadar bilinmese de son yıllarda turistlerin ilgisini çeken soylulaştırılmış köylerden diğer ikisi Çanakkale'ye bağlı Adatepe ve Yeşilyurt'tur. Arzu Başaran Uysal ile İpek Sakarya'nın (2018) bu iki köyün yanı sıra Büyükhusun, Ahmetçe ve Kozlu köylerini konu alan makaleleri köylerin eski ve yeni yerleşimcileri arasındaki ilişkilere odaklanmasıyla dikkate değerdir. Bu makaleye konu olan Domatia, bazı açılardan yukarıdaki örneklere benzese de özgün bir dönüşüm geçirmiştir. Yeni yerleşimcilerin köye geliş nedenleri ve yatırım stratejileri oldukça farklıdır. Diğer yandan Domatia örneği, eski yerleşimcilerle yeni yerleşimcilerin mekânsal anlamda yakın konumlanışları düşünüldüğünde soylulaştırma bağlamında yeni tartışma ve açılımlara olanak sağlamaktadır. Yer değiştirme ve mekânsal dönüşüm süreçlerini daha iyi anlamak için, bölgenin ve köyün tarihsel arka planına göz atmak yerinde olacaktır.

Tarihsel Arka Plan

19. yüzyılın sonlarında Girit'ten ve Ege adalarından gelen göç dalgası Söke'nin kozmopolit profilini besleyen önemli bir dinamik olmuştur. Ağaların siyasi ve ekonomik yaşamdaki belirleyiciliğinin yanı sıra göçlerle gelen nüfus hem tarımda hem diğer üretim alanlarında işgücü olarak üretime katılmıştır (Güneş ve Göçmen, 2015:2-3). Söke'nin küçük bir köyü olan Doğanbey, tüm bu süreçlerden benzer bir şekilde etkilenmiştir. Tipik bir Rum köyü iken mübadele ile Rum nüfusunu kaybetmiş, Boşnaklara, Arnavutlara ve özellikle Selanik göçmenlerine ev sahipliği yapmaya

başlamıştır. Ancak köyün mimarisinden üretim alanlarına kadar Rum nüfusla özdeşleşmiş pek çok şey mübadillere miras kalmıştır.[2]

1920'lere gelene kadar köydeki en önemli üretim faaliyeti balıkçılık, dalyancılık, zeytincilik, bağcılık, şarapçılık ve çiftçiliktir. Sahadan edinilen aktarımlara göre, bu alanlardaki üretim o kadar gelişkindir ki, Domatia kıyılarında avlanan balıklar Söke'nin diğer pazarlarında satıldığı gibi burada üretilen acı hardal Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Tuzlama tekniğinin kullanıldığı ve Karine bölgesinin depolama amacıyla kullanıldığı yine anlatılar arasında yer almaktadır (Erol Aksoy, kişisel görüşme, 22 Ocak 2019). Diğer yandan, Domatia'da toplumsal hayat da oldukça canlıdır: Rum mimarisinin usta taş işçiliğinin örneklerini yansıtan bir hastane (daha sonra karakol olarak kullanılacaktır), bir kilise, şapel, çok sayıda çeşme ve evler barındırır. Başka bir deyişle, 1920'lere kadar Domatia sahip olduğu ürün çeşitliliği, pazarlara erişimi ve mekânsal tasarımı düşünüldüğünde hayli hareketli ve gelişmiş bir ticari ve sosyal hayata sahiptir.

Çok sayıda Rum, Birinci Dünya Savaşı süresince Anadolu'yu zaten terk etmiştir. 1923 Lozan Anlaşması, Yunanistan ile Türkiye arasında karşılıklı nüfus değişimini karara bağlayarak bu süreci resmi bir zemine taşımıştır. Böylelikle Anadolu'da yaşayan yaklaşık 900 bin Ortodoks Rum Yunanistan'a göç ederken 400 bin Müslüman Yunanistan'dan Türkiye'ye gelmiştir.

1922'de Rum nüfusun çok az bir bölümü Türkiye'de yaşamaktaydı; anlaşmayla gidenler daha çok Karadeniz ve Karamanlı Türkçe konuşan Rum Ortodokslardı. Bu göç hareketleri Anadolu'da yaşanan ölüme bağlı %20'lik nüfus kaybının yanı sıra %10'luk yeni bir kayıp anlamına geliyordu. Son durumda ülke sınırları içindeki nüfus daha çok kırsal ve homojendi (Zürcher, 1993:164). Söke ve Doğanbey de, ülke çapında yaşanan bu demografik dönüşümden nasibini aldı. Ekonomik ve sosyal anlamda bir köyden çok daha gelişmiş bir ölçeğe karşılık gelen ve genellikle kasaba olarak anılan Domatia, Boşnak ve Selanikli sakinlerinin gelişiyle birlikte yıllar içinde sıradan bir Ege köyü görünümüne bürünmüştür. Bu çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde Domatia'da mübadeleden önce 1200-2000 civarı Rum'un yaşadığı, mübadeleden sonra nüfusun 3000'i bulduğu aktarılmıştır. Hane sayısına ilişkin veriler değişkenlik gösterse de 500-800 arasında olduğu söylenebilir. Gerek konut sayısı gerek nüfus dikkate alındığında 1920'ler Türkiye'si için hayli yoğun bir yerleşim alanı olduğu görülmektedir.

Mübadele, Büyük Menderes Ovası'nın mülkiyetini de yeniden şekillendirdi. Türkiye'ye mübadeleyle gelen Müslümanlar giden Rumlardan sayıca az olduğu hâlde

2 Bu araştırmanın saha çalışması, köyün 19. yüzyıldan 1920'lere uzanan süreçte sahip olduğu üretim ve ticaret hayatı hakkında yıllar boyunca nesilden nesile aktarılan bilgileri toplama fırsatı sunmuştur. Metin boyunca kullanılan bu tür yerel bilgiler, görüşmecilerin çoğu tarafından tekrarlanmıştır ve dönemin koşulları değerlendirildiğinde tutarlılık arz etmektedir.

Rumların ancak %30'u tarımla uğraştığından geride bıraktıkları topraklar, gelen çiftçi ağırlıklı kitle için yeterli değildi (Pentzopoulos, 1962:102; Keyder, 1982:28; Arı, 1995:130). Yine de geride kalan topraklar oldukça fazla ve verimliydi. Anadolu'nun en yüksek düzeyde ticarileşmiş bölgelerinden biri olan Ege'deki toprakların el değiştirme sürecinde yaşanan karışıklıklar toprağın az sayıda kişinin elinde yoğunlaşmasına katkıda bulundu (Keyder, 1982:29-30; Köymen, 2008:139). Diğer yandan gelen Müslümanlara toprak dağıtımı süreci, her ne kadar dağıtım için bir talimatname (Emval-i Gayrimenkule-i Metrukenin Kanunen Hakk-ı İskan-ı Haiz Muhacirine Tevziini Mübeyyin Talimatnamenin Mer'iyete Vazına Dair Talimatname) yayımlanmış olsa da, bir süre sonra içinden çıkılmaz bir hâl aldı (Arı, 1995:136). Gelen göçmenlerin çoğunun mal bildirim belgelerine sahip olmaması, yazılı ve düzenli tasarruf kayıtlarının bulunmaması, kimilerinin fırsattan istifade ederek Yunanistan'da gerçekte sahip olduğundan daha fazlasına sahipmiş gibi beyanda bulunması ve yerli halkın mübadiller gelmeden tarlaları işgal etmesi gerçek durumun belirlenmesini imkânsız kıldı (s. 138). Sonuçta keyfi, herhangi bir belgeye ya da kayda dayanmayan, gerçeklikten uzak mülk iddialarının dikkate alınması haksız zenginleşmelerin önünü açtı.

Bu süreçte Söke'de en çok ismi duyulan toprak sahiplerinden biri olan, eski Selanik Belediye Başkanı Ahmet Hulusi Tanman'ın oğlu Fahri Tanman'ın Mübadele Komisyonu kararı uyarınca aldığı arazi elli bin dönümdü (Tanman, 2008:15).[3] İlerleyen yıllarda büyük bir toprak ağasına dönüşen Tanman'a verilen bu arazi, özünde, ancak mera olarak kullanılabilen, denizden dolma, tuzlu bir yapıya sahipti ve kış aylarında su altında kalmaktaydı. 1950'li yıllarda Marshall yardımı çerçevesinde traktör alımları ve tarımda verimliliği artıran yeni tekniklerin kullanımı sayesinde toprağın tuzlu suyunun süzülmesi sağlandı (s. 74). Böylelikle geniş pamuk tarlalarının hâkim olduğu ve az sayıda kişinin elinde toplanmış bir toprak mülkiyeti deseni oluşmuştur. Diğer yandan Türkiye genelinde tarım işçisi olarak çalışanların çoğunluğu ufak da olsa mülk ve arazi sahibi olabilmişti (Toprak, 1997:7). Domatia sakinleri de uzun yıllar hem kendi topraklarını işlemiş hem de büyük toprak sahiplerinin arazilerinde çalışmıştır.[4] Domatia'ya mübadeleyle gelenlere devlet ovada on ikişer dönüm tarım arazisi, üçer beşer dönüm de bahçe verir (Mümin Özer, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

Doğanbey'in 1924 sonrası nüfus kompozisyonuna bakıldığında Selanik göçmenlerinin yanı sıra Boşnakların ve Arnavutların da bölgeye yerleşmeye başladığı

3 Aynı eserde Çetin Altan'ın bu arazinin 75 bin dönüm olduğunu iddia ettiği de belirtilmiştir.

4 Doğan Avcıoğlu, Mübeccel Kıray'ın 1964 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı adına hazırladığı *Yedi Yerleşme Noktasında Turizmle İlgili Sosyal Yapı Analizi* isimli araştırmaya referansla Söke ve çevresi için şu belirlemeyi aktarır: "Eskiden büyük arazi sahipleri arazilerini kiraya verirler, ortakçı, yarıcı, maraba vs. kullanırlardı. Şimdi bunlar makine ile ziraat yapıyorlar ve küçük arazileri kiralayarak işledikleri araziyi optimum büyüklüğe getiriyorlar. Böylece orta ve küçük arazi sahibi bir grup arazilerini kiralayarak geçimlerini sağlıyorlar" (Avcıoğlu, 1968: 406).

ama burada tutunamadıkları söylenebilir. Köyün muhtarı Nihat Kaya, hemen hemen tüm köyün Selanik göçmeni olduğunu belirtir:

> Bizim kütüğün hepsi Selanik göçmeni; bir iki tane Boşnak var başka yok. Başka yok. Boşnaklarla beraber gelmişiz biz buraya mübadelede 1924'te. Mübadelede o Boşnaklardan burada çok ölen olmuş. Günde 10 tane cenaze... Ya havası ya burada yedikleri şeyler dokundu... Bu sefer onların çoğu kaçmış buradan. 2-3 hane kalmış. Gerisi hepsi muhacir. Muhacire burası dokunmaz, Selanik'le burası aynı. Bunlar Bosna'dan geldiği için hava dokundu ya da burada bir fasil otu vardır, o fasilleri de yemişler herhalde. Tam bilgimiz yok da öyle derler. Ondan mı zehirlendiler... Zehirli sıtma diye bir şey tutmuş burada. Sivrisinek çok ya burada. Bosna'dan gelenlere dokunmuş o (Kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

Mübadeleyle gelenlerin toplumsal ve ekonomik alışkanlıkları, gidenlerin geride bıraktığı kültürel ve tarihsel geçmişle çarpıştı. Rumların geliştirdiği pek çok uğraş, mübadiller tarafından devam ettirilmedi; şarapçılık ve balık işleme teknikleri gelecek nesillere aktarılamadan sönümlendi. Selanik'ten gelenlerin yatkın oldukları üretim faaliyetleri farklıydı; daha çok bakliyat, tütün, pamuk ve hububattan anlıyorlardı. Balıkçılığı sürdürseler de, balığı Rumlar gibi işleyip ticari ürün hâline getirmeyi bilmiyorlardı (Domatia'da işletmeci -Abdullah Öztürk, Kişisel görüşme, 25 Ocak 2019). Diğer yandan köy mekânının kullanım biçimleri kökten bir dönüşüme uğramadı. Elbette köy meydanına 1950'li yıllarda bir cami yapıldı; eski sosyal mekânlar değişim geçirdi. Eski okulun kapasitesi yetersiz kalınca yeni bir okul inşa edildi. Görülen lüzum üzerine 1960'larda karakolun yeri değişti. Rumlar mezarlık yerine kemiklik denen bir çukur kullanıyordu; mübadiller köy girişine bir mezarlık inşa ettiler. Tüm bunlara rağmen ev yapıları büyük oranda korundu. Rumların terk ettiği taş evlere yerleşen muhacirler çok daha kalabalıktı ve geniş aile yapısını koruyarak 1980'lerin başına kadar burada kaldılar. Nüfusun artmasıyla fiziksel koşulların yetersiz hâle gelmesi, bu çalışmaya konu olan göç sürecinde belirleyici olmuştur. İlerleyen bölümde muhacirlerin yeni göç hareketi ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

Eski Köyden Yeni Köye Göç

Domatia, Mykale (Dilek) Dağları tarafından kuzeyden sarıldığı için köyün genişleme aksları son derece sınırlıdır. 1920'li yıllardan 1980'lerin başına kadar köyün nüfusu evliliklerle artmakta fakat yeni hanelere yer olmadığından eski yapılar tadilatlarla ihtiyaçlara uygun hâle getirilmekteydi. Örneğin evlerdeki odalar bölünüyor, kilerler oda hâline getiriliyor, evlerin alt katında bulunan hayvanlar için ayrılmış kapalı alanlar yeni evli çiftler için yeniden düzenleniyordu. Bu tip değişikliklerle bir süre idare edilmiş olsa da yıllar içinde köydeki gündelik hayat zorlaştı.

> Evler kalabalıklaşmaya başladı ya… Nüfus artışı olunca evlerde daralma oldu. Bir evde dört tane, beş tane çocuk… Damat geldi, gelin geldi. E olmaz… Evler ikişer katlı Yunan evleriydi zaten. Öyle şey ev değildi. […] Çok miraslı idi evler. Biz dokuz kardeştik. Kime paylaştıracaksın? Yanına ev yapacak bir jeolojik yapı yok (Ahmet Amca, Kişisel Görüşme, 24 Ocak 2019).

Hane sayısı o kadar artmıştı ki evlerin damları üzerinden yürüyerek tüm köyü dolaşmak mümkündü (Kemal Selçuk, Kişisel görüşme, 22 Ocak 2019). Evler arasındaki geçişler oldukça daraldığından traktör gibi motorlu araçlarla ya da hayvanlarla yük ve eşya taşımak gittikçe zorlaşmıştı. Köyün gereksinimi olan su, çeşmelerden temin edilmekteydi ve dik dağ eteklerinde yoğunlaşmış evlere bu çeşmelerden su taşımak son derece güçtü.

> Un çuvalı inermiş, herkes sırtına alırmış, eşekle taşırmış. Yol yoktu o zaman, her şeyi hayvanlarla çekerdik. Ondan iskân oldu (Ahmet Amca, Kişisel görüşme, 24 Ocak.2019).

> Su yoktu, çeşmeler vardı. Koskoca köyde üç tane çeşme vardı. Tepeye su götürüyorlardı çocuklarımız, annelerimiz, kadınlarımız. Ta tepeye çıkardık. Bir çuval un alırsın aşağıdan, çeşmenin olduğu yerden, affedersin yüklersin merkebin sırtına, öyle götürürsün tepeye… (Olcay Sümer, Kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

Domatia'da başta 100-200 öğrencinin devam ettiği okulun ve diğer sosyal mekânların varlığına rağmen köylüler fiziksel koşulların zorlayıcı etkisi nedeniyle ortak bir kararla devletten yeni bir yerleşim yeri talebinde bulunmaya karar verdiler. Yerleşilecek yeni yerin neresi olacağına ilişkin uzun tartışmalar yaşandı. En fazla üzerinde durulan seçeneklerden biri köyün hemen aşağısında bulunan yamaçtı; böylelikle Domatia ile temas kesilmeyecek, öğrenciler halihazırda gittikleri okula devam edebilecekti. Diğer yandan tarım arazilerine biraz daha yakın olacaklar, ihtiyaç hâlinde eski evlerini de kullanmayı sürdürebileceklerdi. Ancak bu seçenek elendi ve dönemin muhtarının yönlendirmesiyle devletin gösterdiği denize yakın, yol kenarında bulunan eski bir Boşnak yerleşimi olan bugünkü Yeni Doğanbey Köyü'ne taşındılar.

> [Yeni Doğanbey Köyü'nün projesini, planını devlet yaptı. İmar İskân Bakanlığı yürüttü süreci. Müteahhide verdi o da. [Yeni Doğanbey Köyü'nün] ilk yerleşim yeri Hüseyin Efendi'nin bahçeleriymiş. Buranın ilk muhtarı o [mübadele döneminde]. Tamamen muhtarın her yer, komple onun. Sata sata bitmedi zaten. Köylü zaten cahil. Bu adam subaylıktan ayrılmış. Dediği dedik bir adam. Bodrum'dan gelmiş buraya. Hüseyin Efendi'nin iskân hakkı sonsuz (Mümin Özer, Kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

Anlatılara göre mübadele zamanı Hüseyin Efendi isimli bir subay bu bölgeyi Boşnaklardan alır, buraya muhtar olur. 1980'lerde torunlarına miras kalan bu araziler devlet tarafından istimlâk edilir ve Eski Doğanbey sakinlerine tahsis edilir:

> Buralar komple Hüseyin Efendi'ninmiş. O zamanın ileri geleni bir asker. Hüseyin Efendi'nin torunları burayı devlete satıyor. Devlet de köylülere 5 bin TL karşılığı pay veriyor. Hüseyin Efendi eski muhtar. Köy taşınırken muhtar Salih Kaptan (Ergin) idi. Dalyan'a yakın olsun diye buraya yapmışlar. Köprünün altı ve Beşevler'e yapılacaktı, onlar iptal oldu. Suyu falan da gelmişti ama iptal oldu (Metin Bey, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

Böylelikle 1980'lerin başından itibaren aşağı köyde inşaat süreci başlar. Parseller kurayla belirlenir, bir kooperatif kurulur ve devletin belirlediği bir müteahhitle anlaşılır. Ancak müteahhit inşaatları yarıda bırakıp kaçar.

> Devlet 250 bin verdi biz 150 bin kattık. Birçoğu tamamlanmadan müteahhit kaçtı. Bizim inşaatın kabası bitti. İnşaat sıvasızdı, duvarlar kaldı (Nihat Demirel, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

> 1982'de müteahhitle başlandı. Yüzde 50 devlet, yüzde 50 vatandaş ödedi. İlk olarak devlet deponun olduğu yeri parselledi. İnsanlar beğenmedi. Kurayla dağıtıldı evler. Müteahhit kaçtı (Nihat Kaya, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

> Buraya geldik, kura çektik kilisenin olduğu yerde. Bize 500 metrekare olacak söylenmişti ama hiç olmadı. 500 metrekarelik ev [parsel] burada 5-10 tane çıkmaz. Genelde evler [parseller] 300-400 metrekare arası (Erdinç Tekin, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

> Devletin gösterdiği yer en fazla 450 metrekarelik parsellere bölünüyor. Köylü yoksul. 3-5 kuruş biriktirip, ortak bir kooperatif kurup bir müteahhide veriyorlar. 65-70 metrekarelik evler yapılıyor. Tuvaletler ilk kez evin içinde, ilk kez evlerde su akacak. Müteahhit ilk temelleri atıp kaçıyor. Kaçan müteahhit sonrası iki müteahhit daha geliyor. Köylü müteahhide para yetiştirmekten yıldığı için üst köydeki mülkleri satıyor (Abdullah Öztürk, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

Yeni köyde inşaatların yarım kalması köylüleri çaresiz bırakmıştır. Bunun üzerine köylüler evleri kendi imkânları ile bitirmek zorunda kalmışlardır. Masrafları karşılamak için önce birikimlerini, ardından Domatia'daki eski evlerini satışa çıkarmışlardır.

> Arsalar temellenmiş, parsellenmiş. Ev odalara ayrılmış. Herkesin mıntıkası çakılı, kazınmış. Ben geldim askerden. Bir kısmı yapılmış evlerin. Kimisi hiç yapılmamış. Sen benim taşımı aldın, ben senin taşını aldım… Böyle olmuş

> yani. Senin taşını ben çaldım gece. Sen benimkini çaldın. Öyle çalmışlar hep taşları. Benim evimin önünde 15-20 taş anca kalmış. Ben geldim askerden, dediler para yatıracaksın. Hiç para yatırılmamış. Ben de ne yaptım, karımın bileziklerini, altınlarını, zincirlerini sattım. Ödedim parayı (Mehmet Amca, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

> [Domatia'daki] ev çok ucuza satıldı. M.S.'ye satıldı.[5] Evimiz ortak mülkiyetliydi. Evden çıkınca zaten kendiliğinden çöküyor, bari üç-beş kuruş alalım dedik. Müteahhit yeni köydeki inşaatı yarım bıraktı. Üzerinde çatısı olan evleri sadece müteahhit yaptı [...] [Domatia'daki] evin satışından elimize geçen parayla traktörün arkasına römork alabildik (Yıldıray Gürel, kişisel görüşme, 23 Ocak 2019).

Köylüler mülklerini birkaç yıl içinde elden çıkarmıştır. Dikkat çekici olan, bu kısa süre zarfındaki satış bedelleri arasındaki uçurumdur. Bu süreçte kimi köylülerin komisyonculuk faaliyetlerine girişerek zenginleştiği (Abdullah Öztürk, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019; Mehmet Emin Turgut, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019), ev yaptıramayacak kadar yoksul ya da yaşlıların, 1985 itibarıyla tamamen boşalan Domatia'da bir süre daha kalmak zorunda kaldığı aktarılmıştır (Kemal Selçuk, kişisel görüşme, 22 Ocak 2019).

> 1988 yılında sattık. Pahalı sattık diye sevindik. Biz 3 bine sattık. İlk satanlar 300'e 500'e sattı (Nihat Kaya, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

> Köyden I.S. evleri almaya, alıp satmaya başladı. Ben 25 bine sattım, şimdi kim bilir kaç para. Şimdi 300 bine alamazsın (Mehmet Emin Turgut, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

Domatia'da evlerin hızla elden çıkarılmasının bir diğer nedeni evlerden vergi alınacağına dair söylentiydi. Buranın idari olarak başka bir yere bağlanacağı ve yüksek vergiler talep edileceği dedikodusu, köylüleri ürküttü (Nihat Kaya, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019). Böylelikle yeni köye geçiş süreci hızlandı ve 1980'lerin ortasında tamamlanmış oldu. Domatia tamamen boşaldığı gibi gözden de çıkarılmıştı; köylüler için yeni köye taşınmak "şehir hayatına geçmek" demekti (Erdinç Tekin, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019). Tarım alanlarına ve yola yakın, musluğundan suyu akan evleriyle yeni köy, konforuyla eski köyü kolayca unutturdu.

Eski Köyün Yeni Sahipleri

Ege ve Akdeniz kıyıları yoğun deniz turizmine açılırken görece denizden uzak,

5 M.S. bankacılık ve finans sektöründe üst düzey yöneticiyken Domatia'dan satın aldığı eski Rum evlerini restore ederek turizm işletmeciliğine soyunmuştur.

yalıtılmış, Antik tarihi ön planda olan mekânlar da önem kazanmaya başlar. Domatia, tarihi ve mimari özellikleriyle Batı Ege'de başka örneklerini de gördüğümüz daha sofistike yaşam biçimlerine ev sahipliği yapmaya adaydı. Köyde bulunan çoğu yıkılmak üzere olan ya da yıkılmış eski Rum evleri, 1980'lerin başından itibaren yeni yaşam biçimi arayışındaki kişiler tarafından keşfedildi. Kendilerine yeni evler yapmaya soyunup ekonomik sıkıntılarla baş başa kalan köylülerin imdadına, kentlerde yaşayan refah düzeyi yüksek "İstanbullular" yetişti.

> En son köyden göçen B. ailesi. Onlar kalabalık bir sülale, en son onlar göçüyor. H.S. restorasyonu ilk başlatan. B.M. ve M.Ş. tanışıyorlar H.S. ile. Nasıl olur falan filan, buradan ev alalım diyorlar. Eşek parasına burada ev. M.Ş. ve B.M. , K. O.'yu getiriyor.[6] K.O. önderliğinde 20-25 kişi oluyorlar. R.S. diye bir mimarı getiriyorlar. Restorasyonu başlatıyorlar. H.S. köylüden 3'e alıp İstanbullu'ya 7'ye satmış. Ticaret bu. O yüzden köyde pek sevilmezmiş (Abdullah Koyuncu, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

> İlk gelen ekip hocalar vs. 16 kişilik arkadaş grubu. Aldıkları evleri B.M.'nin ilk eşinin üzerine yapıyorlar restorasyon sürecinde herkes için gidip gelme zor olur diye. Bir buzdolabı, kapı, pencere karşılığı bir paraya satılıyor evler (Abdullah Öztürk, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

> Bir sebep oldu burayı gezdik. Buralı olan H.S. ile tanıştık. Burada derenin kenarında bize bir yer önerdiydi, orayı aldık. Restorasyona başlayacağız, o zamanlar burada tek bir mimar olan R.S. ile görüştük (Asım İçeli, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

Köyü ilk keşfedenler entelektüel ve akademisyenlerden oluşan bir gruptu. Bu grup, birlikte hareket edip oldukça düşük fiyatlara satın aldıkları evleri restore etmeye girişti. 2001'e kadar Domatia'daki uygulamalar İzmir Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü'nün sorumluluğundaydı ve yaptırımlar 20 maddelik kısa bir genelgeden ibaretti. Genelge, restorasyonların taş, ahşap gibi doğal malzemelerle yapılması gerektiği ya da evlere çatı yapmanın zorunlu olduğu gibi basit kurallar içeriyordu. 2001'e kadar evler bu genelgeye göre yeniden yapıldı. Hukuki bir zemine dayansa da bazı evler orijinalinden farklı olarak cumbalı yapıldı, bazı evler yapılırken yol işgal edildi, bazı örneklerde ise birden çok parsel birleştirilerek aslından daha büyük evler inşa edilmiş oldu. Köy mimari olarak hızla yeniden inşa edilirken sosyal doku da bambaşka bir biçim aldı. Entelektüellerin başlattığı akın kentli yüksek gelir grubundan yönetici, sanatçı, koleksiyoner ve bürokrat seçkin bir kitleyi peşinden sürükledi.

> Boğaziçi Üniversitesi'nden hocalar buradan ev aldılar, burada güzel kitap

6 M.Ş., B.M., K.O. Türkiye'nin önemli entelektüel ve akademisyenleri arasındadır.

> yazılır falan diye, ben de o sırada Boğaziçi Üniversitesi'nde hocayım. Benim de haberim oldu. [...] Burada çiftçilik yapan Tanman ailesi vardı. Onun gelini benim eşimin halasının kızıydı. O vesileyle geldik. Tanmanlar burada ev yaptırdılar. 1991 zannedersem. Onlarla biz bir aile gibiydik. Yaz tatillerinde onların teknesi vardı, beraber mavi tur yapardık. Çok ısrar ettiler ve bize de burada yer aldırdılar (Erol Aksoy, kişisel görüşme, 22 Ocak 2019).

İlk gelenler zamanla evlerini satıp yerlerini yeni sakinlere bırakırken köyün sosyo-ekonomik yapısı aynı düzeyi korudu. Köyde yaz-kış yaşayan az sayıdaki mülk sahibinden biri olan ve köydeki evlerin birini kostüm müzesi hâline getiren koleksiyoner Emel Aksoy köy yaşamlarının ilk yıllarını şöyle anlatıyor:

> Burada bayağı kalabalıktık. Öğretmenler vardı, mühendisler vardı, akademisyenler vardı. M.Ş.'den tutun da aklınıza gelen kim varsa vardı. Benim kocam da öğretim görevlisi. T.M., B.M. buradaydı. Sokaklarda davetler veriyorduk. Partiler yapıyorduk, danslar ediyorduk. Ne diyorsunuz... E. Bey'lerin orada, hiç unutmam o daveti, arkadaki komşularımızla beraber çok güzel bir davet verilmişti. Herkes bir şeyler getirmişti, ikram edilmişti sofralarda. Çok çok güzel vakit geçirirdik (kişisel görüşme, 23 Ocak 2019).

Domatia'nın yeni yerleşimcilerinin en belirgin ortak özellikleri eğitimli ve varsıl olmalarıdır. Bunun yanı sıra görüşmecilerin hemen hepsi çok hareketli bir iş yaşamını ve sosyal yaşamı arkalarında bıraktıklarını ifade etmişlerdir. Çoğu köye yerleşmeden evvel büyük kentlerde nezih muhitlerde oturmuş, sık sık yurtdışı seyahati yapmış ya da yurtdışında yaşamış kimselerdir. Köye yerleşme nedenlerini sorguladığımızda birkaç etmenin ön plana çıktığını söylemek mümkündür. İlk olarak ekonomik ve sosyal bir doygunluğa ulaştıklarına ve tatmin arayışını terk ettiklerine ilişkin anlatıları dikkat çekmektedir. Böylelikle kendilerini diğer üst sınıflardan farklılaştırmakta, köyde bulunma hâlinin kendisini dünyevi arayışların son bulduğu erdemli bir tutum olarak tanımlamaktadırlar.

> İşleri devrettim. Benim artık iş yapmaya ihtiyacım yok. Bir kazanç sağlamak için ihtiyaçlarınızın olması lazım. Artık ihtiyaçlarım da olmadığına göre, çalıştığınız kazancınızı vereceğiniz bir şey olmadığına göre... Çektik buraya geldik. [...] Eğer seyahatlere falan gitmezsem çoğunlukla tüm sene burada kalıyorum. [...] Kitaplarımız var, bahçemiz var. Evimde televizyon yok, radyo sadece. İşte bu kadarı yetiyor. Çok sıkılırsak seyahate çıkıyoruz. ABD'ye gidiyorum çocuklarımın yanına. [...] Buradaki insanları tanıdığınızda birçok doyum noktasını aşmış insanlar. Yani dünya hâliyle çok fazla ilişkileri olmayan, o anlamda insanlar. A. Bey, E. Bey... A. Bey mesela köyde kafe açtı

> ama bir hobi olarak yapıyor. Zaman geçsin diye. Öyle çok ticarete ihtiyacı olduğundan falan değil. Dolayısıyla bu anlamda, bu kafa yapısına sahip olan insanlarla diyaloğum daha rahat. Sohbet ediyorum, arkadaşlık ediyorum, daha rahatım (Asım İçeli, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

İkinci ama ilk etmenle yakından ilişkili bir diğer neden, köyün yeni ahalisinin diğer insanlardan yalıtılmış olma arzusudur. Domatia coğrafi özellikleri düşünüldüğünde zaten erişimi çok da kolay olmayan bir köydür. Haritadan bakıldığında denize çok yakın görünmesine rağmen Milli Park'ın sınırladığı bir eşikte kalır ve ancak Söke'den ulaşılabilir. Dolayısıyla, ziyaretçi sayısı çevre muhitlere kıyasla son derece kısıtlıdır. Her ne kadar restorasyon süreçleri 1980'lerin sonunda başlamış olsa da çok az insan tarafından bu köyün varlığı bilinmektedir. Oysa bir benzeri olan Şirince, son derece popüler bir Rum köyüdür. Dolayısıyla Domatia'nın saklı kalma hâli, esasında, köyün yeni sahiplerinin bizatihi tercih ettiği bir şeydir.

Domatia'nın yeni sakinleriyle yapılan mülakatlarda buraya taşınma nedeni olarak ileri sürülen bir başka neden, köyün ve bölgenin Antik geçmişiyle kurulan bağdır. Yeni yerleşimciler mülakatlarda en çok Domatia'nın kadim geçmişine odaklanırlar. Buraya taşınıp köyü yeniden ayağa kaldırmalarını bir tür misyon olarak tanımlarlar. Onlara göre bu yalnızca kendileri için yaptıkları bir yatırım değildir; kültürel mirasın korunmasına dönük bir motivasyon içerir. Heykeltıraş eşi Oylum Öktem ile birlikte Domatia'da çeşitli restorasyon projeleri yürüten, *D-Köy* adı altında kültür-sanat etkinlikleri (seramik, cam, resim atölyeleri, mimarlık yaz okulu vs.) başlatarak köyün markalaşması girişiminde bulunan ve köyde bir butik otel ile bir mağaza-kafe işleten mimar ve iş insanı Erhan İşözen, köyü ve köyle kurdukları ilişkiyi şöyle aktarır:

> Ben Domatia demeyi tercih ediyorum. Orası herhangi bir köy değil. Gelenlerin temel gelme nedenleri tarih, Milet, Priene... Bunlar sizde farklı duygular uyandırıyor. Esas temel, tarihi çevrenin çekici olması. Ben Türkiye'de pek çok proje yaptım ama doğal değerler önemlidir. Bir mimar olarak kültür mirasına sahip çıkmak için çabalıyoruz. Pek çok projemiz var buraya ilişkin. Biz burayı nasıl iyi anlatırız üzerine kafa yorduk. Bir köy örneği bırakmak istedik. Temel amacımız bir kültür mirasını korumak arzusu. O insanların, burada yaşamış uygarlıkların hafızasını hatırlatmak istedik. Burada bir umut var. Anadolu'da terk edilmiş yüzlerce köy var, ama burası özel bir yer (Kişisel görüşme, 14 Şubat 2019).

Köyün yeni sakinlerinden Erol Aksoy da köyü 3000 yıl öncesine referansla anlatmayı tercih etmiştir:

> Burada İyonyalılar oturuyor. Afrodisias, Efes, Priene, Miletus... Bunların hepsi İyonya'dır. Bu oturduğumuz köy İyonyalıların. İyonyalıların bağları var. Ve bu

şarabı bugün Karina dediğimiz yerden, liman var orada, oradan gemilerle İtalya'ya satıyorlar. Burası dünyaya açılan bir yer (Erol Aksoy, kişisel görüşme, 22 Ocak 2019).

Kadim bir uygarlıkla aynı mekânı paylaşma fikri etrafında bir araya gelmiş benzer sosyoekonomik altyapılara sahip insanların kendilerine kurdukları bir nevi "ütopya"dır artık Domatia. Ancak bu ütopya, 2001'de, köyün mimari dokusunun yanlış restorasyonlar nedeniyle bozulduğu gerekçesiyle kesintiye uğrar ve 2016'da koruma amaçlı imar planı tamamlanıncaya kadar köydeki tüm uygulamalar durdurulur. Bu uzun süre zarfında köydeki eski Rum evlerinden henüz ayağa kaldırılmamış olanlar doğal nedenlerle tahrip olur ya da tamamen yıkılır. Ev yapma amacıyla parsa satın alanlar restorasyona başlayamadığından zarara uğrarlar. Zaten hayli maliyetli ve civar ilçelerde usta bulma sıkıntısı nedeniyle zor olan restorasyon süreci, 15 yılı bulan belirsizlik hâli de eklenince köyün geleceğine ilişkin kaygıları arttırır. Diğer yandan ilk alıcıların bir kısmı evleri elden çıkarma yoluna gider. Köyü ilk keşfeden akademisyen grubu büyük oranda evlerini satar. Yaz-kış kalan hane sayısı giderek azalır. İnsanlardan yalıtılmış saklı bir köyde yaşama ütopyasıyla yola çıkanlar köyü terk edince köy, alternatif ve sofistike bir turizm formunun filizlendiği bir mekâna dönüşür.

Eski Köyün Dönüşümü: İnziva ya da Turizm

Restorasyonlardan sonra Domatia, geleneksel bir köy görünümünden uzaklaşıp son derece nizami, estetik ve steril bir yerleşim birimi hâline gelir. Sokakların temizliğine, bahçe düzenlenmesine büyük bir ihtimam gösterildiği, hatta bunun için yevmiyeyle insan çalıştırıldığı gözlemlenmiştir. Rum mimarisinden miras kalan ve köyün yukarısından suyun yönünü değiştirerek tüm köyün sokaklarının yıkanmasına olanak veren su yolu sistemi sayesinde köyün hayvan dışkısından ya da diğer çöplerden arındığı görüşmeciler tarafından belirtilmiştir. Zaten sürekli bir yaşam olmadığı için köyde küçükbaş ya da büyükbaş hayvan bulunmamaktadır. Civar köylerden otlamaya gelen hayvanları engellemek ve köyü daha korunaklı kılmak için köyün çitlerle ve kapılarla çevrildiği görülmektedir. Sebze-meyve yetiştirmek yerine daha çok çiçek ekmekle yetinilir. Sürekli yaşayan az sayıda sakinin kedi, köpek beslediği, bunun da kentteki alışkanlıkların bir devamı olduğu söylenebilir. Özetle Domatia'nın restorasyonlardan sonraki görünümü pastoral bir sahne dekoruna benzemektedir.

Ancak bu sahnede çok da fazla oyuncu göremeyiz. Köy sakinlerinin sayısı hayli az olduğu gibi ziyaretçi sayısı da Ege'nin turizm beldelerine kıyasla düşüktür. Bunun temel nedenlerinden biri yukarıda bahsedildiği gibi köyü ilk keşfeden entelektüel ve akademisyenlerin burayı turistikleştirme niyetiyle değil, kendileri için bir yaşam alanı hâline getirme amacıyla ele almış olmalarıdır. Ancak önemli bir diğer neden, 1966'da Milli Park ilan edilen Dilek Yarımadası'na 1994'te Büyük Menderes Deltası'nın

da katılmasıdır. 1993 yazında köy, İzmir 2 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 3394 sayılı kararla kentsel sit alanı olarak tescil edilmiştir. 2001'e kadar belli basit kurallar çerçevesinde süren restorasyonlar koruma amaçlı imar planının hazırlandığı 15 yıl boyunca tamamen durur. Böylelikle Domatia yasal sınırlamaların getirdiği belirsizlik nedeniyle de gözlerden ve ilgiden uzak kalır.

Domatia kuzeyden dağların yarattığı doğal sınırla kuşatıldığından Ege sahil hattı takip edilerek bölgeye erişmek mümkün değildir. Öyle ki Kuşadası gibi kitle turizmi açısından popüler ve yazlıkçılığın yoğun olduğu bir merkeze konum itibarıyla son derece yakın olduğu hâlde köyün Kuşadası'nın Güzelçamlı ilçesi ile bağlantısı Milli Park nedeniyle kesilmiştir. Güzelçamlı ile Doğanbey arasında kıyı sınırında gümrük ve jandarma bölgesi bulunmaktadır. Diğer yandan, Domatia deniz kıyısına oldukça yakın olduğu hâlde, deniz turizmine çok da elverişli sayılmaz. Karina denen liman bölgesi, sığ deniziyle yüzmekten çok balıkçılığa uygundur. Kıyıda bulunan birkaç balık restoranı dışında herhangi bir işletme bulunmadığı gibi jandarma sınırı nedeniyle yeni işletme açacak alan da yoktur. Tüm bu doğal ve yasal sınırlamalar köyün turizmle ilişkisini de belirlemiştir.

1994'te Büyük Menderes Deltası'nın Milli Park sınırlarına dahil edilmesi hem Domatia'yı hem de Yeni Doğanbey Köyü'nün ekonomisini önemli ölçüde etkilemiştir. Öyle ki artık bölgede çiçekten otlara her şey koruma altındadır. Bölgede 250 kuş türü yaşamakta, 70 kadarı burada üremektedir. Av tamamen yasaklanmış, endemik türler ve canlılar kanunla koruma altına alınmıştır. Ancak köylülerin ve ziyaretçilerin bölgenin koruma altında olduğunu idrak etmesi zaman alır. Dilek Yarımadası Büyük Menderes Deltası Milli Parkı'na bağlı Eski Doğanbey Köyü Ziyaretçi Tanıtım Merkezi sorumlusu Nevzat Cankurt'un aktarımı şöyledir:

> Buraya gelenler "ay çok güzelmiş çiçek koparalım, meyve götürelim" deyip bunları götürüyorlar. Biz her ne kadar kendilerine engel olsak da bunları söylesek de zaman zaman tepkilerle karşılaşıyoruz. Koparmanın cezası 43 bin lira zam gelmediyse. Milli Park'ta olursa 86 bin TL. Ben ceza kessem kadın nasıl ödeyecek. Bu çiçek doğal çiçek, endemik çiçek. Köyün her yerinde çıkabiliyor. Taşlardan çıkıyor. O yüzden önemli olan insanların buraya gelirken bilinçlenmesi (Kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

Milli Parklar yönetimi ile Yeni Doğanbey köylüleri arasındaki çatışma ise ziyaretçilerle yaşanan kısa süreli gerginliklerden daha derindir. Yasanın getirdiği yaptırımlar, köylülerin üretim faaliyetlerini olumsuz yönde etkiler. Muhtar Nihat Kaya'nın ve görüşülen diğer köylülerin aktardığına göre balıkçılıktan arıcılığa zeytin toplamaktan ürünün nereye ekileceğine kadar pek çok konuda Milli Parklar görevlileriyle

münakaşa, hatta kimi zaman kavga çıkmaktadır (Nihat Kaya, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019). Üretim alanları daraldıkça ve işsizlik sorunu büyüdükçe, bölgenin turizm olanakları bir çıkış yolu olarak formüle edilmeye başlanmıştır.

> İnanılmaz potansiyel var köyde, ama bir adaçayı satmak bile yasak. Milli Parklar küstürdü insanları. Milli Park söz sahibi. Ekmek, dikmek, sökmek yasak. Her şey onlardan geçiyor. Orada sorgulanırsın, cezası var (Abdullah Koyuncu, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

Bahsi geçen yasal ve doğal kısıtlılıklar düşünüldüğünde, Doğanbey'in kitle turizminin bir parçası olması imkânsızdır. Zaten Domatia'nın yeni yerleşimcileri kitle turizmini yıkıcı bulmakta, illa bölge ziyarete açılacaksa bunun belli normlar çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Söke Belediyesi'nden alınan bilgilere göre bu bağlamda yapılan en somut girişim 2016 yılında köyde gerçekleştirilen Ekoköy Çalıştayı'dır (Sezgin Sukayar, kişisel görüşme, 22 Ocak 2019). Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü öncülüğünde üst düzey idari yöneticilerin, yerel yöneticilerin, sivil toplum örgütlerinin, kurum temsilcilerinin ve yerel halkın katıldığı bir çalıştay düzenlenmiş, Doğanbey için ekoköy uygulama modeli ortaya konmuştur. Bu araştırma için Söke Belediyesi arşivinde yer alan 2016 tarihli ekoturizm stratejisine bakıldığında, köydeki çeşitli binaların projelendirilmesinin, yöresel ürünlerin satılacağı birimlerin oluşturulmasının, doğa parkurlarının düzenlenmesinin, kuş gözlem kulesi, su ürünleri ve su kuşları müzesi gibi alanların oluşturulmasının planlandığı görülmektedir (Dilek Yarımadası Ekoturizm Stratejisi, 2016). Ancak henüz bu hedeflerin hiçbirine ulaşılamadığı söylenebilir.

Ekoköy toplantılarında köyde ne gibi turistik aktivitelerin yapılabileceği uzun uzun tartışılmıştır. Tartışmalarda öne çıkan fikirlerden bazıları şöyledir: Aromatik bitki satışı, hediyelik eşya satışı, köylülerin yöresel yemeklerini sunacağı gastronomi etkinlikleri, balıkçılığa dayalı etkinlikler, botanik turu, kuş gözlemi, trekking, bisiklet, foto-safari vs. Köyün en yüksek noktasına eşeklerle çıkılarak günbatımını izleme etkinliği yapılabileceği sıklıkla tekrarlanmıştır. Diğer yandan bölgenin, Yunanistan'dan gelecek misafirler için dini turizm merkezi hâline getirilebileceği ortak projeler üzerinde de durulmuştur. Bölgenin karakteristiği denebilecek tepeli pelikanın buranın simgesi olarak kabul edilmesi ve marka hâline getirilmesi ise karara bağlanmıştır. Yöre insanının pek çok etkinlikte rehber olarak istihdam edilebileceği, buna dönük eğitimlerin verilmesi yine toplantıda dile getirilen fikirlerden biridir. Ancak tüm bunların sınırlı sayıda turiste yönelik planlanması gerektiğinin altı çizilerek kitlesel turizmin bölgeye ve ekoköy mantığına uygun olmadığı belirtilmiştir (Ekoköy Grup Toplantısı Notları, 2016). Diğer yandan çalıştayda katılımcı olan ve yakın zamanda Domatia'ya turist kafileleri taşımaya başlayan bazı turizm şirketleri gelişmeleri yakından takip etmekte ve sürece müdahil olmaya çalışmaktadır.

Eski ve Yeni Doğanbey köylerini içine alan turizm stratejisi bir yandan Yeni Doğanbey'deki köylülerin genç işsizliğiyle ve göçle ilgili sorunlarına cevap verebilecek bir ihtimal olarak belirirken eski köyün yeni sakinlerini, yaşam alanlarının yağmalanabileceğine ilişkin kaygılara sürükler. Sakinlerinin çoğu ileri yaşlı olan köy ahalisinin en büyük rahatsızlığı evlerinin fotoğraflanması, bahçelerine girilmesi, çiçeklerinin koparılması ve köyde gürültü yapılmasıdır. Ziyaretçilerle aralarında kimi zaman yargıya taşınan tartışmalar cereyan eder. Kendi özel mülkiyetlerinin fotoğraflara dekor olmasından o kadar rahatsız olurlar ki evlerinin pencerelerine uyarı yazıları asanlar vardır. Önünde sıklıkla fotoğraf çekilen bir kapının siyah bir örtüyle kapatılıp bu girişimlerin önüne geçilmeye çalışıldığı gözlemlenmiştir (bkz. Şekil 2). Köyün estetik görüntüsü, düğün fotoğrafçılarının köye akın etmesine neden olduğundan Domatia'dakilerin duyduğu bu rahatsızlık çok da anlaşılmaz değildir. Bir dönem düğün fotoğrafçılarıyla baş etmek için köyde fotoğraf çekilmesinin ücrete tâbi tutulduğu yönünde karar alınır ancak uygulanamaz. Muhtar Nihat Kaya, hem köyün çitlerle kapatılmasını hem de fotoğraf çekilmesinin engellenmesini şöyle değerlendiriyor:

> "Gürültü etmeyin" bilmem neler yazmışlar oraya. Siz, dedim, kimsiniz ya. "Vatandaşız" diyor. Siz, dedim, köyün her tarafına tel kapı çevirmişsiniz. Çeviremezsin dedim. Hayvan girerse girsin. Doğa burası, girecek. İstemezsen gürültü, kaçacaksın o zaman başka yere. Değil mi? Hayvan da, insan da istemiyorlar. Gezi yolu yapıldı. Ziyarete gelenlerin çoğu genç. Gürültü yaparlar hâliyle. Sen iki hanesin orada. Sonra işte o kapıları ben kaymakama şikâyet ettim. Kaymakamı getirdim, dedim ki, efendim böyle bir olay var. Kaymakam kapı falan koyamazsınız dedi onlara. Bizden önce bir tane ispiyon varmış. Şifre vermişler onlara. Bir geldim o levhaların hiçbiri yok, yazıları toplamışlar. Ben şimdi kaymakama yalancı gibi çıktım. Meğer caminin avlusuna atmışlar yazıları. Nasıl görmediysem… Neyse gezeriz, kaymakam diyor ki nerede yazılar. "Valla kaldırmışlar efendim." Geldi bir baktı, "fotoğraf çekersen kumbaraya 5 TL at" yazısı kalmış orada, onu gördü. Kaymakam oradaki kadına "ne parası bu?" dedi. Dedi "efendim bizi çok rahatsız ederler, gürültü yaparlar". "Ondan yazdım, fotoğraf çekmesinler diye." Bir nevi para topluyorsun anlamına geliyor. Kaymakam "o yazıyı görmeyeceğim, para almayacaksınız" dedi. "Vatandaş gezecek, burası köy" dedi. Ne kadar insan gelirse o kadar faydası olur bana göre. Ben tanınsın isterim. Müzeciler de gelin fotoğrafı çekenlerden 100 TL para almaya kalktılar o zaman. Şimdi bilmem alırlar mı… Film çekenlerden 1.000 TL. Kaymakama şikâyet ettim hep ben bunları" (Kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

Şekil 2. Eski Doğanbey Köyü'nde çekilen düğün fotoğrafı.

Şekil 3. Eski Doğanbey Köyü'nde bir pencerenin önüne iliştirilmiş yazı.

Doğanbey'in bir bütün olarak nasıl "tanıtılacağı" Eski ve yeni köyün sakinleri tarafından çok farklı algılanmaktadır. Bu durum, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak birbirine hiç benzemeyen iki grubun mekânla kurduğu ilişki biçimleri arasındaki uçurumla yakından ilgilidir. Öyle ki köyün tanıtımı meselesi, iki grubun mekânı görme, kullanma ve dönüştürme süreçlerinin ve bu süreçler üzerinden birbirlerini değerlendirme ve yorumlama alışkanlıklarının su yüzüne çıktığı bir andır yalnızca. Domatia'nın yeni yerleşimcilerinin geldiği günden itibaren iki köy arasındaki temas ya da temassızlık, bu bağlamda üzerinde düşünmeye değerdir.

Eski Doğanbey Yeni Doğanbey'e Karşı

Bu bölümde uzun yıllar yaşadıkları Rum evlerine sığamadıkları için Domatia'yı terk edip kendilerine yeni bir köy inşa eden muhacirler ile muhacirlerin elden çıkarttıkları evleri satın alıp köyü soylulaştıran üst sınıflar arasındaki karşılaşmalara odaklanılacaktır. Her iki köyde yapılan görüşmelerden yola çıkarak, iki köy arasındaki ilişkilerin nasıl örüldüğü ve yıllar içinde nasıl dönüştüğü tartışılacaktır. İlk olarak mülkiyetin el değiştirme sürecine ilişkin değerlendirmeler, ikinci olarak Domatia'nın soylulaştırılması ile birlikte iki köy arasında kurulan istihdam ilişkisi ve diğer ekonomik ilişkiler, üçüncü olarak sosyal ilişkiler, son olarak da kültürel çatışmalar irdelenecektir.

Önceki bölümlerde değinildiği gibi muhacirler yeni köye taşınırken yaşadıkları ekonomik sıkıntılar nedeniyle Domatia'daki evlerini hızlıca satışa çıkarmışlardı. Bu süreçte evlerini satın alan kentli zenginler çok düşük bedeller karşılığında bu evlere

sahip olmuş, bunları restore etmiş ve buraya yerleşmişlerdi. Son derece masraflı ve meşakkatli restorasyon süreçlerinden sonra mülklerin değeri paha biçilemez hâle gelmiş, bu durum da köylüler nezdinde farklı değerlendirmeleri beraberinde getirmiştir. Kimi köylü el değiştirme sürecini satın alanların konduğu haksız bir kazanç, kendileri açısından büyük bir öngörüsüzlük olarak görürken kimisi ise kendilerinin asla altından kalkamayacağı bir yatırım olarak tanımlar.

> Çok ucuza gitti. Satıldıktan sonra pişman olundu (Yıldıray Gürel, kişisel görüşme, 23 Ocak 2019).

> Biraz vatandaşın cahilliği… Ama o evleri biz yapamazdık. Restore etme imkânımız olamazdı, bizim olanağımız yoktu (Nihat Demirel, kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

> Babamın iki katlı Rumlar'dan kalma büyük bir evi vardı. Sattık. Şimdi istesem de oradan arsa alamam. Çok yüksek fiyatlar isterler. Aldığımız yok, gördüğümüz yok, ama duyduğumuzu söylemek isterim yani. Zenginler aldı. Şehirliler aldılar oraları. Artık biz oraya gitmeyiz. Orada bir ekmek yiyemeyiz. (Halit Selçuk, kişisel görüşme, 23 Ocak 2019).

Domatia'yı soylulaştıranlar açısından ise köyü ayağa kaldırmak başlı başına takdire şayandır. Bu misyona soyunan insanlar, bu çabanın pek çok köylü tarafından da teslim edildiğini belirtirler. Yaptıklarının bir değer yaratmak anlamına geldiğini ve bunun ancak mekânın değerinden anlayan profesyoneller tarafından gerçekleştirilebileceğini vurgularlar:

> 1986 öncesi burası harabe, yıkıntı alanıdır. Değerin nasıl alınıp parlatılacağını bilmek, diğerlerine örnek olmak önemlidir. Orası bugün artık güzel ve değerli olduğu için insanlar dönüp "burası dedemin evi" diyor. Bu yapılı çevreyi sunan insanlar, kentsoylu insanlardır (Erhan İşözen, kişisel görüşme, 14 Şubat 2019).

Diğer yandan yeni gelenlerin ihtiyaç duyduğu kimi hizmetlerin karşılanması açısından iki köy arasındaki sınıfsal uçurum hizmet alımı ve satımı için elverişli bir zemin yarattı. Özellikle ilk senelerde muhacirlerin bazıları, geride bıraktıkları Domatia'nın yeni sakinlerinin bahçe ve ev bakımı gibi işlerini gördüler. Domatia sakinlerinden Erol Aksoy, köye taşındıktan sonra Yeni Doğanbey köylüleriyle ekonomik ilişkileri hakkında şunları aktarır:

> Bizim bir adamımız vardı. Durumları iyi değildi. Balık tutuyorlardı burada. Teknesi bozulmuştu, motoru yanmıştı. Onu tuttuk, o adam bizimle emekli olana kadar 8-9 sene çalıştı. İlk defa sigortalı çalışanı burada ben yaptım. Emekliliği geldi, ayrıldı. Evlerine gidin bakın şimdi şaşırırsınız. Köyün en

> güzel evleri, büyük kısmını biz onlara aldırmışızdır, almışızdır, hediye etmişizdir. Şimdi iyi durumu, arabaları var, traktörleri var. Her şeyleri var. Şimdi bize yine aşağı köyden birisi yardımcı oluyor (Kişisel görüşme, 22 Ocak 2019).

Her ne kadar ilk yıllarda Yeni Doğanbey köylüleri hizmet için sıklıkla Domatia'ya gidiyorsa da zaman içerisinde Domatia'da yaz-kış kalan nüfus azalınca hizmet talebi de düşmüştür. Artık ihtiyaçlar sürekli istihdamla değil, yevmiye usulü karşılanmaktadır. Yeni Doğanbey'de alışveriş yapma alışkanlığı da yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla süreç içerisinde hem iki köy arasında tanışıklıklar sınırlı kalmış hem de köylülerin ekonomik beklentileri boşa çıkmıştır. Halen Domatia'da çalışan Yeni Doğanbeyli Kemal Selçuk şöyle aktarır:

> 1990-2000 arası daha fazla çalışan vardı, çünkü daha fazla oturan vardı. Yoğunluk vardı. O gördüğünüz yapılı olan evlerin hepsinin bakıcısı vardı. İnşaat vardı, yaşayan vardı. İnşaatlar esnasında mecburiyetten buradaki kişiler de gidiyordu çalışmaya. A.H.'ın bahçesinde çalışmayan genç yoktu bu köyden. Hepimiz çalıştık, ben de çalıştım. Havuzlar mavuzlar yapmıştık, yeşil alan yaptık oraları, zeytin, meyve vs. Buranın yevmiyesi bellidir. Onu alırdık. (Kişisel görüşme, 22 Ocak 2019).

Domatia'da kafe işleten ve aynı zamanda burada yaşayan, mesleği gereği Yeni Doğanbey'e de gidip gelen Abdullah Öztürk'ün iki köy arasındaki ilişki hakkındaki gözlemleri şöyledir:

> Buraya ilk gelenler çok arogan. Toplumdan izole. Toplumla iç içe olmak istemiyor. Ama evi temizleneceği zaman, çiçek ektirmek için çağırıyor. Tepeden bakıyor (Kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

Karine bölgesindeki restoranlardan birinde çalışan Abdullah Koyuncu, Domatia'da yaşayanların köylülerden alışveriş yapmayıp ihtiyaçlarını büyük merkezlerden karşılamasını eleştirir:

> Yukarı köye gelip aşağı köye inmeyen, kahvede oturmayan, bakkaldan alışveriş yapmayan, aşağı köyle teması olmayan insanlar var. Selamını vermeyen insanlar var. İlginç. Tekdüze bir şey. Gelip Migros'tan alışveriş yaparlar 15 günlük, bir haftalık. Buradan bazen denize girerler. Böyle hayatları (Kişisel görüşme, 24 Ocak 2019).

Domatia'da yaz-kış kalan Asım İçeli, sosyal çevresinin Domatia'daki komşularından ibaret olduğunu, Yeni Doğanbey'e inme gereği duymadığını aktarır:

> Aşağı köyle temasım pek olmuyor. Ben kahve hayatını sevmiyorum. Çok öyle

> bir zorunluluk duymadım. Sağ olsun bahçelerimize bakan kardeşlerimiz var. Geliyorlar, yardımcı oluyorlar. Alışverişimi de Söke'den yapıyorum genelde (Kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

Çalışma kapsamında iki köyde yapılan görüşmeler ekonomik ilişkilerin zayıflamasıyla birlikte iki köyün ahalisi arasındaki sosyal bağların da kopma noktasına geldiğini göstermektedir. Her iki köyde yapılan görüşmelerde, diğer köy hakkında soru sorulmadığı müddetçe konunun diğer köye ve diğer köyde yaşayanlara bağlanmadığı, her iki köyün de gündemlerinin veya ilgilerinin diğer köyü içermediği görülmüştür. Örneğin Yeni Doğanbey Köyü'ndeki görüşmeciler zeytin, pamuk, tütün ekimine dair sorunlar, tohum meselesi, ülkedeki tarım politikası gibi son derece canlı konular hakkında konuşurken, Domatia'daki görüşmeciler restorasyon süreçleri, İmar Yasası, Milli Parklar Kanunu'nun getirdiği yaptırımlar, tarihsel ve kültürel miras üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu farklılaşmanın elbette pek çok yüzü vardır. Her şeyden önce üretimin devam ettiği Yeni Doğanbey'de zaman, emeklilerden oluşan az bir nüfusa sahip Domatia'da aktığından daha hızlı akar. Gündelik hayatları bambaşkadır. Yeni Doğanbey'deki görüşmeciler, Domatia'nın nostaljik atmosferinden uzun zaman önce sıyrılmış olduklarını, işlerinin başlarından aşkın olduğunu, artık buranın kendilerine ait olmadığını kanıksamış olduklarını ifade etmişlerdir. Domatia'dakiler ise köyün geleceği hakkında fikir yürütmek için oldukça bol zamana sahiplerdir. Bu da şüphesiz iki köyde yaşayan kitlenin sınıfsal ve kültürel geçmişleriyle yakından ilgilidir. Bu sınıfsal ve kültürel farklılık boş zaman faaliyetlerini ve gündelik hayatlarını farklılaştırdığı gibi iki kitlenin birbirleriyle iletişimsizliğinin de elbette temel nedenidir.

Kendilerini Domatia'yı ayağa kaldırmaya adamış kesimlerin ifadelerine göre köyün tarihsel ve kültürel önemini anlatmak, bunu yeni kuşaklara aktarmak burada bulunmalarının en önemli nedenidir. Mübadeleyle önce Domatia'ya yerleşen ardından Yeni Doğanbey Köyü'nü kuran muhacirler için ise Domatia, göç serüvenlerinde bir duraktan ibarettir. Dolayısıyla Domatia'nın yeni sakinlerinin anlam dünyasında yeniden inşa edilen, bir üst kültür öğesi hâline gelen ve çoğunlukla romantize edilen köy imgesinin, muhacirler nezdinde benzer bir karşılığı yoktur. Domatia'yı soylulaştıran kesimlerin kendi varlıklarını meşrulaştırdıkları zemin tam da budur:

> Muhacirler, göçmeye alışkın oldukları için her an gidecek gibi yaşamışlar. Bu plan tipinin kullanıcısı olarak kendilerini geliştirmemişler. Mekân sevmek, yapı sevmek ayrı bir kültürdür (Oylum Öktem, kişisel görüşme, 14 Şubat 2019).

> Buraya bakarken taşa bakıyor. O kültür, o birikim yok. Buraya bakan, burayı düşünen bir elin parmağını geçmiyor. Yok etmek isteyen ise 150 bin kişi. Özel mülkiyete saygı yok. O kültür yok (Asım İçeli, kişisel görüşme, 25 Ocak 2019).

Domatia'ya hak ettiği değeri verdiğini düşünen ve yıkılmak üzere olan evlerden "örnek bir köy" yaratan yeni yerleşimciler köyün orijinini olabildiğince geçmişe dayandırmaya çalışarak hayli hareketsiz, donuk, zamanın akmadığı, seyirlik bir dekor inşa etmiştir. Diğer yandan mübadillerin tarih algısı Selanik'ten göç ettikleri mübadele yıllarıyla başlar. Selanik'ten göçen nüfusun büyük bölümünün çiftçi olduğu düşünüldüğünde mekânsal hafızaları, toprak dağıtımı, yerel toprak sahipleriyle ilişkileri ve burada tutunma çabaları ile daha fazla yoğrulmuştur. Dolayısıyla, iki ahalinin geçmişi anlamlandırma ve hatırlama biçimleri sınıfsal, kültürel ve sosyal bağlamlarından bağımsız değildir ve birbiriyle çatışmaya her zaman açıktır.

Sonuç

Bu araştırma, mübadeleyle birlikte asıl sakinleri olan Rumları kaybetmiş ve yeni sakinleri olan mübadiller tarafından 1980'lerde terk edilen bir Rum köyü olan Domatia'nın 1990'lı yıllarda üst sınıf kentliler tarafından keşfi sonrası yaşadığı dönüşümü konu almıştır. 1924 mübadelesinde Rum nüfusun yerine Selanik, Bosna ve Arnavutluk'tan getirilen Müslümanlar yerleştirilmiş, ancak yeni gelenler zamanla buraya sığamamış ve tarım alanlarına yakın, devletin desteğiyle kurdukları Yeni Doğanbey Köyü'ne yerleşmişlerdir. 1966'da Milli Park ilan edilen Dilek Yarımadası içinde kalan ve 1985 sonrasında tamamen boşalan Doğanbey Köyü, Ege'deki diğer pek çok Rum köyü gibi kendi kaderine terk edilmişken, kentlilerin gelişiyle bambaşka bir çehreye bürünmüştür.

Bu çalışma sözkonusu dönüşümü dört ana eksen etrafında tartışmıştır: Mübadillerin Yeni Doğanbey'i inşa süreçleri (1), üst sınıf kentlilerin Domatia'yı keşfi ve mülkiyetin el değiştirme süreci (2), Domatia'nın soylulaştırılması (3) ve son olarak iki komşu köyün ahalileri arasındaki ilişkiler (4) ele alınmıştır.

Göçlerle birlikte mülklerin el değiştirme süreçleri gözlemlendiğinde, 1980'lere kadar pamuk eken köylülerin, aileleri genişledikçe kendilerine yeni bir yaşam alanı kurmak zorunda kaldıkları için ellerindeki malları ve mülkleri de yok parasına sattıkları, böylelikle köy mekânının metalaşma ve soylulaştırma pratikleri için uygun hâle geldiği görülmüştür. Dolayısıyla Domatia'nın soylulaşma süreci, köylülerin göç motivasyonlarından bağımsız düşünülemez. Ancak, soylulaştırma literatüründe sıklıkla gözlemlenen bir sınıfın yerleşik alt sınıfları mekândan süpürmesi gibi bir deneyimin yaşanmadığı, yalnızca üst sınıfların yukarıda söz edilen nedenlerden dolayı mekândan göç etmiş köylülerin çoktan gözden çıkardığı malları ve mülklerini satın alarak burayı soylulaştırdıkları anlaşılmaktadır. Yine de yaratılan rant o denli büyüktür ki eski yerleşimcilerin Domatia'ya bugün yerleşmeleri mümkün değildir. Davidson and Lees'in (2005) de belirttiği gibi soylulaştırma illâ zorla süpürme şeklinde olmak zorunda değildir; eski yerleşimcilerin alım gücünün eski mekânına geri dönmesini imkânsız

kılması da başlı başına bir soylulaştırma pratiği olarak okunabilir.

Kırsal soylulaştırma literatürü, mekâna sonradan gelen üst-orta sınıfların, eğitim düzeyleri ve kentsoylu olmalarına bağlı diğer nitelikleri düşünüldüğünde önemli olumlu katkılarının olabileceğini teslim eder. Domatia örneğinde, yeni yerleşimciler buranın tarihsel ve kültürel mirasının ayağa kaldırılması anlamında önemli katkılarda bulunmuş olsa da literatürün örneklendirdiği türde yerli halk ile soylulaştırıcılar arasında dayanışma ve ekoloji temelli ortak mücadele deneyimlerine rastlanmamaktadır. Öyle ki, iki farklı kesimin bölgenin tanıtımına ve korunmasına ilişkin yaklaşımları oldukça farklıdır.

Birbirine çok yakın ve birbiriyle sürekli etkileşim hâlinde olması beklenen iki mekânın gündelik yaşam pratiklerinde büyük bir uçurum olduğu söylenebilir. Eski Doğanbey Köyü'nün yeni sakinleri estetik ve pastoral bir köy fantezisi içerisinde yaşarken hemen birkaç kilometre ötede bildiğimiz anlamda bir köy hayatı sürmektedir. Bu iki köy farklı zamansal uzamlarda yaşar gibidir. Araştırma, iki köy arasındaki temassızlık hâlinin temel nedeninin sınıfsal ve kültürel farklılıklar olduğunu vurgular. Kentten kıra gelen yerleşimcilerin kültürel ve sınıfsal özelliklerini kır ölçeğinde sürdürmeye devam ettikleri ve bu hibrit hâlin Yeni Doğanbey köylüleri ile diyaloglarını sınırladığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Ahmet Amca (2019, 24 Ocak). Kişisel görüşme.

Aksoy, E. (2019, 23 Ocak). Kişisel görüşme.

Aksoy, E. (2019, 22 Ocak). Kişisel görüşme.

Arı, K. (1995). *Büyük mübadele: Türkiye'ye zorunlu göç (1923-1925).* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Avcıoğlu, D. (1968). *Türkiye'nin düzeni.* Ankara: Bilgi Yayınevi

Aydın, Z. (2001). Yapısal uyum politikaları ve kırsal alanda beka stratejilerinin özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık köyleri örneği. *Toplum ve Bilim,* 88, 11-31.

Başaran-Uysal, A. ve Sakarya, İ. (2018). Rural gentrification in the North Aegean countryside (Turkey). *International Journal of Architecture&Planning, 6*(1), 99-125.

Budan, P. (2015). *The impasse of urban to rural migration: Re-enchantment and disillusionment in Şirince.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul.

Cankurt, N. (2019, 25 Ocak). Kişisel görüşme.

Cloke, P. ve Thrift, N. (1987). Intra-class conflict in rural areas. *Journal of Rural Studies 3*(4), 321-333.

Cloke, P. ve Thrift, N. (1990). Class change and conflict in rural areas. T. Marsden, P. Lowe, S. Whatmore (Der.), *Rural restructuring* içinde (165–181). London: David Fulton Publishers.

Darling, E. (2005). The city in the country: Wilderness gentrification and the rent gap. *Environment and Planning A,* 37, 1015-1032.

Davidson, M. ve Lees, L. (2005). New-build 'gentrification' and London's riverside renaissance. *Environment and Planning A,* 37, 1165-1190.

Demirel, N. (2019, 24 Ocak). Kişisel görüşme.

Gosnell, H. ve Abrams, E. J. (2011). Amenity migration: Diverse conceptualizations of drivers, socioeconomic dimensions, and emerging challenges. *Geo Journal, 76,* 303-322.

Güneş, G. ve Göçmen, A. T. (2015). *Yakın tarihte Söke ve Sökeliler.* Yeni Söke Gazetesi Kültür Yayınları.

Gürel, Y. (2019, 23 Ocak). Kişisel görüşme.

Hines, J. D. (2010). Rural gentrification as permanent tourism: The creation of the 'new' west archipelago as postindustrial cultural space. *Environment and Planning D: Society and Space, 28,* 509-525.

İçeli, A. (2019, 25 Ocak). Kişisel görüşme.

İşözen, E. (2019, 14 Şubat). Kişisel görüşme.

Jacob, J. (1997). *New pioneers: The back-to-the-land movement and the search for a sustainable future.* University Park: Pennsylvania State University Press.

Jones, R. E., Fly, J. M., Talley, J. ve Cordell, H. K. (2003). Green migration into rural America: The new frontier of environmentalism?. *Society & Natural Resources, 16*(3), 221–238.

Kaya, N. (2019, 24 Ocak). Kişisel görüşme.

Keyder, Ç. (1982). *Dünya ekonomisi içinde Türkiye: 1923-1929.* Ankara: Yurt Yayınevi.

Keyder, Ç. (1983). Paths of rural transformation in Turkey. *The Journal of Peasant Studies 11*(1), 34-49.

Koyuncu, A. (2019, 24 Ocak). Kişisel görüşme.

Köymen, O. (2008). *Kapitalizm ve köylülük.* İstanbul: Yordam Kitap.

Krannich, R. S., Petrzelka, P. ve Brehm, J. M. (2006) Social change and well-being in Western amenity-growth communities. W. A. Kandel ve D. L. Brown (Der.), *Population change and rural society* içinde. Springer.

Massey, D. (1994). *Space, place and gender,* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mehmet Amca (2019, 25 Ocak). Kişisel görüşme.

Öktem, O. (2019, 14 Şubat). Kişisel görüşme.

Özer, M. (2019, 24 Ocak). Kişisel görüşme.

Öztürk, A. (2019, 25 Ocak). Kişisel görüşme.

Pentzopoulos, D. (1962). *The Balkan exchange of minorities and its impacts upon Greece.* Paris: Mouton.

Phillips, M. (1993). Rural gentrification and the processes of class colonisation. *Journal of Rural Studies, 9*(2), 123-140.

Selçuk, H. (2019, 23 Ocak). Kişisel görüşme.

Selçuk, K. (2019, 22 Ocak). Kişisel görüşme.

Sirman, N. (1988). Peasants and family farms: the position of households in cotton production in a village of Western Turkey. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University College of London.

Smith, N. (1982). Gentrification and uneven development. *Economic Geography, 58*(2), 139-155

Smith, N. (1996). *The new urban frontier: The gentrification and the revanchist city.* New York: Routledge.

Smith, N. (1984). *Uneven development: Nature, capital and the production of space.* Georgia: The University of Georgia Press,.

Smith, N. (1992). Blind man's buff, or Hamnett's philosophical individualism in search of gentrification?. *Transactions of the Institute of British Geographers (new series), 17,* 111-115.

Soja, E. (1989). *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory.* Verso: London.

Sukayar, S. (2019, 22 Ocak). Kişisel görüşme.

Sümer, O. (2019, 25 Ocak). Kişisel görüşme.

Tanman, S. (2008). *Batnas Tepeleri'nde zaman.* İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.

Tekin, E. (2019, 25 Ocak). Kişisel görüşme.

Toprak, Z. (1997). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Adana'da amele buhranı ve Amele Talimatnamesi. *Toplumsal Tarih, 7*(41), 7-10.

Turgut, M. E. (2019, 24 Ocak). Kişisel görüşme.

Zürcher, E. J. (1993). *Turkey: A modern history.* London; New York : I.B. Tauris.

Sürgün Edilmiş Köpeklerin İzinde: İstanbul'un Çeperlerinde Değişen Emek ve Adalet İlişkileri

Mine Yıldırım*

* Doktora Adayı, The New School, yildm128@newschool.edu

Özet

Bu çalışma, İstanbul'un güneydoğu çeperlerini dönüştüren tahribatın merkez üssünü, yerlerinden edilmiş köpekleri içine çeken ana fay hattını oluşturduğunu savunduğum Kuzey Marmara Otoyolu inşaatına odaklanıyor. Çalışma, mega projenin Dördüncü Kesim şantiyelerinde, İstanbul dışından istihdam edilmiş, iş güvencesi ve can güvenliği olmadan, gelecek belirsizliği içinde yaşayan ve çalışan ucuz işgücünün, sürgündeki köpeklerle karşılaşmalarını inceliyor. Bu karşılaşmalarda ifadesini bulan, en ağır koşullarda yaşamaya ve çalışmaya mecbur kalmanın, devlet tarafından terk edilmiş ve unutulmuş olmanın kayıtlarını ortaya çıkarıyor. Kuzey Marmara Otoyolu inşaatında çalışan işçilerin köpeklerle olan karşılaşmalarının onların elden çıkarılabilir, ihmal ve ikame edilebilir olma hâllerine ayna tuttuğunu iddia ediyorum. Bu bağlamda bu gündelik, düzensiz, tekrar eden karşılaşmaların hangi kayıt dışı hak ihlallerine yol açtığına, bu ihlallerin işaret ettiği güçsüzlük-hınç-güç istenci döngüsüne ve ihlallere tanık olma durumunun keskinleştirdiği yoksunluk, kifayetsizlik ve terk edilmişlik tecrübesine dikkat çekiyorum.

Anahtar kelimeler: Kuzey Marmara Otoyolu, altyapı siyaseti, neoliberal yönetimsellik, İstanbul'un köpekleri

In Search for Exiled Dogs: Changing Relations of Labor and Justice in the Peripheries of Istanbul

Abstract

This study focuses on the construction of Northern Marmara Highway, which I argue to be the epicenter of the transformation taking place in Istanbul's southeastern periphery and the major destination for the exiled dogs. The article examines the fourth phase construction site of this mega project where an underpaid precarious migrant labor force encounters with flock of exiled dogs of Istanbul. In these encounters, the paper reveals the records of those that are left forgotten by the state. I argue that the encounters mirror the workers' own condition, how they are ignored, rendered expandable and replaceable. Thus, through these mundane and irregular human-animal encounters, I draw attention to animal rights violations that goes unrecorded, the vicious circle of powerlessness, resentment and violence that these violations indicate, and the state of deprivation, inadequateness, and abjection triggered by witnessing them.

Keywords: Northern Marmara Highway, politics of infrastructure, neoliberal governmentality, dogs of Istanbul.

İstanbul'da her yıl binlerce köpek alıştığı, barındığı, serbestçe gezindiği, asgari düzeyde bakım ve ihtimam gördüğü kamusal alanlardan toplatılarak uzaklaştırılıyor. Yerlerinden edilmiş köpeklerin yalnızca bir kısmı, ilgili yasal mevzuata aykırı biçimde, şehrin çeperlerinde, toplu taşımayla erişimin olmadığı yerlerde inşa edilmiş, gönüllü erişiminin ve denetimin son derece kısıtlı olduğu hayvan bakım ve rehabilitasyon merkezlerinde süresiz olarak tecrit ediliyor. Geri kalanı ise şehrin otoyol, köprü, viyadük, tünel, alt ve üst geçit, bağlantı yolları inşaatlarıyla parçalanmakta olan çeperlerine sürgün ediliyor. Şantiyelere ve hafriyat sahalarına terk edilen köpekler iş makinelerinin, dozerlerin, beton mikserlerinin, hafriyat kamyonlarının altında kalarak, insan yakınlığından uzak, bakım ve ihtimamdan mahrum, açlık, susuzluk ve hastalıktan ölüyor. İstanbul dışından getirilerek istihdam edilmiş işçilerin barındığı yatakhanelere, yemekhane ya da güvenlik kulübelerine sığınarak hayatta kalmaya çalışan ise yerinden edilerek, güvencesizlik ve emniyetsizlik içinde çalışmaya mecbur bırakılmış ucuz işgücüyle birlikte yıkıcı bir şiddet ve ihlâl sarmalının içine çekiliyor. İstanbul'u bölgesel ve ulusal ölçekte altyapı şebekesiyle bağlantılandıran, şehrin çeperlerinde büyüyen tahribatın cephelerini oluşturan dört şeritli duble yollar, tüneller, köprüler, viyadük inşaatları, menfezler ve bağlantı yolları her yıl binlerce köpeğe mezar oluyor. İstanbul, köpeksizleşiyor.

Bu yazıda, İstanbul'un güneydoğu çeperlerini dönüştüren tahribatın merkez üssünü, yerlerinden edilmiş köpekleri içine çeken ana fay hattını oluşturduğunu savunduğum Kuzey Marmara Otoyolu inşaatına odaklanıyorum. Dördüncü Kesim şantiyelerinde, İstanbul dışından istihdam edilmiş, iş güvencesi ve can güvenliği olmadan, gelecek belirsizliği içinde yaşayan ve çalışan ucuz işgücünün, sürgündeki köpeklerle karşılaşmalarını inceliyorum. Bu karşılaşmalarda ifadesini bulan, en ağır koşullarda yaşamaya ve çalışmaya mecbur kalmanın, devlet tarafından terk edilmiş ve unutulmuş olmanın kayıtlarını ortaya çıkarıyorum. Kuzey Marmara Otoyolu inşaatında çalışan işçiler için kendi yaralanabilirliklerine, devlet tarafından elden çıkarılabilir, ihmal ve ikame edilebilir olma hâllerine ayna tutan köpeklerle gündelik, düzensiz, tekrar eden karşılaşmaların, kayıtdışı hak ihlâllerine ve cezadan muaf tutulan şiddete maruz kalmanın ve tanık olmanın keskinleştirdiği yoksunluk, kifayetsizlik ve terk edilmişlik tecrübesini, güçsüzlük-hınç-güç istenci döngüsünü, tüm bunlarla birlikte dönüşen hak, hak etme adalet anlayışını inceliyorum.

İstanbul'da yerel yönetimler eliyle örgütlenen kitlesel köpek sürgünlerinin ışığında şekillenen bu yazıda geliştirdiğim iki temel iddia var: Birincisi, bugün İstanbul'u köpeksizleştirme siyasetinin kurucu pratiğinin, ne Hayırsızada Vakası'nda olduğu gibi ücra bir adada tecrit ne de 2000'li yıllara kadar yaygın biçimde uygulanan zehirleme, ateşli silahla vurarak ya da ilaç enjekte ederek yerinde öldürme olduğunu savunuyorum. Köpeksizleşen İstanbul'un inşasını mümkün kılan, tecrit ve itlafı kitlesel hâle getiren ve

geniş coğrafyalara sirayet etmesini sağlayan temel pratiğin tehcir olduğunu iddia ediyorum: Köpekleri "kitlesel olarak" zorla yerlerinden edip, belirli bir mekâna hapsetmeden sürgün etme, yola sürme, tekrar yerleşmelerinin, barınmalarının ve ihtimam görmelerinin mümkün olmadığı, insan yerleşiminden uzak, meskûn olmayan yerlerde ölmeye terk etmek. Şehri köpeksizleştirme siyasetinin paradigmatik mekânları ise, her yıl belediyelerin binlerce köpeği ölüme terk ettiği, şehrin çeperlerini kuşatan otoyollar. İkinci iddiam ise, köpeksizleştirmenin arka planında yatan siyasi, iktisadi ve yönetişimsel dinamiklere dair: Bugün ana faili İstanbul Büyükşehir Belediyesi olan kitlesel köpek sürgünlerinin temel motivasyonunun, köpekleri yok etmekle sınırlı olmadığını, hedef aldığı çoklu dönüşümler olduğunu savunuyorum.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi, sokak köpeklerini "kitlesel olarak" yerinden ederken, kamusal alanları da denetime açıyor, emniyet söylemleriyle ayrıştırıcı, mücrimleştirici ve dışlayıcı pratiklerle düzenleme siyasetini kuvvetlendiriyor. Köpeklerin sokaklardan toplatılıp kitlesel olarak yerinden edilmesini, tehcirini mümkün kılan siyasi, teknik-bürokratik süreç, yasal pratikler, onların şehirdeki varlıklarını, barınmalarını, hareketlerini düzenleyen, yaşamlarını mümkün kılan ihtimam ilişkilerini örgütleyen sembolik düzeni de dönüştürüyor. Kamusal alanda barınma, yerleşme ve hareket etme haklarını ihlal ederek, kamuya ait ve kamuya dair olanı yok sayılabilir, hakkı ihlal edilebilir, "kitlesel olarak" sürgün edilip görünmez kılarak kayıtdışı ve cezadan muaf şekillerde öldürülebilir ve yok edilebilir kılıyor (McIntyre ve Heidi, 2011). Kamusal alanların kullanımına, paylaşımına, yerleşmeye ve serbest hareketliliğe, özellikle de kolaylıkla yaralanabilir, kanunun korumasının dışında kalmış, hakları en az tanınan ve korunan bedenlerin yaşama, serbest gezinme, sığınma ve barınma haklarının ihlalini, onlara karşı zulüm ve şiddeti meşru kılarak örgütleyen müdahalelerde bulunmak, adaletin temeline, müşterek yaşam ve paylaşıma, yerleşmenin

Şekil 1. Kuzey Marmara Otoyolu, Dördüncü Kesim, Ballıca bağlantı yolları inşaatı hafriyat sahası, 17 Mayıs 2016. Kaynak: Mine Yıldırım.

kanunsallığına ilişkin de örtük ama son derece kuvvetli dönüşümleri beraberinde getiriyor (Wolfe, 2007; 2013; Derrida, 2010). İstanbullular, köpeklerin, ilgili mevzuata aykırı biçimde ve kayıtdışı operasyonlarla, kitlesel olarak şehirden uzaklaştırılıp, tehcir yoluyla imha edilmesine, yerlerinden edilmiş köpeklerin maruz kaldığı yaygınlaşmış, keyfi ve cezasız bırakılan şiddete tanık oluyor.

Türkiye'de siyasi iktidarın ve müteahhitleşmiş devletin şehirdeki taşeronu olarak çalışan İBB, kitlesel köpek sürgünleriyle, patronaj ilişkileri üzerinden dağıtılan kısıtlı refah uygulamalarının bugüne dek kapsayamadığı şehrin çeperlerini kuşatan altyapı siyasetinin dönüştürücü kuvvetini artırıyor (Dalakoğlu ve Harvey, 2012). İBB ve İstanbul'u çeperleriyle bağlantılandıran büyük altyapı projesinin kurucu dinamiklerinden birini oluşturduğu Türkiye'deki neoliberal yönetimsellik, yerlerinden edilmiş, haklarından ve ihtimam ilişkilerinden mahrum bırakılarak ölüme terk edilen köpekler ile devasa altyapı projelerinde gelecek belirsizliği, güvencesizlik ve emniyetsizlik içinde çalışmaya mecbur bırakılmış ucuz işgücünü, giderek mülksüzleşen yoksulları kapsamayı hedef alıyor. Güçsüzlük-hınç-güç istenci ve otoriteye biat sarmalıyla gelişen neoliberal siyasetin dayattığı yaşam, geçim ve çalışma koşulları giderek ağırlaşan emeğin sömürüsünün ve yoksulluk idaresinin canlı, hareketli ve duygusal vektörleri hâline geliyorlar (Serpell, 2016).

Yönteme Dair: Kayıtdışı ve Cezadan Muaf Tutulan Şiddetin Kaydı Nasıl Tutulabilir?

İstanbul'da zorla yerlerinden edilmiş köpeklerin hareketlerini, yaşamlarını, atıldıkları yerlerde insanlarla karşılaşmalarını tarif ederken sıklıkla kullandığım "iz sürme" ifadesini mecazi olarak değil, tam anlamıyla, barındırdığı yakından takip etme çağrışımlarını vurgulayarak kullanıyorum: Şehirdeki varlıkları ve yerleri giderek silikleşen, varlığını bildiğimiz ancak nasıl ve nereye kaybolduğunu bilemediğimiz, artık görünür olmayan ve yerinden edilmiş olanı kendi devinimi içinde, hem zoraki hem de itaatkâr olmayan hareketleri içinde takip etmek.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin, kayıtdışı ve kanuna aykırı icraatlar silsilesi sayesinde gerçekleştirebildiği kitlesel köpek sürgünlerini, bu süreçte yaşanan ihlâlleri ve köpeklerin sürgündeki yaşamlarını kayıt altına alabilmek için bu araştırmanın geliştirdiği yöntem, köpeklerin tek tek tekil kayıtlarını oluşturmak, zoraki ve serbest hareketlerinin alanlarını coğrafya üzerinde (yaklaşık olarak da olsa) tespit etmek ve işaretlemek. Böylece sürgün edilmiş bedenlerin zoraki hareketlerini kaydederken, bu sürgünleri, vuku bulduğu ve şekillendirdiği coğrafyayı etkileyen maddi hareketlerin içinden de gösterebilmek bu araştırmanın temel amaçlarından biri. Bu, inşaat sermayesinin merkezkaç kuvvetleriyle (*decentralization*) dönüşmekte olan çeperlerde insanı, hayvanı, ekolojiyi (aynı anda, farklı ama benzer şekillerde) dönüştüren,

coğrafyayı kuşatan müşterek kırılganlığın kurucu ve dönüştürücü tarihlerini yazmamıza da imkân sağlayabilecek bir metodolojik müdahale.[1]

Köpeklerin zoraki hareketlerini kent çeperleri coğrafyası üzerinde takip etmeye çalışan bu araştırmanın önünde iki temel zorluk var.[2] Araştırmanın ana teorik ve metodolojik katkısını da şekillendirmiş olan bu zorlukların ilki, İstanbul'da (ya da Türkiye'de herhangi bir şehirde) sokak köpeği varlığının kayıt altına alınmıyor olması sebebiyle bu hayvanların envanter kaydının tutulmaması. Yaşamlarının, hastalık ve ölümlerinin, hareketlerinin hiçbir resmi kaydı tutulmayan bu hayvanların, belediyeler eliyle örgütlenen ve hayatlarını etkileyen müdahalelerin de kaydının tutulmaması.[3] Resmi kurumlar aracılığıyla formel olarak örgütlenen enformelliğin en sarsıcı örneklerinden biri olan bu kayıtdışılık, belediyeler eliyle yürütülen hak ihlâllerinin de kayıtdışı bırakılmasına, dolayısıyla da "denetlenemez", "hesabı sorulamaz" ve "yargılanamaz" olmasına neden oluyor (Roy, 2005; Demirtas-Milz, 2013; Atasoy, 2017). Kayıtdışılığın idaresi, şehrin siyasi düzeninin, formel idari yönetim yapılarının da merkezinde duruyor (Simone, 2004; Song, 2016). Kayıtdışılık cezadan muafiyete dayanan bir toplumsal pratiği ve kültürü besliyor, kanundışılığın etki alanını genişletiyor, devlet eliyle kurulan şiddetin toplumsal alana sirayet etmesini sağlıyor ve derinleştiriyor (Tosa, 2009). Bu zorlukla baş etmek, kayıtdışı ve cezadan muaf tutulan şiddeti ve ihlâlleri belgeleyerek bir araya getiren bu arşiv çalışmasını yönlendiren itkinin de kaynağı.

Bir araştırma yöntemi olarak yerinden edilmiş olanın izini sürmenin karşısındaki ikinci zorluk ise, yerlerinden edilmiş köpeklerin hareketlerini takip ettiğim peyzajın hızla dönüşmekte olması. Altyapı projelerinin coğrafyada yarattığı kuvvetli girdaplarla parçalanmakta olan peyzajın devingen, bu girdapların ortasına atılan köpeklerin de

---

1 Sermaye birikim süreçlerini ve bu süreçlerin mekânsal yönelimini, kent çeperlerinde neden olduğu çok katmanlı dönüşümleri, coğrafi, iktisadi ve toplumsal değişiklerle bir arada düşünen çalışmalar için bkz. Smith (2002); Kropf (2009); Conzen (2009); Hazar ve Kubart (2015); Kubat ve Gümrü (2014); Ünlü ve Baş (2016).

2 Köpekleri tek tek takip edebilmemi, birbirlerinden ayırt edebilmemi ve saymamı, tahribatın içindeki hareketlerini gözlemlerken bir yandan da tek tek her biriyle ilgili vaka kayıtları tutabilmemi sağlayan araç ise, her birinin kulağında bulunan küpelerdeki numaralar oldu. Köpeklerle doğrudan ve fiziksel olarak karşılaşma anlarında, Google bazlı haritalar üzerinden aldığım coğrafi koordinatlar, yerlerinden edilmiş köpeklerin başka insanlar ve köpeklerle karşılaştığı, yaklaştığı, etkileşime girdiği, beslendiği karşılaşma noktalarından bir kısmını da harita üzerinde işaretleyebilmemi sağladı. Toplam 5.912 köpekle karşılaştığım yerleri fiziki harita üzerinde işaretlediğimde ortaya çıkan görüntü, İstanbul'daki kitlesel köpek sürgünlerinin coğrafi manzarasını oluşturdu. Hiç kuşkusuz, yerinden edilerek bu bölgeye sürgün edilmiş köpeklerle karşılaştığım yerleri coğrafi olarak işaretleyerek elde ettiğim bu görüntü, İstanbul'daki köpek sürgünlerinin dağılımına, yığılıma ve yerinden etmelerin mekânsal yönelimine dair kapsayıcı bir resim sunma iddiası taşımıyor. Yine de, metodolojik olarak bu yöntemin gücü, kent çeperlerindeki hareketliliği soyut kuramsal bağlantılarından çok daha derin ve bütünlüklü biçimde, doğrudan tanıklık ve gözlemlerle takip etme imkânı sunmasında saklı.

3 Kent alanında resmi kurumlar eliyle yürütülen kayıtdışı icraatlar, görünmez kılarak kuvvetlendirdikleri tahakküm ve şiddet ilişkileri, onlarla birlikte şekillenen toplumsal ilişkiler ağı, değişen yerleşme ve geçim kapasiteleri, neoliberal yönetimselliğe, dönüştürdüğü öznellik anlayışına ışık tutuyor.

hareketli olması. Otoyol inşaatına terk edilen köpeklerin hayatta kalabilmek, yemek, su ve barınacak güvenli yer bulmak için şantiye ve hafriyat sahalarını kat etmek zorunda kalması; sürü oluşturma, yerleşme, belirli bir yerde barınma, tekrar eden örüntülerle hareket etme gibi yaşamsal kapasitelerinin epey zayıflamış olması da, köpeklerin geniş arazilerde izini sürmeyi zorlaştırıyor. Bu zorluk, bir yandan tehciri merkeze alan köpek popülasyonu idaresine ilişkin oluşturduğum arşivin çok parçalı, kesintili, eklektik olmasına neden olurken, diğer yandan da onları bir tahakküm altına alma, disiplin ve yönetimsellik pratiği olarak kitleselleştirme yerine tekil temaslara, her biriyle tek tek karşılaşmalara bu anlatıda yer açmayı mümkün kılıyor (Harvey, 2012).

Resmi devlet kurumlarının ilgili mevzuata aykırı ve kayıtdışı kalan icraatlarını, cezadan ve denetimden muaf tutulan, sıradanlaşan ve giderek daha geniş kesimlere sirayet eden şiddet sarmalını görünür kılacak bir arşiv çalışmasının, çıkmazlarının ve açık uçlarının olması kaçınılmaz. Ancak çok parçalı, esnek, geçirgen ve bu hayvanların hayatlarını şekillendiren şiddet ve ihtimam ilişkilerine de yer açabilecek bir arşiv çalışmasının, vaka ve enformasyon yığınından ziyade kayıt altına aldığı tanıklıkları, pratikleri, hareketleri kurucu ilişkisellikleri içinde gösterebileceğini savunuyorum. Yalnızca böylesi ilişkisel, çok katmanlı ve dinamik bir arşiv düşüncesi, münferit ve tekrar etmeyen vakaları, örtük ve doğrudan kendisini ifade etmese de kuvvetli tekrarları ve eğilimleri de kapsayabilir. Devlet eliyle örgütlenen cezadan muaf şiddeti görünür kılabilir. Hakları formel olarak korunsa da, varlıkları enformel yollarla genişletilen kanundışılığın, denetimsizliğin, ihlallerin yaygın, kabul edilebilir ve egemen olduğu alanlara sürülen hayvanlara yer açabilir.

Kuzey Marmara Otoyolu inşaatını, hem köpeksizleşen İstanbul'un arşivinin sembolik mekânı hem de yerinden edilmiş emek ile yerinden edilmiş köpeklerin karşılaştığı bir "ara-alan", yarattığı kuvvetli girdaplara çektiği bedenleri bir arada tutma, onları etkileşime sokarak dönüştürme kapasitesine sahip, geçirgenliği yüksek, gözenekli ve çatlakları olan bir mekân olarak düşünüyorum. Bu yaklaşım, altyapıyı, yoğun ve makro iktisadi süreçleri coğrafyaya bağlayan somut maddeselliğinin ötesinde, farklı bedenleri ve hareketleri eklemleyebilen, sarsıcı, tekrar eden ve dönüştürücü karşılaşmaları mümkün kılan, ilişkisel bir alan olarak da düşünebilmeyi sağlıyor (Graham ve Marvin, 2002; Harvey ve Know, 2012; Simone, 2019). Bu, otoyol inşaatının harekete geçirdiği beton, asfalt, taş, kum, çimento, asbest, toz, dumanla örülü maddeselliği ve yoğun fiziksel süreçleri öne çıkaran imgelemi karmaşıklaştırarak derinleştiren kuramsal bir müdahale. Aynı zamanda, altyapının yakınlaştırdığı ya da ayrıştırarak bağlantılandırdığı yerleri, yaşamları, kurulu çevreleri, bedenleri, hareketleri ilişkisellikleri üzerinden konumlandırmayı amaçlayan metodolojik de bir tercih.

Kitlesel Köpek Sürgünlerini Haritalamak: Tahribat Coğrafyalarında Karşılaşmalar

İstanbul'un köpeksizleşmesini haritalandıran, belediyeler eliyle kayıtdışı olarak örgütlenen yerinden etme, sürgün ve yeniden iskân girişimlerini kayıt altına alan bu araştırma, sokak köpeği nüfusunun dramatik bir azalma ya da artış gösterdiği bölgelere odaklanarak başladı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin bu bölgelerdeki köpek hareketliliğini ve görünürlüğünü nasıl idare ettiğine ve şekillendirildiğine dair kayıtlar oluşturarak devam etti. Köpeklerin toplatılarak uzaklaştırıldığı ilçe ve mahalleleri tespit etmeyi hedefleyen araştırmanın birinci kısmı, yerel hayvan koruma gönüllüleri, hayvan hakları örgütleri ve dayanışma ağları aracılığıyla bir araya getirdiğim toplama ve yerinden etme vakalarına ilişkin tanıklıklar, açık uçlu mülakatlar, işitsel ve görsel kayıtlar ışığında şekillendi.[4]

Bu yazının temel aldığı saha araştırması, İstanbul'un güneydoğu çeperlerinde, sokak köpeği nüfusunun hızlı bir artışın ardından dramatik bir azalma gösterdiği geniş bir coğrafyada, parçalı bir peyzaj boyunca terk edilmiş köpekleri kayıt altına alarak ve onların barındıkları, beslendikleri, gezindikleri ve insanlarla temas ettikleri arazileri işaretleyerek başladı. 12 Haziran 2013 ile 26 Mart 2019 tarihleri arasında, birkaç yıl içinde büyük kısmı Kuzey Marmara Otoyolu Asya bağlantısının kamulaştırma koridoru içinde kalacak olan, İstanbul'un güneydoğu çeperleri boyunca uzanan, imarın olmadığı, büyük kısmı meskûn olmayan, orman, orman vasfını kaybetmiş arazi (2B) ve mera arazilerinden oluşan arazilere terk edilmiş 9.658 köpeğe ilişkin kayıtlar oluşturdum. Bu köpeklerle karşılaştığım noktaların koordinatlarını fiziki harita üzerine raptiyelediğimde ise İstanbul'daki köpek tehcirinin coğrafi dağılımına ve konsantrasyonuna dair bir görüntü elde etmiş oldum.

Terk edilmiş köpeklere ilişkin bu kayıtları, bunların yıllara göre dağılımını ortaya çıkaracak şekilde ayrıştırıp harita üzerinde işaretlediğimde ise, köpek sürgünlerinin son üç senede artarak belirli bir bölgede yoğunlaştığını tespit ettim. İlk kaydı oluşturduğum 12 Haziran 2013'ten itibaren bu bölgeye sürgün edilmiş köpeklerin 5.912 tanesi Haziran 2016'dan sonra, Kuzey Marmara Otoyolu Asya Bağlantısı inşaatı için zemin çalışmaları (tıraşlama, ağaç kesimi, dolgu ve hafriyat) başladıktan sonra terk edilmişti. Bu bulgu, İstanbul'un köpeksizleşmesi sürecinin mekânsal yoğunlaşmasına dair kritik bir noktayı da açığa çıkarıyordu: İstanbul'un güneydoğu çeperlerini fiziksel olarak kuşatarak ayrıştıran ve şehrin merkezleriyle olan bağlantılarının sınırlarını çizen, bir yandan da metropol altyapısını bölgesel ve ulusal çapta yeniden ölçeklendiren Kuzey Marmara Otoyolu Dördüncü Kesim inşaatı şantiyeleri ve hafriyat sahaları, 2013 yılından beri

4 Haziran 2012 ile Ağustos 2018 tarihleri arasında İstanbul'daki köpek toplamalara ilişkin veriler, araştırma süreci ve köpeksizleşmenin eşitsiz dağılımını görselleştiren haritalar için bkz. Yıldırım, M. (2019).

devam etmekte olan köpek sürgünlerinin merkez üssü hâline gelmişti.

17 Mayıs 2016'da Kuzey Marmara Otoyolu Asya Bağlantısı inşaatı için zemin çalışmaları (tıraşlama, ağaç kesimi, dolgu ve hafriyat) başladığında, bölgeye terk edilmiş köpekler şantiyelerde ve hafriyat sahalarının arasındaki, barınma ve yerleşmelerinin mümkün olmadığı yerlere sıkışmış oldu. Şaşırtıcı olan, İBB'nin düzenli, sistematik ve örüntüler gösteren operasyonlarla binlerce köpeği terk ettiği arazilerden çift yönlü, toplam sekiz şeritli bir otoyolun geçecek olması değildi. Altyapı geliştirme ve bağlantılandırma projelerinin güzergâhlarının tayin edilmesi süreci, sınıfsal, siyasi ve sembolik dinamikler doğrultusunda ayrıştırma, sınır çizme, uzaklaştırma ve yakınlaştırma gibi mekânsal pratiklere dayanır; tipik olarak bu pratiklerden doğan dinamiklerle ve çatışmalarla şekillenir. İBB eliyle sürgün edilmiş köpeklerin çeperlerde artan görünürlükleri ve zoraki hareketlilikleri, geniş otoyol havzasının sınırlarını belirlemeye çalışan Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından bu olası çatışma dinamiklerinden biri olarak görülmeyebilirdi. Şok edici olan, İBB'nin Kuzey Marmara Otoyolu inşaatı başladıktan "sonra da", şantiye ve hafriyat sahalarının oluşturduğu inşaat takımadalarına, üstelik de artan yoğunluktaki operasyonlarla köpek terk ediliyor olmasıydı. Kuzey Marmara Otoyolu Dördüncü Kesim inşaatının resmen başladığı Mayıs 2016'da, şantiyeler ve hafriyat sahalarına terk edilmiş, iş makineleri arasında gezinen, yalnızca benim kayıtlarını tuttuğum 364 köpek bulunuyordu.[5]

Şekil 2. Kuzey Marmara Otoyolu, Dördüncü Kesim, Ballıca bağlantı yolları inşaatı hafriyat sahası, 17 Mayıs 2016. Kaynak: Mine Yıldırım.

5 Yapi.com.tr (2016).

5199 no'lu Hayvanları Koruma Kanunu (2004) uygulama mevzuatı, salgın hastalık riski bulunmayan hayvanların öldürülmesini kesin olarak yasaklamış ve sokak hayvanlarının yaşam ve refahına ilişkin yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarını belirlemiştir. Madde 6'da açıkça belirtildiği üzere, sokak hayvanlarının kalıcı olarak yerinden edilmesi, yaşadıkları ve alıştıkları yerleşim yerlerinden sürgün edilmeleri yasaktır.[6] Tıpkı toplumlar için olduğu gibi, hayvan topluluklarını hedef alan, bedensel, mekânsal ve yönetişimsel bir pratik olarak tehcir, kitlesel imha yoluyla beden idaresinin mekânsal etkileri en görünür ve kuvvetli olan yöntemlerden biri (Wolch ve Emel, 1998; Sellick, 2006; Philo, 2007; Urbanek, 2013). Çünkü tehcir, istenmeyen bedenlerin yerinden edilmesiyle başlayan, yeniden yerleşme kapasitelerini (*place-making*) ortadan kaldıran yıkıcı bir beden siyasetiyle örgütlenir. İmha, hedeflenen ancak dolayımlı olarak icra edilen bir sonuçtu: Belediyeler, köpekleri tehcir edip "yola sürerek", hayatta kalmaları için gereken beslenme, sürü oluşturma, serbest hareket etme, barınma ve yerleşme kapasitelerini kırarak, gözden uzak, meskûn ve kamusal olmayan, denetimden muaf alanlarda ölmelerini hedefliyor olmalıydı. Zira, İBB Veteriner İşleri'ne bağlı ekiplerin tehcir ettiği köpeklerin büyük kısmı yerlerinden edildikten kısa bir süre sonra ölüyordu. Terk edildikleri yol inşaatlarında, şantiyelerde, hafriyat sahalarında ezilerek ölmekten kurtulan en genç ve sağlıklı köpekleri bile, biraz su ve yemek bulabilmek için inşaatlarda yüzlerce metre yol katedecekleri, hastalık ve acı içinde geçen, ihtimam ilişkilerinden mahrum, uzun sürmeyecek bir hayat, acılı bir ölüm bekliyordu.

Belediyeler eliyle örgütlenen kitlesel köpek tehciri; zorla yerinden etme, tecrit ve hareket kısıtlaması ile yetinmeyen, köpeklerin şehrin merkezlerinde istenmeyen bedenlerinin zoraki ve kendiliğinden hareketlerini, mutat devinimlerini, hayatta kalma kapasitelerini, birbirleriyle ve insanlarla karşılaşmalarını, temaslarını ve ilişkilerini de düzenlemeyi hedefleyen bedensel, mekânsal ve yönetimsel pratiklerin toplamı. İstanbul'daki köpek tehcirlerinin temel dönüştürücü etkisi ise, tıpkı insan bedenlerine yönelik ve genellikle soykırımla sonuçlanan tehcir girişimlerinde olduğu gibi tehcir sonrasını, yaşamı, ölümü, yerleşme ve bir arada yaşamanın temel ilkelerini ve dinamiklerini dönüştürmeye dair. Devam etmekte olan köpek tehcirlerinin doğrudan etkisi, ölüm ve hayatta kalanların yeniden yerleşmelerini mümkün kılacak mutat kapasitelerinin yıkımı. Tehcirin dönüştürücü kuvveti ise toplumsal, mekânsal ve sembolik olarak örgütleniyor. Tehcirin dip dalgası, geniş coğrafyaları kateden, tahakküm

6 5199 no'lu Hayvanları Koruma Kanunu'nun 6. maddesinde yerel yönetimlerin yetki ve sorumlulukları açıkça belirtilmiştir: "Sahipsiz veya güçten düşmüş hayvanların en hızlı şekilde yerel yönetimlerce kurulan veya izin verilen hayvan bakımevlerine götürülmesi zorunludur. Bu hayvanların öncelikle sözkonusu merkezlerde oluşturulacak müşahede yerlerinde tutulması sağlanır. Müşahede yerlerinde kısırlaştırılan, aşılanan ve rehabilite edilen hayvanların kaydedildikten sonra öncelikle alındıkları ortama bırakılmaları esastır." (Hayvanları Koruma Kanunu, 2004).

altına alınmış, ancak itaatkâr olmayan bedenlerle birlikte, hareketliliğin, yaşamsallığın, ilişkiselliğin ve yerleşme pratiğinin kendisinin denetimi, yerinden edilmiş olana karşı şiddet ve ihtimam ilişkilerini, onların hayatını kuşatan hak ve adalet anlayışını dönüştürerek güçleniyor. İstanbul'un köpeksizleşmesinin ardında, kimlerin, hangi bedenlerin ve yaşamların, ne tür ilişkilerin adaletin çemberinde kalacağına dair sınırları sürekli bozan ve yeniden çizen bir idare mantığı yatıyor.

Yine de, adalet çemberinin sınırlarını çizen, hareketliliğin, yerleşmenin, yaşamın ve ölümün bu çok katmanlı idaresinin coğrafi ve mekânsal oryantasyonuna dair bir soru açıkta kalıyor: Neden yollar, yol inşaatları? Neden İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve ilçe belediyeleri binlerce köpeği, AKP hükümetinin Cumhuriyet tarihinin en büyük altyapı yatırımı, kalkınma girişimi, istihdam, hizmet ve entegrasyon projesi olarak lanse ettiği Kuzey Marmara Otoyolu inşaatına sürgün ediyordu?

Bu sorulara yanıt bulabilmek için Kuzey Marmara Otoyolu, Asya Bağlantısı, Dördüncü Kesim (Kurtköy-Liman) inşaatını üstlenen Limak Holding'in arazi ve zemin çalışmalarına başladığı 17 Mayıs 2016 ile otoyolun kısmen hizmete açıldığı 26 Mart 2019 tarihleri arasında toplam 386 saate yayılan katılımcı gözlem ve etnografik saha araştırması yaptım. İBB ve ilçe belediyeleri tarafından şantiyelere, hafriyat sahalarına, henüz yapım aşamasındaki bağlantı yollarına, köprü, altgeçit, viyadük inşaatlarına terk edilmiş 5.912 köpeğe ait kayıtlar, şantiye ve hafriyat sahalarında çalışanlarla karşılaşmalarına, gündelik hareketlerine, yönelimlerine ve ölümlerine ilişkin görsel ve işitsel kayıtlar oluşturdum.[7] Bu yolla, tehcir edilmiş köpek varlığının kısmi bir envanterini çıkarmış oldum.[8]

Niceliksel verileri bir araya getiren envanter çalışmasını devingen ve açık uçlu bir arşiv çalışmasına dönüştüren ise, köpeklerin hareketlerine, yaşamlarına ve ölümlerine dair görsel ve işitsel kayıtları, inşaatta çalışanların tanıklıklarıyla birleştirmem oldu. Dördüncü Kesim inşaatına ait üç ana şantiyede, anayol, bağlantı yolları, kavşak kolları, köprü, üstgeçit, viyadük, menfez ve kavşak inşaatı ve hafriyat sahalarında toprak işlerinde (kazı, dinamitleme, hafriyat) ve zemin ıslah işlerinde (temel, alt temel, dolgu ve asfaltlama) çalışan işçiler, ustabaşılar, vinç operatörleri, hafriyat kamyonu şoförleri,

---

7 Bu kayıtlar sayesinde, resmi kurumlar eliyle ve kamu kaynakları kullanılarak icra edilen ancak yine de kayıtdışı, dolayısıyla da denetimsiz ve yargılanmadan muaf tutulan bir icraatı kayıtlara geçirmiş oldum. Hak ihlallerine karşı yürütebileceğimiz mücadelenin ilk stratejisi, kayıtdışı tutulan ihlallerin, kaybın ve yıkımın kayıtlarını oluşturmak. Bu kayıtdışı bırakılan ihlal ve suçları, yeniden adaletin ve kanunun, hesap verebilirliğin ve kamu denetiminin alanına çekebilmek için kurucu bir strateji.

8 Köpekleri yeniden alıştıkları, yaşadıkları ve bakım gördükleri ve görebilecekleri kamusal alanlara geri getirmek için geliştirmemiz gereken öncelikli strateji onların yerlerinin tespiti olmalı. Bu envanter, kayıtdışı tutulan zorla yerinden etme ve sürgünleri yerinden tespit ederek kanıtlamakla kalmıyor. Tehcir edilen köpeklerin yerlerini tespit etme ve hareket alanlarının geçici de olsa sınırlarını belirleme çabası, köpekleri yersizleştirmeyi hedef alan söylemleri tersine çevirebilecek karşı-stratejinin de temelini oluşturuyor.

mühendisler ve şantiye şefleri ile toplam 142 derinlemesine, yarı yapılandırılmış ve açık uçlu mülakat, sayısız enformel görüşme gerçekleştirdim.

Altyapı siyaseti ve yatırımları, mega projelerin Türkiye'de ve İstanbul'da siyasete, ekonomiye, toplumsal mücadelelere damgasını vurmaya başladığı 2013 yılından bu yana muhafazakâr-popülist siyasi rejimin itici gücü hâline gelmiş durumda. Bir yandan AKP hükümetinin siyasi meşruiyet kaynaklarından birine dönüştürdüğü ekonomik büyüme söylemini güçlendirip devleti müteahhitleştirerek inşaat sermayesinin garantörlüğü işlevini üstlenmesi neoliberal ekonomi yönetiminin ana dinamiğini oluştururken diğer yandan da neoliberal popülist söylemin kapsamının ve etki alanının genişlemesini sağlıyor. Otoyollar; mikro kredi ve belediyeler eliyle yapılan sosyal yardımların, hizmet götürme söyleminin henüz iktisadi olarak kapsayıp siyasi patronaj ilişkilerine eklemleyemediği yoksulları hem fiziksel olarak hem de istihdam ve kalkınma vaatlerini canlı tutarak siyasi olarak entegre ediyor. Altyapı siyasetine eşlik eden yoksulluk idaresini düşünürken de, AKP hükümetinin neoliberal popülist ve patronaj ilişkileri ile örülü kısıtlı refah söylemlerinin ötesine geçmemiz gerekiyor. Bu, altyapı inşaatlarının siyasi etkilerini, neden olduğu kuvvetli tahribata ve altüst oluşlara, artan yoksulluğa rağmen kuvvetlenen rıza üretme mekanizmalarını da göz önüne almayı gerektiriyor.

Yol İnşaatına Terk Edilmiş Köpeklerin Aynasında: Müteahhit Devlet, İnşaat Sermayesi, Yersizleştirilmiş İşgücü

Yol inşaatı etnografisi ile şekillenen bu bölümde otoyol inşaatının istihdam sağlayarak içine çektiği kırılgan işgücünde, güvencesiz ve giderek ağırlaşan yaşama ve çalışma koşullarına rağmen nasıl rıza üretebildiğini anlamaya çalışıyorum. Yerinden edilmiş işgücü ile yerinden edilmiş köpeklerin karşılaşmaları ışığında, neoliberal yönetimselliğin, altyapının duygulanımsal gücüyle kendini kuran, örtük ama kuvvetli mekanizmalarını inceliyorum. Yersizleştirilerek istihdam edilen işgücünün yaşama, barınma ve çalışma koşullarına dair anlatılarının, müteahhitleşmiş devlet ve garantörü olduğu inşaat sermayesi ile ilişkisinde değişen konumlarını, devletin varlığı ve yokluğuna dair tecrübelerinin kırıldığı ve dönüştüğü anlara odaklanıyorum. Pek çok işçi için devletin varlığına ve yokluğuna dair beklentiler ve hüsranın dönüştüğü bu kırılma ve sarsılma anları, kendileri gibi yerlerinden edilmiş köpeklerin sefaletine, kayıtdışı ölümlerine tanık olma tecrübeleriyle ortaya çıkıyor ve derinleşiyor. Sürgündeki köpeklerin maruz kaldığı, kayıtdışı ve cezadan muaf tutulan şiddete tanık olmanın dönüştürdüğü hak ve adalet anlayışlarına odaklanıyorum.

Karayolları Genel Müdürlüğü, 3. Boğaz Köprüsü-Kuzey Marmara Otoyolu projesini, Yap-İşlet-Devret yöntemiyle, Asya ve Avrupa bağlantısı olmak üzere ayrı paket hâlinde ihaleye açtı. 17 Mayıs 2016'da sonuçlanan ihalenin Asya Bağlantısı'nı Limak İnşaat-

Cengiz İnşaat ortak girişim grubu kazandı. Devletin altyapı yatırımlarına kaynak yaratma ihtiyacını özel sektör ortaklığıyla çözmesini sağlayan Yap-İşlet-Devret modelinde vakit nakitti, Limak ve Cengiz İnşaat'ın toplam 172 km olarak belirlenen Asya Bağlantısı'nı işletme süresi 6 yıl 9 ay ve 13 gün olarak belirlenmişti. Bu süre sonunda işletme hakkı Karayolları Genel Müdürlüğü'ne devredilecek, yol ne kadar kısa sürede tamamlanıp hizmete açılırsa, Limak ve Cengiz Holding'in toplam kârı o kadar artacaktı.[9] AKP hükümetinin özellikle 2013 yılından itibaren inşaat sektörü öncülüğünde gerçekleştirmeye çalıştığı ekonomik büyümenin sloganı hâline gelen "durmak yok, yola devam" söylemi, hızla ilerleyen Kuzey Marmara Otoyolu inşaatında öyle kuvvetli bir girdap yaratıyordu ki, bu girdap devlet-sermaye-ucuz işgücü arasındaki ilişkiyi de yeniden şekillendiriyordu.

Kuzey Marmara Otoyolu Asya Bağlantısı'nın en büyük parçasını oluşturan, toplam 22 km uzunluğunda anayol, 36 km bağlantı yolları, 23 km kavşak kollarıyla birlikte toplam 81 km uzunluğunda yol, 5 viyadük, 11 köprü, 29 altgeçit, 15 üstgeçit, 61 menfez ve 10 kavşağı kapsayan Dördüncü Kesim inşaatını üstlenen Limak Holding, ihale sürecinin tamamlanmasının hemen ardından şantiyeleri kurmaya başladı.[10] İlk aşamada biri Cumaköy (Gebze), diğer ikisi Demirciler'de (Dilovası) kurulan şantiyeler arasında kalan parçalı araziler anayol inşaatı kapsamında kapatılırken, Dördüncü Kesim için planlanan kamulaştırma koridoru boyunca Karayolları Genel Müdürlüğü'nün talebiyle yürütülen arazi istimlak süreci ve ormansızlaştırma süreci de hız kazanmıştı.[11]

Bu devasa ve çok parçalı inşaatta sahadaki etüt proje ekibinde toplam 2500 işçinin çalışması planlanmıştı. Sahada çalışacak işçilerin 1500'ü Limak Holding'in taşeronları tarafından proje bazlı ve sözleşmeli olarak, 1000'i ise doğrudan Limak Holding tarafından, büyük çoğunluğu da İstanbul dışından istihdam edilmişti. Belediyelerin Dördüncü Kesim şantiyesine terk ettiği köpeklerle ilk karşılaşanlar da, İstanbul dışından getirilerek istihdam edilmiş, şantiyelerde kurulmuş prefabrik barakalarda yaşayan,

---

9 Kuzey Marmara Otoyolu'nun ihale şartlarında, belirlenen süre içinde bitirilerek işletme hakkının Karayolları Genel Müdürlüğü'ne teslim edilmesi yakından takip ediliyor, inşaat süreci Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı düzeyinde denetleniyordu. Başbakanlık, Ağustos 2016'da özel bir genelge yayınlayarak Kuzey Marmara Otoyolu projesinin bitirilmesi için alınacak tedbirleri ve işletme devrine ilişkin özel düzenlemeleri açıklamıştı (Yapi.com.tr, 2016).

10 Güzergâh bilgileri için bkz. kuzeymarmaraotoyolu.com/guzergah

11 Kuzey Marmara Otoyolu inşaatının hızla ilerlemesini sağlayarak inşaat sermayesinin kâr maksimizasyonunu zirveye taşıyan en kritik unsur, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın, 5 Nisan 2013'te Resmi Gazete'de yayımlanan yeni yönetmelik ile, girişilecek mega projelere Çevre Etki Değerlendirme (ÇED) muafiyeti getirmesi olmuştu. Hükümet, 8 Mayıs 2013'te Sosyal Sigortalar Kanunu ve Genel Sağlık Sigortası ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Öngören Kanun Tasarısı'na, Çevre Kanunu'nda yer almak üzere şu maddeyi ekleyerek 3. Boğaz Köprüsü, 3. Havalimanı ve Kuzey Marmara Otoyolu'nun neden olacakları ekolojik yıkım sebebiyle iptal edilmelerini hukuken imkânsız kılmayı hedefliyordu: "23/6/1997 tarihinden önce yatırım programına alınmış olup, bu maddenin yürürlüğe girdiği tarih itibariyle planlama aşaması geçmiş olan veya ihalesi yapılmış olan veya üretim veya işletmeye başlamış olan projeler ile bunların gerçekleştirilmesi için zorunlu olan yapı ve tesisler ÇED kapsamı dışındadır." (Gürcanlı, 2013)

fiziksel ve kimyasal hasar riski en yüksek işlerde düşük ücretlerle çalıştırılan bu işçiler olmuştu.[12]

Kuzey Marmara Otoyolu Dördüncü Kesim inşaatında, İstanbul dışından istihdam edilmiş işçilerin büyük kısmı, uzun yıllar boyunca tarım ve hayvancılıkla ailelerinin geçimini sağlamış, tarım ve hayvancılığa dayalı kırsal üretim ve geçimin zayıflamasıyla hızla yoksullaşmış, ailelerinin geçimini sağlamak için şehirlerde, özellikle inşaat işlerinde çalışmaya başlamış işçilerdi. Yıllarca iş ve sağlık güvencesi olmadan çalışmış, çalıştığı inşaat bitince yeniden işsiz kalacak olan, teknik eğitimi olmayan ve çoğu hiçbir iş güvenliği eğitimi almadan inşaatta çalışmaya başlayan işçilerin bir kısmı, inşaat başladığı ilk aylarda, Türkiye'nin en büyük inşaatında çalışıyor olmakla övünüyordu. Uzun süreli işsizliğin ardından gelen "devletin en büyük projesinde işe girme" ve "devlet için çalışma" bazı işçilerin, evden uzakta çalışmanın yarattığı yoksunluk tecrübesini hafifletiyor, güvencesizlik ve gelecek belirsizliğinden doğan kaygıların önüne geçebiliyordu. Ülkenin en büyük yol inşaatında çalışmak, devlet tarafından terk edilmemiş olmak, sonunda yeniden hatırlanmak demekti. Devletimiz canını dişine takıp çalışan inşaat işçisine sonunda sahip çıkmıştı.

"Bir kez kapağı devlete attık ya, gerisi kolay" diyordu alt temel işinde çalışan, 28 yaşındaki Abdullah. Her görüşmede dile getirdiği gibi "şantiyelerin kurulduğu ilk günden beri oradaydı." Düzce'de babadan kalan tarlalarını, küçükbaş hayvanlarını elden çıkardıktan sonra eline geçen azıcık parayla birkaç ay idare ettikten sonra inşaatlarda kum çekme ve duvar işinde çalışmış olan Abdullah'ın Limak Holding'le macerası 2012 yılında, Düzce-Karadeniz Ereğlisi yol inşaatıyla başlamış. Yedi yıl içinde dört farklı ildeki yol inşaatlarında çalışmış olan Abdullah için Kuzey Marmara Otoyolu projesinin büyüklüğü, vaat ettiği istihdam ve iş güvencesi, devlet ile Limak arasındaki sarsılmaz ilişkinin de nişanıydı. Limak'ın arkasında "hükümet yani devlet" vardı. Limak için çalışmak devlet için çalışmak demekti. "Yıllardır onun bunun şantiyesinde, bitli pireli yataklarda çalışıp durduk... Müteahhit zengin ettik. Artık biraz da devlet kazansın."

Limak için çalışmak, devlet için çalışmak demekti. "On bir senedir Limak'la dört şantiye gezdim. Limak daha bırakmaz bizi, emekli oluruz" diyordu Salim Usta. Şantiyede en kıdemlilerden biriydi. Diğer ustabaşıyla şakalaşırken, devlet ile ucuz işgücü arasındaki ilişkinin yeni biçimini de dile getiriyordu: "Limak nereye, biz oraya diye diye... yol, köprü, tünel derken, biz de devlet memuru gibi bir şey olduk, di mi lan Kamil? Köyde kalsak acımızdan ölecektik." Devlet müteahhitleşmişti, ancak inşaat sektörünün

12 Kuzey Marmara Otoyolu Dördüncü Kesim inşaatında istihdam edilmiş ve sahada çalışan işçilerin büyük kısmı şantiyelerde kurulmuş barakalarda yaşıyordu. Mesai sonrasında şantiye sahasından ayrılanlar arasında, idari kadrolarda görev yapan ve sürekli şantiyede bulunması gerekmeyen idari personel, mühendis ve proje sorumluları vardı. Genelde vasıfsız ve teknik bilgi gerektirmeyen işlerde (baraka, yemekhane ve tuvalet temizliği başta olmak üzere) inşaat sahasına yakın köylerden istihdam edilmiş az sayıdaki işçi çalışıyordu.

garantörü olarak yoksul vatandaşa istihdam yaratabiliyordu. İnşaat sektörüne eklemlenemeyen kırsaldaki yoksul ise açlıktan ölmeye mahkûm kalacaktı.

Abdullah için ise bu denklemin tam tersi de geçerliydi: Devlet için çalışmak, Limak için çalışmak demekti. Limak'ın devletin garantörlüğünde yarattığı yatırım kaynağı, yol inşaatının yarattığı istihdam, iş güvencesi, kalkınma ve entegrasyon vaatleri, devletin altyapısal varlığına yönelik (ve uzun yıllardır karşılığını bulamamış) beklentilerin yerine geçiyordu. Abdullah'ın sözlerinde, devletin yapamadığını yapıp işsiz gencine sahip çıkan özel sektör, istihdamın kaynağı ve altyapının, kalkınmanın ve hatta şehirciliğin de hamisi olarak öne çıkıyordu:

> "Limak şu şantiyeleri kurdu, aldı bizi getirdi, iş verdi. Devlet şimdi devlet oldu işte. Kendisinin yapamadığı yerde işi Limak'a verdi. Bak kaç şeritli yapıyor Limak, yol. Başka şeye benzemez. Yol bu. Yol ne demek? Bizim gibi düz işçiye iş demek, kalcak yer demek. Gittiği yere belediyeyi de götürüyor bu yol. Devlete de hizmet, fakir fukaraya da. Limak bak en ücra yere işi götürüyor, kendi işçisini de. Bak bu yolun geçtiği köyler var ya, onlar da yakında şehir olur ben diyim" (Kişisel görüşme, 2 Ekim 2016).[13]

Kuzey Marmara Otoyolu'ndan önce iki farklı Limak şantiyesinde kaya delici operatörü olarak çalışmış Kasım, yol inşaatının kendisinin, devletin, onunla denkleştirdiği Tayyip Erdoğan'ın kudretinin nişanı olduğunu savunuyor. Abdullah'ın devlet ile sermaye arasındaki ilişkiyi bulanıklaştıran sözlerine müdahale ederek konuşmaya katılıyor:

> "Şimdi orda bi dur. Tamam. Bizi işe alan, bu makineleri getirip bu yolu yapan Limak, orası doğru da, emri veren devlet. Parayı Limak buldu da, arkasında devlet olmasa, devlet kefil olmasa beş kuruş bulabilir miydi? Devlet iş yapacak müteahhite de sahip çıkıyor, iş isteyen işçiye de... Ne belediye ne Limak, hiçbiri bizi görmedi. Bize sahip çıkan o. Devlet, yani Tayyip Erdoğan" (Kişisel görüşme, 3 Ekim 2016).[14]

Dördüncü Kesim inşaatının başladığı ilk aylarda, devletin otoyol inşaatı ile kendini gösteren altyapısal varlığı, İstanbul dışından istihdam edilmiş pek çok işçinin maddi geçim, gelecek belirsizliği ve işsizlik kaygılarını azaltıyor, müreffeh bir hayata dair beklentilerini artırıyordu. Ege'nin bir köyünden gelmiş, Limak'ın taşeronlarından birine bağlı çalışan, 26 yaşındaki Ali'nin otoyol inşaatında ifadesini bulan endişe ve beklentileri

---

13 Anayol inşaatında çalışan işçilerle mülakattan. Bu yazıda alıntılanan tüm konuşmalarda, gözlem ve mülakatlarda geçen isimler gerçek kişilerin isimleri değildir. Tüm mülakatlar kişilerin rızası alınarak kayıt altına alınmıştır. Bilgi sağlayacıların isimleri, kimlik ve yaş bilgileri emniyetlerini sağlamak amacıyla gizlenmiştir.

14 Anayol inşaatında çalışan işçilerle mülakattan.

de, devletin yersizleştirilmiş işgücü ve yoksul vatandaş için yokluğunun ve altyapısal varlığının kayıtlarını oluşturuyor:

> "Devletimiz unutmadı bizi. Köyde tarlayı satıp savmışız, en son koyunlar vardı onlar da gitti. Anamın üç beş cücesi [civciv-tavuk], horozu var. O kadar. Yıllardır kasabaya git gel hamallık yaptım, inşaatlara kum çektim... Üç kuruş paraya, onun bunun inşaatında çalıştım. Ama bak ne oldu, devlet sonunda fakir fukarasını hatırladı... Ta bizim köye kadar inecekmiş bu yol. Artık biz de insan gibi yaşıycaz köyde... Bizi taşeron sadece bu kısım için getirdi. Bir sonraki kısım için kalacak mıyız belli değil" (Kişisel görüşme).

Burada altyapıyı, özellikle de otoyol inşaatlarını, yarattığı maddi ve mekânsal dönüşümlerle sınırlı kalmadan, devletin varlığına ve yokluğuna ilişkin farklı ve çoğu kez birbirine zıt tecrübeleri aynı anda var edebilme, eklemleyebilme (birbirine "teğelleme") kapasitesine sahip hareketler ağı olarak düşünmeye çalışıyorum. Altyapının dönüştürücü etkisi, yalnızca devletin uzun süredir beklenen varlığının, hizmet götürme ve entegrasyon sağlama kapasitesinin maddi tezahürü olmasından kaynaklanmıyor. Otoyol inşaatının duygulanımsal kuvveti, girdabına çektiği yersizleştirilmiş işgücü için yoksulluğun, dışlanmanın ve hakkı gözetilmiyor, tanınmıyor, korunmuyor olmanın, yoksunluk ve güçsüzlük tecrübesinin yarattığı, çoğu kez birbiriyle çelişen tecrübelerini bir arada tutabilmesinde, coğrafyadaki harekete eklemleyebilmesinde yatıyor.

Kuzey Marmara Otoyolu inşaatının dönüştürücü gücü de, yersizleştirilmiş işçilerin müteahhitleşmiş devlet karşısındaki konumlarını, beklentilerini ve hüsranlarını, hak talebi ile tevekkül ve biatle geri çekilme arasında salınan tepkilerini bir arada, eş zamanlı olarak canlı tutmasından kaynaklanıyor (Simone, 2010; 2019). Yoksulluğu ve ucuz işgücü idaresini hedef alan neoliberal altyapı siyasetinin ideolojik gücü de, yoğun bir hareketlilik içindeki şantiyelerin, hafriyat sahalarının, iş makinelerinin coğrafyadaki tahribat, onunla birlikte derinleşen altüst oluş ("her yer toz duman"), yersizlik ve gelecek belirsizliği ("kim bilir bi daha ne zaman eve döneriz...") ve eş zamanlı olarak kuvvetlenen devletin sahip çıkmasına ("bundan sonra devlet nerde, biz orda"), hatırlanma ve tanınmaya ("dilenci değiliz ki biz işçiyiz"), istihdama yönelik beklentileri, birbirine zıt bu iki yönelimi ve tecrübeyi bir arada var edebilmesinde saklı (Foucault, 1997; 2000; Simone, 2004). Kuzey Marmara Otoyolu'nun, devletin varlığının ve yokluğunun tekil kayıtlarını oluşturan bu zıt tecrübeleri eklemleme kapasitesini artıran biricik unsur ise, belediyelerin şantiyelere ve hafriyat sahasına terk ettiği binlerce köpek.

Burada vurgulamak istediğim Kuzey Marmara Otoyolu inşaatına terk edilmiş köpeklerin göz ardı edilmesi imkânsız sefaleti, hatta bunun tanık olanlarda yarattığı duygulanım değil. Yol inşaatı gibi (hem kendi konumu, hem de iş akışı) sürekli değişen, dinamik bir iş sahasında, inşaatın farklı aşamalarında ve aynı anda devam eden farklı

Şekil 3. Dördüncü Kesim, Gebze bağlantı yolları inşaat sahası, 21 Mart 2017.
Kaynak: Mine Yıldırım.

kısımlarında gerçekleştirdiğim neredeyse tüm mülakatlarda işçilerin, kendi yaşam, barınma ve çalışma koşullarını anlatırken, devletin nihayet onlara sunduğu imkânlara dair konuşurken köpeklerden bahsediyor olmaları. Anlamaya çalıştığım iki mesele var: Birincisi, köpeklerin maruz kaldığı şiddete ve kayıtdışı tutulan ölümlere tanık olmanın, işçilerin kendi kırılganlıklarına, yaralanabilirliklerine, zorlu yaşama ve çalışma koşullarına dair anlatılarını nasıl ve ne şekillerde etkilediği. İkincisi ise, kayıtdışı ve cezadan muaf tutulan şiddete tanıklığın, yerinden edilmiş, güvencesiz ve iş güvenliği olmadan çalıştırılan işgücü ile müteahhitleşmiş devlet arasındaki ilişkiyi, ilki için devletin varlığı ve yokluğunun tecrübelerini nasıl şekillendirdiği.

Ali, şantiyeye ilk yerleştirilen işçilerden biri olduğunu söylerken sesindeki böbürlenmeyi gizleyemiyor. Bu, neredeyse devlet tarafından tanınmış, seçilmiş ve işe layık görülmüş olmak anlamına geliyor:

> Devlet bize güvenmiş. Daha ortada yol yok. Bize verdiler bu görevi. Taşeron aldı bizi getirdi buraya. Şef, bu yol ta sizin köye kadar inecek, sağlam yapın diye şaka yapıyordu… [Gülüyor]. Biz geldiğimizde prefabrikler [barakalar] daha yeni, tertemiz. Hoşuma gitti. Devlet de, işveren de bize güvenmiş, yolu da bize emanet etmiş, şantiyeyi de…O gece bi uyumuşum. Belki yıllardır öyle rahat uyumadım… Yol başladıktan sonra bi daha öyle uyumadım zaten.

Kısa bir süre sessiz kaldıktan sonra devam ediyor Ali. Sesindeki heyecan, yerini, bastırmaya çalıştığı öfkeyle karışık üzüntüye bırakıyor:

> Daha inşaat başlayalı bir ay falan olmuş. Hava nasıl sıcak, toz toprak, daha

> betoncular yeni geliyor, sabah kalktım, bir ses. Bizim barakanın arkasında üç tane yavru köpek. Vıyaklıyorlar, açlar belli. Bir parça ekmek yok ki vereyim. Bir baktım az ilerde 2 tane büyük. Biri az uzakta, yığılmış kalmış. Yakındakini çağırdım, gelmiyor. Yanına gittim. Bi baktım bunların anneleri. Karnı içine çekilmiş, dili dışarda ölmüş. Memesinin altında da iki yavru daha… Devlet bunu mu reva gördü bize?

Ali cümlesini bitiremedi, göz ucuyla yüzüme baktı. Sonra kalkıp biraz uzaktaki piknik tüpünde demledikleri çaydan ikram etti. Konuşmayı sürdürmek, biraz da o anın etkisinden çıkmak için köpeklere ne yaptıklarını sordum. Cevabına, devlette çalışmanın yarattığı heyecanın artık gizleyemediği bir çaresizlik hâkimdi:

> Ne ediyim bilemedim ki. Fatiha okuyim dedim, aklıma gelmedi hepsi. Küçükken öğretmişlerdi. Köpeğe de ne dua edilir ki? Belki de günah, hayvan ölüsüne Fatiha okumak… Alıp atayim dedim, ona da elim varmadı. Yavrular vıyaklıyor anasının etrafında… Bizim köyde de köpekler var, onlar böyle değil. Başının çaresine bakıyor. Yazığım geldi bunlara. Bunlar da bizim gibi garip gurbet elde, yersiz yurtsuz. O sabah var ya, hadi oğlum sen köye dön deseler, işsizlikmiş, evde kadın çocukmuş, hiç düşünmem atlardım ilk otobüse. O derece yani. Ama devletin işi bırakıp gitmek de olmaz (Kişisel görüşme, 19 Mayıs 2016).[15]

Ali'ye yol inşaatındaki işi bulmuş olan köylüsü Ziya, Ali'yi kendine gel der gibi, hafif bir kol darbesiyle dürtüp konuşmaya katılıyor:

> Bir değil, iki değil ki, her gün belki on tanesi, şantiyede ezilip gidiyor. Çoğusu gidiyor şu hafriyatın arkasına da, bazısı kaçamıyor. Bazen sabah gördüğün akşama eziliyor. Şef de istemiyor. Haklı da. Dört şeritli otoyol yapıyoruz burda. Otoyolda köpek mi olur allah aşkına, sen söyle? Ne yapıcaz, kaldırıp atıyoruz leşleri. Kokuyor, sinek yapıyor zaten.

Ali biraz önceki duygulanımını bastırmaya çalıştığını düşündüren bir heyecanla, Ziya'ya hak verme telaşında:

> Yapcak bir şey yok abla. Devletimiz napsın, koskoca şu yolu yapıyor, taşerona yaptırıyor, bizi ta köyden kaldırıp getiriyor, iş veriyor, kalcak yer veriyor, yememiz içmemiz kalmamız hep burda. Bu koca yolu yapmak zaten masraflı. Bir de bu köpeklere mi baksın?

Ziya'nın müdahalesiyle üzüntülü hâlinden sıyrılan Ali de, telaşını gizleyemediği bir sesle ekliyor:

15 Demirciler şantiyesinde işçilerle toplu ve birebir mülakatlardan.

> Ya zaten buranın köpeği değil ki bunlar, başka yerin köpekleri. Şantiyede kamyonun altında ezilip kalıyor diye üzülüyoruz da bu hayvanlara, aslında merhametten. Yoksa yol inşaatında köpeğin işi ne? Zaten ölecek, ha bugün ha yarın. Çok sürünmeden ölsün, daha iyi.

Ziya'nın sesinde öfkeyle karışık aşağılama hakim:

> Sen şimdi bunlara böyle yemek getirip veriyorsun ya, en büyük kötülüğü sen yapıyorsun. Bırak ölsün gitsin hayvan. Günah zaten. Hayvan ölecek, sen yemek veriyorsun. Acısını uzatıyon yani başka bir şey değil bu. İyi etmiyon yani böyle. Bu hayvanlara en büyük iyiliği var ya, öyle yedirerek su içirerek falan değil, öldürerek yaparsın aslında var ya. Ölse rahatlayacak hayvan. Biz de rahatlıycaz. Da izin vermiyonuz işte.

Şantiyedeki en yaşlı işçilerden biri olan ve emekliliğine iki yıl kalmış Haydar Usta sakince söze katılıyor. Sözlerine, uğruna canını bile vereceğini söylediği hükümete karşı sitem, hayal kırıklığı, tuhaf, neredeyse çocuksu bir geri çekilme hâkim:

> Sen yemek ver yine, verme demiyoruz kızım. Sen gidiyorsun, biz kalıyoruz burda, bu köpekler kalıyor… Hayvan bu, şehirde de kalsa ölür yani. Kaç yıl yaşayacak? Benim zoruma giden başka… Evden, aileden, çoluktan çocuktan uzakta gelip çalışıyoruz, şehirlinin istemediği köpeği Büyükşehir getirip getirip niye bizim üstümüze atıyor? Derdi de bizi. Günahı da.

Kısa bir sessizlikten sonra ekliyor: "Biz devlete ne ettik de, bunu bize reva gördü?" (Kişisel görüşme, 28 Mayıs 2016).[16]

Şekil 4. Anayol şantiyesi, 11 Nisan 2019. Kaynak: Mine Yıldırım.

16 Demirciler şantiyesi mülakatlarından.

Devletin reva gördükleri arasında, en dehşet verici anların başında, belediye ekiplerinin köpekleri nasıl, ne şekillerde ve nereye "attığı"na tanık olmak geliyordu: İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin amblemini taşıyan hizmet araçları, köpekleri çoğunlukla ana şantiyelerden, barakalardan ve yemekhanelerden uzak otoyolların kenarlarına, anayol inşaatının şehre uzanan kolları olarak görülebilecek bağlantı yolları inşaatlarına, işçilerin yalnızca kısa bir süre için bulunduğu kavşak ve viyadük şantiyelerine, hafriyat sahaları arasında kalan "ara alanlara" terk ediyordu (Simone, 2004; 2010).

Taşeron firmalardan birine bağlı çalışan Rıza, Gebze bağlantı yollarında çalıştığı sırada İBB'ye ait iki tane aracın yol kenarına çekip köpekleri terk ettiği ana birinci elden tanık olmuş:

> Kış geldi gelecek. Daha asfaltı dökmemişiz, acelemiz var. Şef sıkıştırıyor... Sabah saat 7 gibi, iki tane Beyaz Masa kamyonu... dörtlüleri yakıp kenara çektiler. İn cin yok ki burda. Biz de kapattık makineyi, bize bir şey diyecekler ya da getirdiler diye düşündük. Resmi araç görünce ne bilelim... Hiçbir şey demeden, arkaya geçtiler. Önce toz çimento çuvalı sandık. Ben diyim 10, sen de 20... Bir baktık köpek. Bazısı refüje kaçtı. Bazısı attıkları yerde yığılıp kalıyor... Ertesi gün, bu sefer, akşama doğru bi baktık, yine bir araba. Böyle ticari tip, kasası kapalı... Hasanla ben 'hop' dedik, el ettik, 'nedir bunlar birader' diye bağırıyoruz. Bizi dinlemeden basıp gittiler. Köpeklerin üçüne o dakka kamyon çarptı (Kişisel görüşme, 15 Şubat 2018).[17]

Hasan söze katılıyor: "Abi hatırlamıyor musun, ikisini de öyle yolun ortasına fırlatıp gittilerdi. Senle ben, bi de güvenlikçi vardı aldık çektik kenara..." Köpeklerin yol kenarına atıldığı sırada veteriner hekim, sağlık çalışanı ya da hastabakıcı görüp görmediklerini soruyorum. Rıza, sorumla (biraz da haklı olarak) alay ederken, hem mevzuata aykırı uygulamaların, ihlalin, kayıtdışı resmi faaliyetin ve usulsüzlüğün boyutlarına hem de İBB'nin yol inşaatıyla yarışır bir hızla sürdürdüğü köpek atma icraatlarına dair kuvvetli bir resim oluşturuyor:

> Abla biz sana çuval gibi atıp gidiyorlar diyoruz. Sen hekim, hemşire soruyosun. Yolun kenarına yığıp yığıp gidiyorlar. Attıklarının yarısı baygın gibi zaten... Kalanına da o dakka hafriyat kamyonu çarpıyor... Her şey öyle bir anda oluyor, uzun sürmüyor ki. Biz görüp ses edip anlayana kadar... Vınn diye uçup gidiyor İBB maşallah hizmet hızlı... Her allahın günü böyle... Belediye köpekleri getiriyor, acele acele atıp gidiyor....Hafriyatçının ondan çok acelesi var. Yüksek araç, gelirken görmüyor. Görse de durmuyor. Hayvanın kaçacak

17 Gebze bağlantı yolları inşaatında mülakattan.

> mecali kalmamış ki. Belki de diyor, sürüneceğine ölsün. Eziyor, geçiyor (Kişisel görüşme, 15 Şubat 2018).[18]

Ahmet Usta, Rıza'ya kızarken, ihlalin daha vahim bir boyutuna da işaret ediyor:

> Ya Rıza allah aşkına öyle şey olur mu ya? Yok abla, yok, Rıza günahını alma şoförlerin. Kimse burda o köpekleri bilerek ezip geçmiyor... İnsan diyor işte bazen, hani sürünceğine ölsün. Ölsün de kurtulsun. Devlet atmış buraya, öldürmek için. Bir bildiği vardır. Onu yaşatmak bize düşmez... Gerçi desem ki saldırgandır, belki ondan buraya getirip atıyor, hepsi gariban bunların ya. Kimseyi ısırcak takati mi kalmış burdaki köpeğin?

Ahmet Usta'nın dikkatinden kaçmayan bir başka nokta ise, tüm bu operasyonların hiçbirinin kaydının tutulmaması.

> Ya hadi diycem iki üç işgüzarın işi. Baksana her gün getir götür, onca yoldan geliyor, şantiyeye kadar giriyor. Buraya getiriyor, Kurtköy merkez bile nerdeyse 60 kilometre buraya. Atıyorsun buraya bu hayvanı? Hiç mi kaydı kuydu, bir kâğıdı, raporu olmaz? Kum çuvalı gibi atıp atıp gidiyor... Öyle olur mu ya? İnsan hayret ediyor. Belediye dediğin büyük kurum, kaydını nasıl tutmaz böyle işin.

Kerim Usta, Ahmet Usta'nın sözünü kesiyor. Maruz kaldıkları durumun ne denli sıradışı ve akıl almaz olduğunu söylerken, resmi kurumlar eliyle örgütlenen enformelliğin kanundışılığı, usulsüzlüğü işler hâle getirmesi karşısında duyduğu şaşkınlığı da ifade ediyor: "Lan Ahmet, sen görmedin diye nerden bildin kayıt yok. Belediye bu. İstanbul'u çekip çeviriyor, bu işinin de kaydı vardır elbet. Senden izin mi alcak, bak şuraya şu kadar bıraktım diye?" Gülüyorlar. Ahmet Usta ikna olmuyor: "Onu diyom ben de. Koskoca Büyükşehir. Böyle iş mi yapılır? Yok mu bir yönetmeliği, kanunu bunun? Hadi kanunsuz iş yapacan git başka yere yap... Devletin bir yerde vitrini bu yol. Al bak, her yer it ölüsü. Böyle vitrin mi olur?" (Kişisel görüşme, 26 Şubat 2018).[19]

Yol kenarlarına şantiyeye atılmış köpeklerin yaralanabilirliği, kırılganlığı, hafriyat kamyonunun altında kalıp ezilerek ölmesi, devletin ve onun kadar muktedir görülen İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin tüm bunlarla ilgili hiçbir kayıt tutmaması, devletin en büyük istihdam ve altyapı girişimi olan Kuzey Marmara Otoyolu'nu kanunsuz bir ara-alana dönüştürüyordu. Devletin en büyük yatırımı olan bu devasa proje, kanunsuzluğun faaliyet alanına, bir tür suç mahalline, olay yerine dönüşürken, bu alanda çalışan işçiler de kayıtdışı tutulan faaliyetin, usulsüzlüğün ve köpekleri yok eden şiddetin edilgin tanıkları olma konumuna sürükleniyorlardı.

---

18 Gebze bağlantı yolları inşaatında mülakattan.

19 Gebze bağlantı yolları inşaatında toplu mülakatlardan.

Şekil 5. Anayol inşaatı hafriyat sahası, 11 Nisan 2019. Kaynak: Mine Yıldırım.

Köpeklerin yol inşaatındaki varlığının işaret ettiği, belediyelerin terk etme anlarına şahit olmayla tescillenen usulsüzlük, kayıtdışılık ve keyfiyet, işçilerin kendi yaşama, çalışma ve barınma koşullarına dair sorgulamalarını da derinleştiriyordu. İşçilerle gerçekleştirdiğim birebir ve toplu mülakatlara damgasını vuran hak ihlalleri ve usulsüzlükleri iki kategoride toplamak mümkün: İlk kategoride, işçilerin giderek ağırlaşan barınma, beslenme ve yaşama koşulları ile düzensiz ve eksik ödemelerle ilgili itirazları yer alıyordu.

Yol kenarına terk edilen köpeklerin sığınmak için yaklaştığı, özellikle geceleri içeri girip uyumaya çalıştığı barakalar ve yemekhanelerde giderek ağırlaşan fiziksel koşullara ilişkin şikayetleri, son derece dolayımlı biçimde, yine köpeklerin artan görünürlüğü üzerinden ifadesini buluyordu. Barakalardaki hijyen, toz ve küf sorunu, tuvalet ve duşlardaki pislik ve çamur, kirli, böcekli, kokuşmuş yataklar ve yastıklar, yemekhanede çıkan yemeklerin kötü yağla yapılmış, ucuz (ki bu yemeğin etsiz ya da az etli olduğu anlamına geliyordu) ve bazen de bayat olması, işçilerin sıklıkla dile getirdiği sorunların başında geliyordu. Taşeron şirket duşların, tuvaletlerin ve yemekhanenin temizliği için haftada bir gün personel gönderiyordu. Yazın kötü kokudan barakalara girilmediğini söyleyen şantiye şefine göre sorumluluk işçilere aitti:

> Ya sen önce yattığın yeri temiz tutacaksın… Tamam, biz de dedik, yazın taşeron iki kez gelsin temizlesin diye. Ama biraz da sen medeni ol kardeşim… Devlet sana iş vermiş, yemek vermiş, kalcak yer vermiş. Servis derdi yok, git gel yok. Çalıştığın yerde yatıyosun işte, maaşın cebinde kalıyor. İster biriktir, ister karına çoluk çocuğuna gönder… Bu devlet sana sahip çıkmış. Kıymetini bilsene… Daha ne istiyorsun? Senin pisliğini de mi devlet temizlesin? (Kişisel görüşme, 1 Eylül 2017).[20]

20 İdari personel ve proje sorumlularıyla birebir ve toplu mülakatlardan.

Buradaki "daha ne?", yerinden edilmiş emeği kuşatan, dönüştüren, içine çekildiği tüm kırılganlığa rağmen yol inşaatıyla istihdam sağlamış hükümeti hâlâ desteklemesini sağlayan, devletten daha fazlasını talep etmeyen makbul vatandaş/makbul yoksul konumunu üreten neoliberal kemer sıkma, azla yetinme (*austerity*) söyleminin etkisini de açığa vuruyordu (Foucault, 2010; Lemm ve Vatter, 2015). Devletin garantörlüğündeki bir projede istihdam edilmiş olmak eşsiz bir lütuftu. İnşaat hızlandıkça giderek ağırlaşan çalışma ve barınma koşullarını sorgulamak bu lütfun kıymetini bilmemekti. Otoyol inşaatında kuvvetlenen neoliberal emek idaresinin en kritik halkası buydu: Köpeklerin sefaleti, giderek ağırlaşan koşulları yadsınamaz hâle getiriyor, işçilerin kırılganlığını daha da derinleştiriyordu.

Ancak bu kırılganlık, işverene, Limak'a ya da AKP'ye, devlete doğrudan tepkiyle ya da hak ihlaline karşı adalet talebiyle ifadesini bulmuyordu. İşçiler; barınma ve çalışma koşullarındaki kötüye gidişi, sürgündeki köpeklerle kendi durumları arasında benzerlik kurarak, onların hâline atıfta bulunarak ya da doğrudan onların sefaleti karşısındaki duygulanımları aracılığıyla ifade ediyordu. Böylesi bir duygulanımsal yakınlık bu duruma ayna tutan köpeklere merhamet, koruma ya da ihtimamı değil, köpeklere karşı neredeyse hınç ve garezi besliyordu (Tronto, 1994; Lorenzini, 2016; Laugier, 2018).[21]

"İtin Öldüğü Yerde": Şiddete Tanıklıkla Değişen Hak ve Adalet Anlayışları

İşçilerin Limak'a, Büyükşehir'e ya da hükümete, çoğu kez hepsiyle eşanlamlı olarak kullandıkları devlete, onlara "şu binlerce itin öldüğü yerde" yaşayıp çalışmayı reva görenlere yöneltemedikleri tepki, yatakhane ve yemekhanelere sığınan köpeklere duyulan öfke aracılığıyla ifadesini buluyordu:

> Yemekhanede çıkan yemeği var ya, geçen gün şu itin önüne koydum. Bak şu, zayıf olan... Hayvan aç, geberecek. Dedim günah. Koydum yemedi, biraz kokladı gitti... Bir daha da vermem. Ulan biz aç acına çalışıyoruz. Bi de ordan burdan getirip attıkları iti mi besliyecez? Bizim karnımız aç mı tok mu, ne yiyip ne içiyoruz, maaşımız yatıyor mu? Devlet atmış bizi buraya, bu itleri de üstümüze salmış, unutmuş gitmiş. Şeytan diyor ki, bul bir yerden zehir hepsini zehirle... Tövbe, estağfurullah...

21 Başkasının acısına ve ölümüne tanık olma, güçsüz, düşkün, yoksul ve yoksun olanla duygulanımsal yakınlık ya da özdeşlik kurma imkânını artırabilecek bir tecrübedir. Ancak güçsüzlükle kurulan böylesi bir yakınlık, kendinden güçsüz olanın acısında kendini görme tecrübesi, merhamet, ihtimam ya da dayanışmacı ilişkilere doğru evrilmeyebilir. Şiddete tanıklık, ona maruz kalma kadar güçsüzleştirici hınç ve garez duygularına sevk edebilir. Şiddet sarmalını derinleştiren bir dinamik olarak tanıklığa, tanıklıktan suç ortaklığına dönüşen öznel süreçlere, bu süreçlerin siyasi etkisine dair analizler için bkz. Tronto, J. C. (1994); Lloyd, M.S. (2009); Laugier, S. (2018); Lorenzini, D. (2016).

Hasan, öfkeli arkadaşının sözünü kesiyor. Sözlerindeki alaycılık, öfkesini gizleyemiyor:

> Oğlum ne zehirliycen, günahı büyük, zehirlenmez. Zaten geberip gidiyor. Verme yemek, gitsin başka yerde gebersinler... Geçen gün hatırlamıyon mu, temizlikçiyle birlikte barakanın arkasında üç tane küçüğü kaldırdık attık. Sen aç kalıp besliyon da, hayvan arsız hemen gelip yerleşiyor... Ondan sonra burda geberip kalıyor it; kokuyor, sinek böcek odaya doluyor.

Barınma ve beslenme koşullarından sonra, işçilerin en sık dile getirdiği usulsüzlük ücretlerle ilgiliydi. Asfalt dökme işinde çalışan işçilerle, öğle yemeği sonrası çay molaları sırasında yaptığım grup mülakatlarında en sık dile getirdikleri sorun, Limak ve taşeronların maaşları eksik, geç ve düzensiz ödemesiydi. Üstelik, pek çok işçinin sigorta primini de asgari ücret üzerinden ödüyor, maaşlarının geri kalanını ise elden, genellikle de birkaç parça hâlinde veriyorlardı. Bazı işçilerin barakalardaki koşullara karşı fazla dile getirmediği tepkisi, ücret meselesinde ortaya çıkıyordu. Kaya delici Murat Usta'nın sözleri, ücret ödemelerindeki keyfiyet ve usulsüzlüğe maruz kalmanın, iş güvencesi olmadan çalışma ve gelecek belirsizliğinin yarattığı kaygıları da açığa vuruyordu:

> Dağın başında, itle kurtla yatıyoruz, her yer pislik. Devletin işi dedik, güvendik girdik. Hâle bak.. Çoluk çocuktan uzakta...Üç kuruş para için. Onu da geç veriyor, eksik veriyor... El mahkûm, bitecek proje... Tabii işsiz kalmaktan iyi ama... Yahu fazlasını istemiyoruz ki, eksik verme, hakkımızı ver... Zaten sigortayı eksik yatırıyonuz, bari maaşı bankaya yatır, tam yatır. Zaten yatıracağın bir yıl iki yıl. Sonra yine kim bilir nerdeki şantiyede iş bulursak... (Kişisel görüşme, 20 Ekim 2016).[22]

Atıldıkları yol kenarlarından iç kısımlara gelebilen, hatta yemekhane civarına sığınan köpeklerin çoğu yemek bulmakta zorlanıyordu. Murat Usta'ya göre bunun sorumlusu Limak'tı. Allah bilir devletten yemek parasını almış, işçinin boğazından keserek kâr etme derdindeydi. Köpekler açtı çünkü yemekhanede et yemeği çıkmıyordu. İşçiler de açtı:

> İki günde bir bulgur pilavı, yanında yoğurt bile vermiyorlar. Azcık et , bulaşık suyu gibi bir yemek. Bir çorba. Bulgur. Yiyorsun şişiyorsun, tok tutuyor da 1 saat. Az yemek veriyorlar bize... Yemek artmıyor ki, köpeğe verelim. Hayır köpek aç, biz tok muyuz? Biz de açız. Ne yiyoruz ki ne verelim? (Murat Usta, kişisel görüşme, 3 Kasım 2016).[23]

---

22 Plentmiks, binder ve aşıma işlerinde çalışan işçilerle mülakatlardan.

23 Yemekhane mülakatlarından.

İşçilerden biri Murat Usta'ya destek veriyordu: "Herhalde diyorum ki yiyip mayışmayalım, yol hızlı bitsin diye az yemek veriyorlar. Bunun bir ölçüsü yok mu? Ağır işte çalışıyoruz, gece aç yatağa giriyoruz. Midemiz konuşuyor... da duyanı yok." Murat Usta alay ediyor: "Senin mide havlıyo oğlum, hepimiz duyuyoz. İt gibi titriyon geceleri."

Açlık sorunu, yemeklerin miktarı üzerinden keyfiyet, denetimsizlik ve usulsüzlük meselesini gündeme getiriyor, bu kaygılar da iş güvencesine dair kaygıları tetikliyordu. Arkasında devletin olduğu böylesine büyük bir projede çalışmanın yarattığı coşku ve heves, usulsüzlüklerle, Limak'ın keyfi uygulamalarıyla, denetimsizlik sorunuyla hayal kırıklığı ve hüsrana dönüşüyordu:

> Koskoca devlet, bunca yol yapıyor... Ta burdan bizim köye kadar inecek bu yol di mi? Ona paran var. Yolu yapan işçiye vercek, doğru düzgün yemek çıkaracak paran yok, öyle mi? ... Ya bırak allah aşkına... İt bağlasan durmaz burda... Yemeklerde bir parça et yok. Çoğu gece aç yatıyoruz. Yatak yorgan pis kokuyor. Bir de gece işi başladı şimdi. Doğru düzgün aydınlatma yok. Gece oldu mu, belediyenin getirip attığı itler makinelerin peşinde. Işığı açıyoruz, nasıl pervane ya, nasıl koşuyorlar şantiyeye.

Gece çalışmaları sırasında köpeklerin davranışını soruyorum, işçilerden korkan olup olmadığını. Kasım Usta biraz alaycı, biraz da üzgün tereddütsüz yanıtlıyor:

> Yok yahu, neyden korkcan? Hayvanın ahı gitmiş vahı kalmış. Hepsi bir deri bir kemik... Takati kalmamış. Öyle bir titreme, gürültü, makine sesi var ki şantiyede, hiçbir şey duymuyor, görmüyor insan. Hele gece... Olmaz olsun böyle gece işi.

Fazla mesaiye karşılık eksik maaş ve sigorta, mevcut yüksek hasar riskine rağmen iş güvenliği olmadan çalışma, emniyetsizlik hâli, pek çok işçide baş etmesi güç bir sahipsizlik, kimsesizlik, değersizlik tecrübesine de neden oluyor. Devlet can güvenliğini sağlamadığında, işçileri giderek kötüleşen koşullarda çalıştıran yandaş sermayenin insafına bıraktığında, devletin yokluğunun yarattığı boşluğu artırılmış bir sorumluluk ve ödev anlayışıyla doldurmaya çalışmak, işçilerin ileri kırılganlık koşullarında hayatta kalmasını sağlayan en kritik mekanizma hâline geliyor. Ezilenin, emeği en ağır koşullarda sömürülenin hak mücadelesinin yerine geçen "devletten hiçbir şey beklemeden" kendi imkânlarıyla hayatta kalma mücadelesi ve bundan gelen gurur (bootstrap survival), neoliberal emek idaresinin geliştirdiği en etkin ve dönüştürücü söylemlerden biri (Ball ve Olmedo, 2013; Dardot ve Laval, 2013).

Muharrem Usta, her türlü haksızlığa, usulsüzlüğe rağmen işçinin kendi sorumluluğunu yerine getirmesinden yana:

> Sen işçisin. İşveren hakkını yese bile, sen işini iyi yapacan. Neden? Devletin işi. Devletin yolu… Yemek, yatak, kaza, maaş, sigorta.. Bunlar hep Limak'ın bok yemesi. Devletin bi suçu yok. Adam dolandırıcılık yapıyor şantiyede. Kimsenin ruhu duymuyor… Ama bizim işimiz başka. Sen bu işe girerek ne demiş oldun, devlete bir söz verdin. Sen sözünü tutacan, devlet de seni görecek. İşsiz bırakmayacak, her yerde arka çıkacak (Kişisel görüşme, 28 Mart 2017).[24]

Pek çok işçinin içselleştirdiği, "devlet için, devlete rağmen" *ethos*u AKP'nin yoksulluk idaresinin temelini oluşturan patronaj ilişkilerini de meşru kılıyordu. Devlet yandaşa ya da taşerona sevk edip aradan çekilmiş olsa da, yoksul, devlet için fazla gıkını çıkarmadan çalışacaktı. "İşsiz bırakmayacak, her yerde arka çıkacak" devlet karşısında işçi biat edecek, tevekkül patronajla ödüllendirilecekti. En yaralanabilir olanın ağır sömürü koşullarına biat etmesini sağlayan neoliberal yönetimsellik mekanizması böyle işliyordu (de Bestegui, 2016).

Bu mekanizmayı sarsan en kuvvetli etki, işçilerin yol inşaatında ölümle burun buruna geldiği anda gerçekleşiyordu. Belediyelerin inşaat sahalarına terk ettiği köpeklerin kısa bir süre içinde iş makineleri, greyder, beton mikseri, hafriyat kamyonlarının altında kalarak ölmesinin, buna sürekli tanık olmanın yarattığı emniyetsizlik hissi, işçilerin yaralandığı, organ ve uzuvlarını kaybettiği kazalarla daha da şiddetleniyordu. Ne Limak, ne taşeronlar, ne her gün şantiyeye köpek getiren Büyükşehir ne de devlet adına herhangi bir resmi kurum, bu kazaları, kayıp ve ihlallerin kaydını tutmuyordu. "İtin öldüğü yerde", it gibi ölmeye yaklaşan bu tecrübeler, yersizleştirilmiş işçilerle köpekler arasında duygusal yakınlığı kuruyor, aynı anda da yıkıyordu. Köpeklerin kayıtdışı ölümleri işçilerin kendi kırılganlıklarına, yaralanabilirliklerine, hesabı sorulmayacak ölümlerine ayna tutarken, şiddete tanık olmanın derinleştirdiği güçsüzlük tecrübesi, köpeklere karşı ihtimam ve koruma ilişkisini bozguna uğratıyor, bir süre sonra şiddeti mazur, hatta meşru görmeye neden oluyordu.

Yersizleştirilmiş emek, güçsüzlüğün inkârıyla beslenen hınç ve güç istenci sarmalına çekilirken, köpeklerle birlikte maruz kaldıkları kayıtdışılığın, usulsüzlüğün ve ihlallerin esas failleri de gizlenmiş, dolayısıyla da bir düzeyde cezadan muaf kılınmış, oluyordu. Devlet, otoyol inşaatına damgasını vuran usulsüzlükleri, kanundışı uygulamaları ve ihmalleri denetimden, hesap verebilirlikten ve cezadan muaf getiriyor, bunu da en kırılgan ve yaralanabilir olanı yersizleştirerek, sefalete, yoksunluğa, açlığa, susuzluğa, bakımsızlığa ve kayıtdışı tutulan ölüme tanık ederek yapıyordu (Agamben, 1999; Norris,

24 Anayol inşaatı mülakatlarından.

2000; Li, 2009; Murray, 2006). Devlet ve sermaye işbirliğiyle genişletilen kanundışı, kayıtdışı, denetimsiz, enformel alanda, şiddete tanıklığı suç ortaklığına dönüştüren mekanizma böyle işliyordu.

Yine de güçsüzlük-hınç-güç istenci sarmalına çekilen işçilerin, köpeklerin ayna tuttuğu güçsüzlüğü inkâr etme çabasının bastıramadığı bir mesele vardı ki, yol inşaatının üzerini örterek ilerlediği yıkımı, müşterek kırılganlığı açığa vuruyordu: İş cinayetleri.

Silindir operatörlerinden biri, Muharrem Usta'nın sözünü kesiyor. Öfkesi, ücret ödemelerindeki usulsüzlüğün, barınma koşullarının, sigortaların eksik ödenmesinin ötesinde, oldukça kuvvetli bir yaşamsal kaygıyı da açığa vuruyor:

> Ya bırak allah aşkına, ben mi verdim sözü? Yok devletin işiymiş, yok bir an önce bitsinmiş. Neymiş, Limak bir an evvel para kazanmaya başlasın diye... Can güvenliği yok, can! Kelle koltukta çalışıyoruz. Gündüz güneş, sıcak, asfalt ateş gibi yanıyor. Adam sayısı kadar maske, kemer, halat bile yok şantiyede... İpsiz halatsız direğe çıkıyor, temel indiriyor, kazık çakacak kemeri yok... Makinenin başındakinin hâli daha da beter. Adam kaya delici kullanıyor; kulaklığı yok, eli kolu titriyor, sağır olmuş zaten. O adam başka makineyi de duymuyor ki, görmüyor bile... Asfalttakinin gözlüğü yok, maskesi yok. Ciğerleri toz, konuş bak şurdakilerle, hiçbirinin gece sesi çıkmıyor. Niye? Bütün gün asfalt tozu yutmuş da ondan. Geçen gün asfaltı yakmışlar, botu delmiş ayağını eritip götürüyordu. Şantiyede ambulans yok, doktor yok, doktor! (Kişisel görüşme, 26 Mayıs 2017).[25]

Oysa 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun 4. Maddesi'ne göre, çalışanların işle ilgili sağlık ve güvenliğini sağlamakla yükümlü olan işverenin, mesleki risklerin önlenmesi, çalışanlara iş güvenliği eğitimi verilmesi dahil her türlü tedbirini alması, ilkyardım ve acil müdahale organizasyonunu tamamlamış olması gerekiyordu. İş kazaları, yaralanma, öldürücü fiziksel ve biyolojik hasar riskinin en yüksek seviyede olduğu Kuzey Marmara Otoyolu inşaatında ise sağlık ve emniyet zafiyeti kritik noktadaydı: İş Kanunu'nun 77. Maddesi ile tanımlanmış iş sağlığı ve güvenliği eğitimlerinin usul ve esaslarına ilişkin düzenlemelere aykırı olarak, makine operatörleri ve teknik ekipman kullanıcıları dışındaki işçiler eğitimden geçmeden çalışmaya başlıyordu.

Şantiyede yaşanabilecek hayati risklerin başında iş makinesi kazaları, yaralanmalar, organ kayıpları, kalıcı sakatlık ya da ölümle sonuçlanan iş makinesi kazaları, yaralanmalar, yapıların kontrolsüz hareketi sonucu ezilmeler, yanmalar ve patlamalar

25 29 Mayıs 2017 tarihli mülakatlardan.

sonucu kopma ve düşmeler geliyordu. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın 5 Nisan 2013'te, mega projelere Çevre Etki Değerlendirme (ÇED) muafiyeti getirmiş olması sebebiyle de, bu tarihten sonra başlayan tüm altyapı projeleri gibi Kuzey Marmara Otoyolu inşaatı da her türlü mesleki ve hukuki denetim sürecinden muaftı (Gürcanlı, 2013). Dahası inşaatın yüksek kaza ve fiziksel hasar yaratma riski taşıyan kritik aşamalarında meydana gelebilecek kazalara karşı sağlık ve emniyet tedbirleri, Acil Durum Hazırlık Eylem Planı ile sınırlanmıştı. Ancak şantiyelerde, toprak kayması, arazi zemininde çatlak, kırılma veya sızıntı sonucu meydana gelebilecek zehirlenme, gaz, uçucu, yakıcı ve yanıcı kimyasal madde kontaminasyonu, boğulma, sıkışma ve yaralanmalar gibi durumlarda acil müdahale edebilecek sağlık ekibi bulunmuyordu.[26]

Toprak işleri sırasında toprak, kum, toz, duman kontaminasyonu, asfalt işlerinde yanmalar, yapışma ve düşmeler, vinç, greyder, elek, silindir, kaya delici, konkasör gibi ağır iş makinelerinin aktif olduğu yerlerde ezilme, sıkışma, düşme ve organ kayıpları, hukuki denetimin üzerinden kalkmasıyla tam gaz ilerleyen Kuzey Marmara Otoyolu inşaatının ikinci yılında artık neredeyse sıradanlaşmış, vaka-i adiyeye dönüşmüş ihmaller arasındaydı. İşçiler arasında, henüz örgütlü bir tepkiye dönüşmese de, hayli kuvvetlenmiş bir hoşnutsuzluk ve can güvenliği kaygısı hâkim olmaya başlamıştı. Hayati ihmal ve temel hak ihlalleriyle beslenen can güvenliği kaygısı, iş güvencesiz ve can güvenliği olmaksızın çalışan işçilerin güçsüzlüğünü, kifayetsizliğini ve yoksunluk tecrübesini de derinleştiriyordu. İşverene ya da devlete tepki olarak dönmeyen böylesi bir yaşamsal kaygı ve emniyetsizlik tecrübesi de, en sarsıcı ifadesini kendileriyle benzer bir kadere mahkûm edilmiş köpeklerin ölümüne tanıklık üzerinden ifadesini buluyordu.

İş kazaları hakkında konuşmanın uğursuzluk getireceğine, işçinin moralini bozup kazayı çağırdığına inandığını söyleyen vinç operatörü Akif Usta, iş güvenliğine dair kaygılarını, köpeklerin şantiyedeki hâlleri aracılığıyla anlatıyordu:

> Muharrem haklı. En büyük sorun toz. Hepimiz yutuyoruz, alıştık da; sorun göz gözü görmüyor... Ben vinççiyim, gözlüğüm baretim tamam. Ama aşağıdakiler, hepsinin ağzı gözü açık... Öyle olmaz ki. Göz gözü görmeyince ne oluyor... Allah saklasın, daha geçen gün Sivaslı'nın parmağı sıkışmadı mı?... Bak mesela buraya

26 23 Temmuz 2014 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kaldırılan İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Tüzüğü'nün 105. Maddesi, "Sürekli olarak 50'den fazla işçi çalıştıran işyerlerinde hastalanan veya iş kazasına uğramış işçilerin, işyerine en yakın sağlık tesislerine taşınmaları için gerekli araç ve gereçler bulundurulmasını" gerekli kılıyordu. Yürürlükte olan iş sağlığı ve güvenliği mevzuatında ise ilgili konuda herhangi bir düzenleme veya zorunluluk bulunmamaktadır. 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun 4. maddesi işvereni, çalışanların işle ilgili sağlık ve güvenliğini sağlamakla yükümlü tutsa da, işverenin iş kazalarına sebebiyet veren ihmallerden, donanım, ekipman ve teknik destek yetersizliğinden ve hak ihlallerinden (fazla mesai, gerekli sağlık ve emniyet tedbirleri alınmadan, uygun olmayan koşullarda barınma ve çalışma) sorumlu tutulmasını hayli zorlaştırmaktadır. İş Kanunu'na göre, iş kazası neredeyse işçinin kendi dikkatsizliğinden ve hatasından ya da iş güvenliği eğitimi sürecindeki aksaklıklardan kaynaklanmaktadır.

attıkları köpek de görmüyor önünü. Kaçsa, nereye kaçsın, orda greyder, burda asfalt. Her yer toz duman, makine, hafriyatı çeken kamyonlar, bak vızır vızır. Her gün ben diyim elli, sen de seksen köpek paletlerin altında kalıp eziliyor.

Şekil 6. Anayol şantiyesi yemekhane civarındaki köpekler, 18 Nisan 2019.
Kaynak: Mine Yıldırım.

Birkaç adım uzakta mola bitmeden son sigarasını içen Muharrem Usta söze katılıyor: "Ya Akif gözünü seveyim… İşçisinin canını takmayan, köpeğinkini mi takacak? Atayım buraya, gebersin gitsinler gözüyle bakılıyor." Sözlerinin ağırlığıyla gelen sessizliği yine kendisi bozuyor: "Yani bizi değil. Bu köpekleri. Bizimki alınteri, ekmek parası. Dilenci değiliz ki biz. İşçiyiz. Hak ediyoruz yani... Bunlar çalışmıyo, hak etmiyor, eti sütü yenmez… Öyle görüyor devlet, gebersinler diye atıyorlar buraya, diyorum. "

Ali Rıza, konuşmaya başlarken sesindeki üzüntüyü hissetmemek mümkün değil:

> Geçen gün yatmış iki tanesi paletin altına. Makineyi çalıştırdık, kaçmaya da çalıştılar... Bir o yana, bir bu yana derken. Çeviremedim… Ezdim iki tanesini. Günahı benim boynuma… Akşam yattım, nerdeyse var ya çocuk gibi ağlayacaktım. Şu yol bitsin, itler de kurtulsun biz de… Ama o ikisinin günahı benim boynuma yani (Kişisel görüşme, 13 Ocak 2019).[27]

Ali Rıza'nın itiraf tonundaki sözlerine ve köpeklerin ölümünden kendini sorumlu tutmasına itiraz gecikmiyor. Devlet ve Büyükşehir'e atfedilmeyen suçun, işverene ait olmasında sakınca yoktu. Ne de olsa suç, cezadan muaftı. Bilal Usta, Ali Rıza'yı teselli etmeye çalışırken, cezadan muaf ve hiçbir kaydı tutulmayan şiddete tanıklığın yarattığı sorumluluk, vicdan ve adalet krizini de ifade ediyordu.

> Sen böyle kendini harap ediyorsun da. Bizim suçumuz mu oğlum? Niye bizim

27 Toplu mülakatlardan.

> boynumuza oluyormuş günahı? Köpek öldürmenin günahı büyük, Peygamberimiz de demiş.... Devlet yol yapıyor, bize iş veriyor yemek veriyor. Büyükşehir getirip atıyor bu hayvanları... Şehirde istemiyorlar. Büyükşehir de emir kulu sonuçta, biz de öyleyiz... Bizimki zaten kaza. İş kazası... Hepsinin günahı Limak'ın boynuna. Bitsin bitsin diye işi hızlandıran o. İş hızlanınca ne oluyor? İnsanın eli ayağı birbirine dolanıyor... hata yapıyorsun yani. Koskoca yol bu, tamam devlet kefil ama o kadar hızlı biter mi, bitmez. Ha bitsin istiyorsan o zaman daha çok insan al, çift vardiya çalıştır, gece şefliği kur. Hem az paraya, az işçiyle şantiyeyi kur, karın tokluğuna çalıştır hem hemen bitsin iste. Böyle daha çok işçinin kolu bacağı da gider, köpek de ezilir (Kişisel görüşme, 13 Ocak 2019).[28]

Ölümlü olmayan iş kazaları, neredeyse gündelik hâle gelmiş yaralanmalar iş güvenliği olmadan çalışmayla köpeklerin hâllerini birbirine yaklaştırırken; ölümlü kazalar yerlerinden edilmiş köpeklere karşı acıma ve merhamet duygularını sekteye uğratıyor. Mobil konkasör operatörlerinden biri, yaralanmalarla sonuçlanan kazalardan köpekleri sorumlu tutuyor:

> Paletin altına girmiş yatmış hayvan. Ezince ezdi oluyor. Köpekleri getirsin belediye buraya atsın, kimse sesini çıkarmasın, ama ezdin mi, günahı operatörün boynuna di mi? Bak her bir köpekten sonra, yani istemeden oluyor tabii, bütün gün dikkat gidiyor bende, kafa kalmıyor. Kaza da yaparım, sütunu da düşürürüm, kolumu da kaptırırım yani. Hepsi bu köpekler yüzünden... kendileri yüzünden yani.

İnşaat hızlanıp, organ kayıplarına neden olan ve ölümlü kazaların sayısı arttıkça, ihmallerin sorumlusunun kim olduğuna dair görüş ayrılıkları, devlet ile yandaş inşaat sermayesi arasındaki işbirliğini devletin lehine ayrıştırarak çözülüyordu. 28 Kasım 2018'de Gebze'de viyadük inşaatında 3 işçinin ölmesiyle sonuçlanan iş cinayetinin ardından inşaat sahasında yaptığım görüşmelerden birinde, asfalt işçileri tepkiliydi:

> Limak zengin olcak diye hızlandırdılar inşaatı, olan bizim arkadaşlarımıza oldu. Beton sütunun altında pres oldular. Ne oldu, ne değişti? Kaç kişinin haberi var? Onlara adalet yok. Vallahi ben beslerdim iti köpeği, bizim gibi gariban onlar da. Ama artık diyorum ki, yerin dibine batsın yolu da, hafriyatı da, viyadüğü de. Köpeği de ölsün gitsin, aç aç sürüneceğine bir an önce alsın canını Allah... Bu yol hepimizin üzerine çökecek. Bu köpeklerle makinelerle şantiye çökecek üzerimize (Kişisel görüşme, 12 Aralık 2018).[29]

---

28 Toplu ve birebir mülakatlardan.

29 Gebze viyadük inşaatı mülakatlarından.

Asfaltlamada çalışan Hasan, neredeyse yirmi yıldır oy vermekle övündüğü AKP hükümetini Kuzey Marmara Otoyolu inşaatına köpeklerin terk edilmesine, bu köpeklerin ölümüne, iş güvencesizliği ve güvensizliğe dair eleştirilerinden sakınıyor. Ona göre (belediyenin doğrudan temsil ettiği) "devletimiz" üzerine düşen sorumluluğu yerine getiriyor, esas sorumlu şantiyede panik havası estiren şefler, onlara da çabuk bitirin emrini veren Limak'tı:

> Bu köpekleri belli ki istememişler bir yerlerde. Devletimiz de getirip buraya koymuş, öldürmemiş, daha ne yapsın. Beslesin mi bir de? Limak hiçbir sorumluluk almasın, Belediye hem köpekleri ta nerelerden toplayıp getirsin, hem buraya koysun, hem de beslesin, yok daha neler!

Bu "yok daha neler" ifadesini bulan, devlet ile yoksul vatandaş arasındaki ilişkinin dönüşen endeksini tarif ediyor: İnşaat sermayesinin garantörü hâline gelmiş, kalkınma söylemini yerli ve uluslararası sermaye fonlarına bağlayan, bu uğurda giriştiği devasa altyapı projelerinin yarattığı istihdam vaadiyle işsizlik, tarımsal üretimin iflası ve mülksüzleşme sorunlarını perdeleyebilen, müteahhitleşmiş devlet karşısında, yaşama, barınma, beslenme gibi temel haklarını yeniden hak etmesi gereken, istihdam imkânıyla yetinip iş güvenliği talebini geri çeken vatandaş. Devlet ile vatandaş arasındaki ilişki bu yönde değiştikçe, azla yetinme telkini, güvencesiz çalışmayı, hak ihlallerini ve "hakkına düşenle yetindiği ölçüde yaşamayı hak etme" söylemini de meşrulaştırıyordu.

Asfaltta çalışan Muhammed, memleketi olan İç Anadolu köyünden İstanbul'a geleli henüz birkaç ay olmasına, şantiyeden hiç çıkmamış olmasına rağmen, köpeklerin İstanbul'un zenginliğine yakışmadığını savunuyor:

> Dünyanın parası bu İstanbul'da. Devlet burdan yönetiliyor. Reis burda yaşıyor. Bak böyle bir yol yapıyor, buluyor bizi getiriyor, sadece ben değil ki, burada belki herkes bir yerden gelme. Buluyor, getiriyor, çalıştırıyor. İş yapan devlet bu. Yolun da en güzelini, en büyüğünü yapıyor... Bu kadar büyük devletin gücü şu itlere yetmiyor! Olacak iş değil.

Alim Usta sigarasından bir nefes çekip hafif alaycı bir sesle, Muhammed'e soruyor:

> Napsın devlet? Sen istemiyon diye öldürsün mü bu kadar hayvanı? Şehirdekiler istemiyor. Devlet de buraya atıyor ki, yaşayan yaşasın. Gücü yeten bir yer bulur, kapılanır. Sor Yaşar'a, biz şantiyeye ilk geldiğimizde daha da fazla köpek vardı. Hata, köpeğin olduğu yerden yol geçirende.

Konuşmaya sonradan katılan, ne iş yaptığını sorduğumda, diğerlerini aşağıladığını hissettiren bir tavırla "betoncuyum ben evelallah" diye yanıt veren Hakkı, Alim Usta'nın sözünü kesiyor:

> Şimdi devleti eleştirmeden önce bi durup bizim durumumuza bakıp şükredecen abi. Bak koskoca yol yapıyoruz burda, devlet her şeyi veriyor bize; yer, yatak, yiyecek, iş hepsini veriyor. Cebimize paramızı koyuyor ki şu işi bir an evvel bitirelim. Ama bu köpekler işi bozuyor. Bak bütün şantiyelerde köpek, bütün gün leş kokusu, ağlama, havlama…

Muhammed, Hakkı'yı destekleme telaşında:

Ya bi de biliyon mu, bu köpekler normal değil. Bizim köydekiler gibi değil. Bunlar bi acayip. Açlıktan mıdır, burda mı böyle olmuşlar, bilmem. Hepsi bir … böyle şey yani… boş bakıyor, anlamıyor. Git diyorsun gitmiyor. Gitsin, burda gebermesin de nerden geldiyse orda gebersin.

Çok hiddetlendiğini fark etmiş olmalı ki, ses tonunu düşürerek bitiriyor sözünü: "Onu da Allah yaratmış. Yazık aslında da… Bunca paraya, emeğe de yazık. Bize de yazık…"

Konuşmanın başından beri en köşede sessizce oturup dinleyen Ali Usta, dayanamayıp Muhammed'in sözünü kesiyor:

> Sana ne yazık lan? Bi iş vermişler, itin öldüğü yerde karın tokluğuna çalışıyon diye devletin avukatı olmuşun. Sanki harçlık veriyorlar. Emeğin oğlum o. Kolu bacağı kopuyor milletin. Sana bana yazık değil. Biz mecburuz çalışmaya. Ama şu itlere yazık. Daha bugün iki küçüğü kaldırdım konteynıra attım. Lanet gelsin böyle işe de, şantiyeye de, devlete de.

Ali Usta dışında görüştüğüm işçiler, ustabaşıları arasında, otoyol inşaatına köpeklerin atılmasını sorgulayanların bile devleti bu günahtan, kaydı tutulmayan ölümlerden ("neye göre atıyor belediye buraya? Kaçı ölüyor, kaçı kalıyor, belli değil"), aç, susuz, iş makinelerinin, hafriyat kamyonlarının altında kalarak ölmesinin sorumluluğundan aklama çabası kayda değer.

Şekil 7. Kuzey Marmara Otoyolu Dördüncü Kesim bağlantı yolları. Kaynak: Mine Yıldırım).

Muhammed'in İstanbul'un zenginliğine, Kuzey Marmara Otoyolu'nun ihtişamına yakışmadığını iddia ettiği "ağzı var, dili yok" köpeklerin, yol inşaatına ya da yol kenarına "çöp gibi" atılmalarına; onların yemek, su, insan, soğukta yatacak yer, sıcakta sığınacak kuytuda gölge arayışına; itaatkâr olmayan ama uysal hareketlerine; insanlara yaklaşmaya çalışırken ölmelerine tanık olmak ucuz, güvencesiz ve iş güvenliği olmadan çalıştırılan ucuz emek gücü için devletin varlığının ve yokluğunun tekil tecrübelerini de değiştiriyor.

Her gün onlarca köpeğin korkunç biçimde yaralanıp sürünerek ölmesi, yol inşaatında yaşanan (ölüm dışında) hiçbir ihlalin, kazanın, yaralanmanın, organ kaybının kayda geçmemesi, yok sayılıp tesellisiz ve telafisiz bırakılması, devletin altyapısal varlığının sunduğu vaatlerin aksine yokluğunu açığa vuruyor. Sürgündeki köpeklerin sefaleti ile, yoksunluğuyla, sürünmeleriyle kurulan yakınlık, devletin yokluğunun duygulanım kaydını oluşturuyor: "Dağın kellesine atılmış" "şu itler gibi" unutulmuş, görünmez, sesi duyulmaz olma, ait olmadığı bir yerde, "garip gurbet elde", "itlerle" ve "it gibi" çalışma, ölecek olsa eve dönemeyecek olma kaygısı, yol bitince yeniden işsiz kalacak olmanın yarattığı emniyetsizlik tecrübesi, AKP hükümetinin altyapı bağlantılandırma üzerinden ürettiği refah, istihdam, kalkınma, kapsama ve eşit hizmet sağlama vaatlerine ilişkin derin bir şüpheye, yabancılaşmaya ve sorgulamaya sevk ediyor.

Gebze yolundaki şantiyelerden birinde güvenlik görevlisi olarak çalışan ve Dördüncü Kesim trafiğe açılır açılmaz yeniden işsiz kalacak olan Kamil, işsizlik, köye geri dönüşle, geleceğinin belirsizliğiyle ilgili duyduğu kaygıyı, köpeklerle kurduğu bir tür kader ortaklığı hissiyatıyla ifade ediyor:

> Yol ilk başladığında geldim ben. Yıllardır da gitmedim köye. Aldığım para olduğum gibi anamla karıma gidiyor. Burda yatıp kalkıyorum, bu itlerle. İt dediğime bakma, hepsi gariban. Ben onları besliyorum, onlar da bu dağın kellesinde beni koruyorlar... Şimdi yol bitiyor. Limak başka yol yaparsa oraya götürür beni, burdan oraya giderim. Yapmazsa devletin bizi düşündüğü mü var. Bu şantiye kapanır, bu itlerle ben ortada kalırız. Onların da gitcek yeri yok. Benim var mı, benim de yok. Ben köye gitsem ne olacak, tarlayı toprağı çoktan sattık. Anam karım hepsi sefil olur. Devlet bizi bu dağın kellesine atmış, buraya atmış, unutmuş gitmiş. İt gibi ölsek, görenimiz, duyanımız, köye geri götürenimiz olmaz yani.

Doğrudan sorumlu tutup suçlamasa da, devletin yol kenarına terk ettiği, "hakkından fazlasını istememiş", "kuru ekmekle yetinen", "gariban" köpeklerin dirisine de, ölüsüne de sahip çıkmaması, devlete, AKP hükümetine, altyapı siyasetinin ucuz emek gücünü kapsamaya yönelik istihdam vaatlerine ilişkin son derece kuvvetli bir yabancılaşma, rıza göstermeme, siyasi olarak geri çekilme eğilimini de beraberinde getiriyor. Bu da, Türkiye'de Kuzey Marmara Otoyolu inşaatının en gelişkin örneklerinden birini oluşturduğu altyapı

siyasetiyle şekillenen neoliberal refah anlayışının, yoksulluk ve ucuz işgücünün iktisadi ve siyasi idaresinin ulaştığı sınırlara, henüz krize dönüşmese de meydan okuduğu otoriteye biat ve bağlılık ilişkilerinin dönüşme ihtimaline dair de önemli ipuçları sunuyor (Foucault, 1982; Bayat, 1997; 2000).

Bu çok katmanlı yoksunluk, dışlanma, ihmal edilebilir, hakkı ihlal edilebilir, ikame edilebilir, devlet tarafından terk edilmiş olma tecrübesinin, devlet ile kurulan ilişkide yarattığı değişimin, doğrudan siyasi dilde ifadesini bulmayan bir boyutu daha olduğunu savunuyorum: Kendinden daha güçsüz olana karşı, devlet eliyle örgütlenen, yaygınlaşmış, kayıtdışı bırakılan, cezadan ve yargılamadan muaf tutulan şiddete maruz kalma ve tanık olma, adaletin imkânına olan inancı da sarsıyor.

Devletin geç de olsa kayıpları, ihlalleri, çekilen sıkıntıyı, hemen olmasa da yakın gelecekte tazmin edeceğine dair beklenti ve umutları azaldıkça, şiddete karşı duyulan tepkisellik de yerini tepkisizliğe, kanıksamaya bırakıyor. Bu da, AKP iktidarının en geniş toplumsal tabanını oluşturagelmiş olan alt sınıflar, özellikle de esnek çalışma ve taşeron sistemine çekilen mülksüzleşmiş ve yersizleştirilmiş yoksullar arasında, siyasi olarak geri çekilme, içe kapanma ve "devletin yokluğunu" kabullenme eğilimlerini kuvvetlendiriyor.

Kendinden güçlü olanın, hakkını gasp edenin karşısında hakkını arayamama, sessiz, edilgin kalma, siyasi olarak geri çekilme ve içe kapanma, güçsüz olana duyulan hıncı ve öfkeyi besliyor. Köpeklerin yaşam hakkı başta olmak üzere tüm haklarından sıyrılmış, aç, susuz, alıştıkları ihtimam ilişkilerinden yoksun hâlde acı çekerek ölmelerine seyirci kalmak, bu edilgin pozisyona mecbur kalmış olmaktan doğan öfke, kaynağına yönelmedikçe, kifayetsizliğine ayna tutan köpeklere yöneliyor. Kifayetsizlik ve en savunmasız, en yaralanabilir, en masum olana şiddete tanıklık güç istencini kuvvetlendiriyor. Tanıklık suç ortaklığına dönüşürken, otoriteye tabi olma, kanundışı icraatlara rıza gösterme, hatta kendi geçim ihtiyaçları için kanundışılıktan pay alma, faydalanma arayışları da kuvvetleniyor. Kuzey Marmara Otoyolu'nda çalışan pek çok işçinin, yoksulluğunun hesabını devletten, onu korkunç koşullarda karın tokluğuna çalıştıran (devletin kefil olduğu) inşaat şirketinden, AKP hükümetinden sormak yerine, güçsüzlüğüne ayna tutan köpeklere karşı öfke ve hınç duymasının arkasında böyle bir kırılma ve dönüşüm olduğunu savunuyorum.

Adalete olan inancın ve devletin onları yeniden hatırlayıp haklarına sahip çıkacağına ilişkin beklentinin sarsılmasından beslenen bu güçsüzlük-hınç-güç istenci döngüsünün, en yoksullar arasında devlet eliyle örgütlenen şiddeti meşru kılan temel dönüşümlerden biri olduğunu savunuyorum. Bu dönüşüm, vaat ettiği kısıtlı refah, istihdam imkânlarıyla en yoksul, dışlanmış ve hakları korunmayanlar arasında rıza yaratmayı hedefleyen altyapı siyasetinin, esnek çalıştırılan, yerinden edilmiş ve güvencesiz işgücünün idaresinin ve kanundışılığın temel icra tarzı hâline geldiği neoliberal yönetimselliğin de temelini oluşturuyor.

Kaynakça

Agamben, G. (1999). *Remnants of Auschwitz: The witness and the archive.* New York: Zone Books.

Atasoy, Y. (2017). Repossession, re-informalization and dispossession: The 'muddy terrain' of land commodification in Turkey. *Journal of Agrarian Change, 17,* 657– 679.

Ball, S. J., ve Olmedo, A. (2013). Care of the self, resistance and subjectivity under neoliberal governmentalities. *Critical Studies in Education, 54*(1), 85–96.

Bayat, A. (1997). Un-Civil Society: The politics of the 'informal people'. *Third World Quarterly, 18*(1), 53– 72.

Bayat, A. (2000). From 'dangerous classes' to 'quiet rebels': Politics of the urban subaltern in the Global South. *International Sociology, 15*(3), 533– 557.

Conzen, M.P. (2009). How cities internalize their former urban fringes: A cross-cultural comparison. *Urban Morphology, 13,* 29-51.

Dalakoğlu, D. ve Harvey, P. (2012) Roads and anthropology: Ethnographic perspectives on space, time and (im)mobility, *Mobilities, 7*(4), 459-465.

Dardot, P. ve Laval, C. (2013). *The new way of the world: On neoliberal society.* Londra: Verso.

de Beistegui, M. (2016). *The government of desire: A genealogy of the liberal subject.* Şikago, IL: University of Chicago Press.

Derrida, J. (2010). *The animal that therefore i am.* New York: Fordham University Press.

Dourish, P. ve Bell, G. (2007). The infrastructure of experience and the experience of infrastructure: Meaning and structure in everyday encounters with space. *Environment and Planning B: Planning and Design, 34*(3), 414–430.

Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical Inquiry, 8*(4), 777–795.

Foucault, M. (1997). The ethics of the concern of the self as a practice of freedom. P. Rainbow (Der.), *Ethics: Subjectivity and truth* içinde, New York, NY: The New Press.

Foucault, M. (2000). Space, knowledge, and power. *Power* içinde, New York, NY: The New Press.

Foucault, M. (2015). *About the beginning of the hermeneutics of the self: Lectures at Dartmouth College, 1980.* Şikago, IL: University of Chicago Press.

Foucault, M. ve Senellart, M. (2010). *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Graham, S. ve Marvin, S. (2001). *Splintering urbanism: Networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition.* Londra: Routledge & Kegan Paul.

Gürcanlı, Z. (2013, 8 Mayıs). Dev projelerde çevre etkisi aranmayacak. http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/dev-projelerde-cevre-etkisi-aranmayacak-23233150

Harvey, P. (2012). The topological quality of infrastructural relations: An ethnographic approach. *Theory, Culture and Society, 29,* 4-5.

Harvey, P. ve Knox, H. (2012) *The enchantments of infrastructure, Mobilities, 7*(4), 521-536.

Hayvanları Koruma Kanunu (2004). https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5199-20100611.pdf

Hazar, D. ve Kubat, A. S. (2015). Fringe belts in the process of urban planning and design: Comparative analyses of Istanbul and Barcelona. *A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture, 12*(1), 53-65.

Kropf, K. (2009). Aspects of urban form, *Urban Morphology, 13*(2), 105-120.

Kubat A. S. ve Gümru B. (2014) Investigating the fringe belt concept: The case of Istanbul. V. Oliveria (Der.), *ISUF 2014- 21st Internatonal seminar on urban form, proceedings book* içinde, Porto, Portekiz.

Laugier, S. (2018). Politics of vulnerability and responsibility for ordinary others. E. Ferrarese (Der.), *The politics of vulnerability* içinde, New York, NY: Routledge.

Lemm, V. ve Vatter, M. (2015). *Government of life: Foucault, biopolitics, and neoliberalism.* Bronx: Fordham University Press.

Li, T. M. (2009). To make live or let die? Rural dispossession and the protection of surplus populations. *Antipode, 14*(6), 1208–1235.

Lloyd, M. S. (2009). Towards a cultural politics of vulnerability: Precarious lives and ungrievable deaths. T. Carver, ve S.A. Chambers (Der.), *Judith Butler's precarious politics: Critical encounters*

içinde, Londra: Routledge.

Lorenzini, D. (2016). From counter-conduct to critical attitude: Michel Foucault and the art of not being governed quite so much. *Foucault Studies, 21*, 7–21

McIntyre, M. and Heidi J. N. (2011). "Bio(necro)polis: Marx, surplus populations, and the spatial dialectics of reproduction and 'race'. *Antipode, 43*(5), 1465–1488.

Murray, S. J. (2006). Thanatopolitics: On the use of death for mobilizing political life. *Polygraph: An International Journal of Politics and Culture, 18*, 191–215.

Norris, A. (2000). Giorgio Agamben and the politics of the living dead. *Diacritics, 30*(4), 38–58.

Philo, C. (2007). *Animal spaces, beastly places: New geographies of human-animal relations.* Londra: Routledge.

Roy, A. (2005). Urban informality: Toward an epistemology of planning. *Journal of the American Planning Association, 71*(2), 147-158.

Sellick, J. L. (2006). *Animal geographies of cattle: Bodies, spaces, ethics.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Dissertation, University of Bristol.

Serpell, J. (2016). From paragon to pariah: Cross-cultural perspectives on attitudes to dogs. J. Serpell (Der.), *The domestic dog: Its evolution, behavior and ınteractions with people* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Simone, A. M. (2004). People as infrastructure: Intersecting fragments in Johannesburg. *Public Culture, 16*(3), 407-429.

Simone, A. M. (2010). *City life from Jakarta to Dakar: Movements at the crossroads.* Abingdon: Routledge.

Simone, A. M. (2019). *Improvised lives: Rhythms of endurance in an Urban South.* Cambridge: Polity Press.

Song, L. K. (2016). Planning with urban informality: A case for inclusion, co-production and reiteration. *International Development Planning Review, 38*(4), 359–381.

Tosa, H. (2009). Anarchical governance: Neoliberal governmentality in resonance with the state of exception. *International Political Sociology, 3*(4), 414–430.

Tronto, J. C. (1994). *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care.* New York, NY: Routledge.

Demirtas-Milz, N. (2013).The Regime of informality in neoliberal times in Turkey: The Case of the Kadifekale urban transformation project. *International Journal of Urban Regional Research, 37*, 689-714.

Ünlü, T. ve Baş, Y. (2016). Multi-nuclear growth patterns in a rapidly changing Turkish city: A fringebelt perspective. *Urban Morphology, 20*(2), 107-21.

Urbanek, J. (2013). *Animal geographies.* New York: Oxford University Press.

Emel, J. ve Wolch, J. R. (1998). *Animal geographies: Place, politics, and identity in the nature-culture borderlands.* Londra: Verso.

Wolfe, C. (2007). *Zoontologies: The question of the animal.* Minneapolis: Univ. of Minnesota Press.

Wolfe, C. (2013). *Before the law: Humans and other animals in a biopolitical frame.* Şikago: University of Chicago Press.

Yapi.com.tr (2016, 18 Mayıs). 3. köprü bağlantı yolları ihalesinin kazananı belli oldu. Erişim adresi: http://www.yapi.com.tr/haberler/3-kopru-baglanti-yollari-ihalesinin-kazanani-belli-oldu_144757.html

Yapi.com.tr (2016, 24 Ağustos). Kuzey Marmara Otoyolu Projesi için Başbakanlık genelgesi. Erişim adresi: http://www.yapi.com.tr/haberler/kuzey-marmara-otoyolu-projesi-icin-basbakanlik-genelgesi_150219.html

Yıldırım, M. (2019). Hayvan tecritinin dışı ve ötesi: istanbul'da sürgün, yıkım ve şiddet coğrafyaları. *beyond.istanbul*, 4, 87-99.

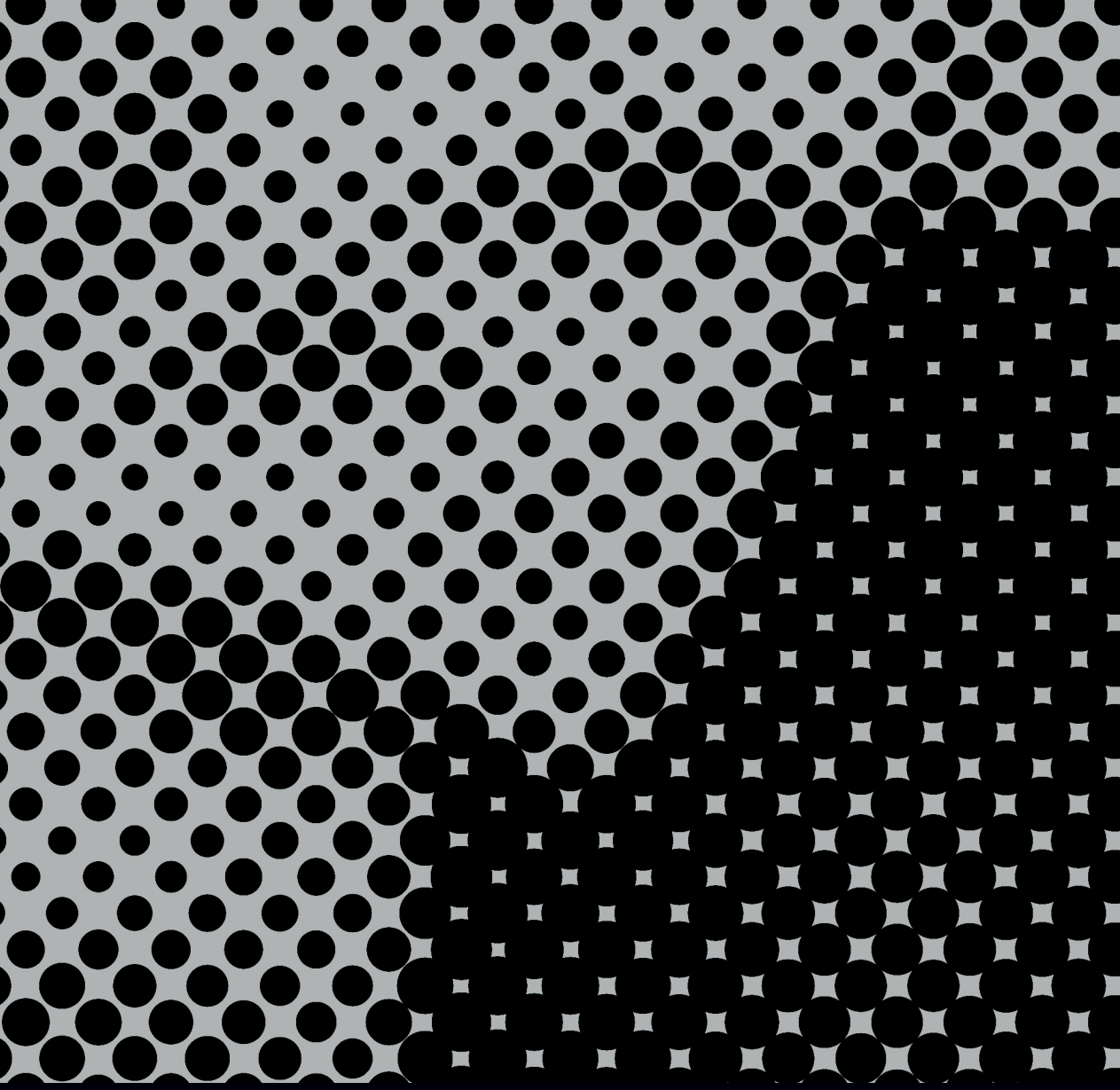

Camilerin Toplumsal Cinsiyet ve Mekân Odaklı İncelenmesi: İstanbul Örneği

Simlâ Sunay*

Özlem Türkdoğan**

* Bağımsız Araştırmacı, simlasunay@gmail.com

** Doktora Adayı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, turkdoganozlem@gmail.com

Özet

2000'lerden sonra artan bir şekilde camilerde kadınlara dar, küçük, karanlık, mihrabı ve imamı görmeyen, paravanlarla kapatılmış, merdivenli dolaşımın şart olduğu asma katlarda veya rutubetli bodrum katlarda konumlanan "ara" mekânlar "verilmektedir". Sosyoloji ve mimarlık disiplinlerinden hareketle ve feminist nicel yöntemler kullanılarak yapılan bu araştırma, toplumsal cinsiyet ve mekân odağında camileri ele alırken kadınların camilerde uğradığı ayrımcılığa dikkat çekmeyi umar. Mekânı ortaya çıkaran gücün toplumsal yapıların sonucu olduğunu kabul eden bu çalışma, toplumsal cinsiyet rolleri eksenindeki ayrımcılık biçimlerine sahadan bakarak mekânda ortaya çıkan ayrımcılığın nedenlerini ortaya çıkarmayı ve "aşina" olunan mekânsal ayrımı "bilinen" kılmayı amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında İstanbul'da on camide saha çalışması yürütülmüştür. Camide bulunan kadın ve erkek kullanıcılarla, din görevlileriyle, güvenlik ve temizlik görevlileriyle kadın mahfilleri, kadınların camileri kullanımı, mekânsal sorunlara dair görüşmeler yapılmıştır. Kuramsal ve tarihsel çerçeve bağlamında alanında uzman mimar, restoratör mimar, sanat ve mimarlık tarihçileriyle kaynak görüşmeci olarak temas kurulmuştur. Araştırma göstermiştir ki, incelenen camiler arasında kadın kullanımı ve mekân ilişkisi tutarlılık göstermez; camiler mekânsal olarak "mutlak" değildir. Makalede, camilerin "çelişkili mekânlar" olduğu iddiası, kadınların güncel direnci de dahil edilerek tartışılmış, feminist ideolojinin kadının kamusal alana çıkış mücadelesine camilerdeki eşitlik arayışını da eklemenin önemi vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Camiler, kadın, toplumsal cinsiyet, mekân, mimari

A Gender-Based Spatial Analysis of Mosques: The Case of Istanbul

Abstract

From 2000s onwards, women have been increasingly "provided with" inadequate and substandard spaces in Turkish mosques, often in the back corner of the praying halls, separated out by makeshift screens or left in isolation in damp basements and mezzanines. Examining the mosque space from a gender perspective, this study draws attention to the discriminatory practices women face in mosques. Building on the interconnectedness of social forces and spatial arrangements, the article takes a field-based look at gender discrimination in mosques, investigates its causes and renders a "familiar" spatial distinction "known". The field work was carried out in ten mosques in Istanbul. Interviews were held inside and outside mosques with the male and female users, religious officials, security and cleaning officers on the uses of women spaces in mosques, and other spatial problems. In the context of theoretical and historical framework, additional interviews were conducted with architects, art and architectural historians. Findings suggest that spaces of gender discrimination vary from mosque to mosque along with and the way women utilize those spaces. Thus, we claim that mosques does not present a singular spatial experience for women. That is why we define that mosques as "contradictory spaces". By elaborating on the importance of spatial equality in the mosques and the feminist emphasis on access to the public space, we further discuss the idea of a contradictory space taking into consideration the recent wave of resistance of mosque-attending women.

Keywords: Mosques, women, gender, space, architecture

Farklı ve çoklu ilişkiler kurduğumuz camilerin harimlerine (ana mekân, sahın) sadece kadın olduğumuz için artık giremiyor olmamız, bu sorunsalı başka kadınların da aslında uzun zamandır yaşadığını ve itiraz ettiğini fark etmemiz bizi bu araştırmanın eşiğinde birleştirdi. Cümle kapılarındaki pasif çatışmayı, camide kadın ibadet alanının neresi olduğuna dair bitip tükenmek bilmeyen diyaloglarla dolu sosyal-mekânsal karmaşayı ve sonrasında avlulara dahi taşan paravanları görmezden gelemezdik.

Camilerde kadınlara sadece cinsiyetlerinden ötürü yer gösterilmektedir. Kadınlar camilerde "cami olamaz".[1] Mekân üzerinden toplumsal cinsiyet ayrımcılığı apaçık görünmektedir. Mekân, toplumsal ilişkilerin ve olayların, üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin sonucu ortaya çıkar. Mekân kendi iç dinamikleri ve ilişkileriyle belirlendiği gibi toplum mekânı, mekânsa toplumu yapılandırır. Bu bağlamda mekânın örgütlenmesi ve mekânda gerçekleşen eylemlilik, toplumsal cinsiyet ve mekânı karşılıklı olarak inşa eder, yeniden üretir.

Cinsiyet kavramı, kadın ve erkeğin biyolojik farklılıklarını ifade ederken, kişinin gösterdiği genetik, fizyolojik ve biyolojik özellikleri de içerir. Fakat toplumsal cinsiyet kavramı, kadınlar ve erkekler için toplumsal rolleri, kültürel anlamları, öğrenilmiş davranış ve beklentileri imlemek için kullanılır (Ecevit, 2003:83). Toplumsal cinsiyet sadece cinsiyet farklılıklarını belirtmekle kalmaz, kadın ve erkek için eşitsiz güç ilişkilerini de kapsar (Berktay, 2009:16).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin mekân üzerinden görünürlük ve çeşitlilik kazandığı bir zemin olarak karşımıza çıkan kent yaşamı, farklı toplumsal cinsiyetlerce aynı şekilde deneyimlenmemektedir. Bu kavrayış ile erkeklik ve kadınlık tanımlarının yeniden yapılandırılmasında mekânla kurulan ilişkinin belirleyiciliği büyük önem arz eder. İbadet mekânı camileri cinsiyetlendiren renk, eşya ya da biçim değildir. Mekân kadının kullanıp katkıda bulunduğu, anlam atfettiği ve dolayısıyla yaşadığı mekân olmaktan ziyade erkeğin, belirlediği, yönlendirdiği alan olmaktan öteye gitmez.

Camilerde kadınlara dar, küçük, karanlık, mihrabı ve imamı görmeyen, paravanlarla, paravan üstü perdelerle ya da sadece perdelerle kapatılmış arka ve yan sahınlarda, merdivenli dolaşımın şart olduğu asma katlarda (galerilerde) veya rutubetli bodrum katlarda konumlanan "ara" mekânlar "verilmektedir". Harime girmek isteyen kadınlar erkekler tarafından uyarılmakta ve kadın alanına gitmeleri söylenmektedir. Kadınlar camilerde abdest, tuvalet, bebek emzirme olanaklarına dair mekânsal sorunlar yaşamaktadır. Camilere eşleri ve çocuklarıyla gelen kadınlar "bayanlar bölümü"

1 Kendinde toplamış olmak, ihtiva ve ihata etmek. *Kubbealtı Lugatı*. Bu makalede kullanılan tanımlar *Kubbealtı Lugatı*'ndan alınmıştır. Makalenin ilerleyen bölümlerinde aynı lugat kullanıldığından tekrar belirtilmeyecektir.

tabelalarını izleyerek, "annelik görevleri gereği" çocuklarının sorumluluğunu camide de üstlenir, böylece tüm bu mekânsal etkileşimler kadını, dışarıyla kurduğu bağlardan biri olan cami mekânında yeniden tariflendirir.

Henri Lefebvre'e göre, "Aşina olunan şey her zaman bilinen değildir" (akt. Jarvis, Kantor ve Cloke, 2012:25). Camilerde "aşina olunan", kadınların "yokluğu" ve dini kurallardır. "Bilinmeyen" acaba burada mıdır? Bir başka "bilinmeyense" camilerde kadınlara ayrı yer gösterilmesinin gündelik hayattan "taşınmış" bir tutum olduğudur. "Mekân üzerinde hâkimiyet kurma gündelik yaşam içinde toplumsal iktidar kurmanın da temel kapsayıcı aracıdır." (Şenol, 1998:86). Şenol'un bu ifadesinden yol bularak, gündelik yaşam içinde kurulan erkeklik iktidarının mekân üzerinde de hâkimiyete yol açtığını söyleyebiliriz. Bu nedenle araştırma toplumsal cinsiyet kavramını ana eksenine almakta, caminin mekânsal pratiklerini "deşifre" etmeyi öncelemektedir.

Buradan hareketle bu çalışma; toplumsal cinsiyet ve mekân odağında camileri ele alırken kadınların camilerde uğradığı ayrımcılığa dikkat çekmeyi umarak, mekânı ortaya çıkaran gücün toplumsal yapıların sonucu olduğunu belirtmeyi, mekânda ortaya çıkan ayrımcılığın nedenlerini, mekândan topluma etkilerini araştırmayı, toplumsal cinsiyet rolleri eksenindeki ayrımcılık biçimlerine sahadan bakmayı ve aşina olunan mekânsal ayrımı bilinen kılmayı amaçlamaktadır. Bu ayrımcılık, insan haklarını, inanç özgürlüğünü, kadın haklarını, eşit kamusal mekân[2] ve eşit kamu ekonomisi hakkını olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla mekânsal eşitlik ve adalet kavramı ile doğrudan ilişkilenmektedir. Araştırma aynı zamanda camide ortaya çıkan kadınlık ve erkeklik durumlarını anlamaya çalışmak, kadınların mekân kullanım deneyimlerini, mekânın ürettiği ilişki biçimleri üzerinden tespit ve analiz etmek, feminist ideolojinin kadının kamusal alana çıkış mücadelesine, "kamusal statü"deki camilerde eşitlik arayışını eklemenin de önemine dikkat çekmek istemektedir.

Toplumsal cinsiyet odağında mekânı gözlemlemek için mahalle camilerine bakmak, bu camilerde mahfillerdeki kadınları gözlemlemek gereklidir. Fakat mahalle camilerinde kadınlara ayrılan alanların hiç kullanılmıyor olması, yalnız Ramazan ayı dolayısıyla teravih namazları için, çoğunlukla ayın ilk günlerinde kullanılması ve en iyi ihtimalle yine Ramazan ayı içerisinde mukabele[3] okumak üzere kadınların camiye geliyor olması

2 Camiler; vakıf ve dernekler bünyesinde, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı'na bağlı, personeli devlet tarafından atanan yapılardır. Araştırmamız kapsamında görüştüğümüz mimarların söylediklerinden anlıyoruz ki camilerin kamusal mekân olup olmadığı bir tartışma konusudur. Neşe Gürallar, "Kamu - Kamusal Alan - Kamu Yapıları - Kamusal Mekân: Modernite Öncesi ve Sonrası için Bir Terminoloji Tartışması" başlıklı makalesinde: "Camiler ve cami avluları, ev, özel hayat dışında insanların buluştuğu, görüştüğü, 'görülebilir ve işitilebilir' olduğu kimi zaman 'siyasi nümayişlerin' cereyan ettiği kamusal mekânlardır" demektedir (2009).

3 Cami, konak vb. yerlerde hafızların cemaate karşı oturup okuyana şaşırdığı veya unuttuğu zaman gerekli hatırlatmayı yapmak suretiyle birbirini kontrol ederek ezberden Kur'ân-ı Kerim okumaları.

araştırmanın önemli bir sınırlılığını oluştururken gözlemlerimizi daha merkezi, tarihi, turistik camilerde yapmak zorunluluğunu da ortaya çıkarmıştır.

Araştırmanın diğer sınırlılığını, kadın ibadet alanına odaklanılması neticesinde külliye de olsa cami ana mekânı, son cemaat yeri ve avlu oluşturmaktadır. Makale toplumsal cinsiyetten yol bulup mimari analizlerle devam ettiği için konuyla ilgili "kentte kadınlara" değil, doğrudan "cami mekânında kadına" yönelik tartışmalara odaklanılmıştır.

"Kadın ve erkekler camileri eşit olarak kullanabiliyorlar mı?", "Camilerin mimarisi kadınlar ve erkekler arasında nasıl bir mekânsal ayrım oluşturuyor?", "Kadınlar mahfili nasıl bir mekân parçasıdır?", "Camilerin mekânsal düzeni erkekliği ve cinsiyet eşitsizliğini nasıl yeniden üretiyor?" araştırmanın sorularıdır. "Camiler, 'aşina olunanın dışında' nasıl mekânlar olarak yeniden düşünülebilir?" sorusuna cevap bulmak için Lefebvre'in, mekân türleri üzerine yaptığı ayrıntılı çalışmalarına başvurmak mühimdir. Bu makalede camilerin "çelişkili mekânlar" olduğu iddiası ileriki kısımlarda tartışmaya açılacaktır.

Cami Mekânda Toplumsal Cinsiyet: "Kümenin Deşifresi"

Dinamik bir kavram olarak toplumsal cinsiyet, farklı etkenlere açıktır ve toplumsallaşma içinde edinilir. "Biyolojik cinsiyetten farklı olarak, toplumsal ve kültürel olarak belirlenen ve dolayısıyla içeriği toplumdan topluma olduğu kadar tarihsel olarak da değişebilen 'cinsiyet konumu' ya da 'cins kimliği'dir" (Berktay, 2009:16). Bireyin önceden oluşmuş ve toplum tarafından onaylanmış toplumsal cinsiyet rollerine uygun davranması, bireyin aidiyet duygusunun pekişmesine, toplumda kabul görmesine yardım eder. Bu roller gelir düzeyi, sağlık durumu, etnik ve dinsel kimlik, siyasi pozisyon ve tutumlara göre değişiklik gösterir (Çakır, 2007:415). Kaynakların dağılımı ve iktidar ilişkilerinin düzenlenme şekli toplumsal cinsiyet ilişkilerinin nasıl kurulduğunun anlaşılabilmesi için önemli noktalar iken, aile ve haneden başlayarak kamusal alana kadar toplumsal yaşamı belirleyen kurumlar toplumsal cinsiyetin oluşmasında etkindir.

Mekânsal düzenleme, tüm boyutlarıyla özgün bir toplumsal pratiğin içinde yaşanılan yeri gösterir ve sadece bir "yer" imlemesinin de ötesinde, mekânın kurgulanması, dayatılan toplumsal rollerin içselleştirilmesine yönelik, mekânların hafızalarda yer alma sürecini de ortaya çıkarır (Çakır, 2009:79). Alkan da toplumsal cinsiyet kavramsallaştırmasının, "yer"le yakından bağlantılı olduğunun altını çizerken, cinsiyet ilişkilerinin (yeniden) yapılandırılmasının, sosyo-mekânsal yapının değişken doğasını hem yansıttığından hem de etkilediğinden söz eder (Alkan, 2009:12-13). Yine Alkan'a başvuracak olursak; "Mekân belirlenimciliğe yaslanan 'mekânın bilimi' anlayışından bir süreç olarak mekânın kavranmasına giden hikâyeyle, biyolojik belirlenimciliğe yaslanan

özcülükten toplumsal-tarihsel bir inşa olarak cinsiyetin kavramsallaştırılmasına uzanan hikâye arasındaki çok çarpıcı koşutluğun ilgili literatürde analize hiç konu edilmemiş olması dikkat çekicidir" (2012:345).

Mekân toplumsal ilişkilerden bağımsız olmadığı gibi, çokyönlü ve çokkatmanlıdır. Toplumsal cinsiyet ve mekân arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Doreen Massey çoklu bir mekân anlayışından söz eder. Massey'e göre mekân, tahakküm ve itaatin, dayanışma ve işbirliğinin karmaşıklaştığı ilişkiler ağıdır.(1994:161). Nitekim mekânsal farklılaşmalar, cinsiyetler ayrımının göstergesidir, mekân tek başına var olmaz; toplumla şekillenir (s.5). Cinsiyet ve mekân birlikte düşünüldüğünde, toplumsal cinsiyetin önemli bir belirleyici olması patriyarkal egemenliği de içerir. Patriyarka, sadece erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidarını değil, erkek iktidarının hiyerarşisini, aynı zamanda bu iktidarın "doğal", "normal" ve "haklı" olduğunu ileri süren meşrulaştırılmaları ifade eder (Ramazanoğlu, 1998:57). Erkeklere özgü yapılandırılan mekânlara kadınlar hiçbir zaman tam olarak katılmaz, her zaman önlerinde engeller vardır (Bondi, Rose, 2003:232). Böylece kadınların gündelik hayat pratikleri sınırlanır, yaşamları kültürel ve sosyal normların getirdiği dayatmalarla kısıtlanır (Rose, 1993:17). Camilerdeki erkek egemenliği mekân üzerinden toplumsal cinsiyet sistemini tutarlı ve çok katı bir biçimde yeniden ve yeniden üretir.

Kadın ve din üzerine sosyal araştırmalar, güncel tartışmalar daha çok boşanma, şahitlik, miras hakkı, recm cezası, başörtüsü, çok eşlilik gibi başlıklara odaklanır. Mimari platformlarda camiler üzerine yapılan tartışmalar ise daha çok caminin biçimi üzerinedir. Caminin kubbeli, klasik bir *replika* mı yoksa modern mi olması gerektiğine odaklanan tartışmaların çoğunda bizce "dışarıdan" bir bakış hâkimdir. Camiler özelinde, "dışarıdan bakışı" mekânın toplumsal sorunsalına eğilmeyen, cami içi kullanıcı ilişkilerini tartışmayan, biçimsel özelliklere odaklanan salt fiziki bir bakış olarak tanımlayabiliriz. Örneğin Çamlıca Camisi'ne dair tartışmalar çok "büyük" ve *replika* oluşu üzerinde yoğunlaşır. Sancaklar Camisi hakkındaki tartışmalar da çoğunlukla caminin kubbesiz, brütalist modern biçimine, yeraltı konumuna odaklanır. Bu "dışarıdan bakış" kadınların cami içlerinde nasıl bir mekânsal karmaşa ve tutarsız bir durumla karşı karşıya olduğunu ıskalar. Sancaklar Camisi'ndeki paravan konuşulmaz. Çünkü mimarlar için harim (mihrap, minber, vaaz kürsüsü), müezzin mahfili, kadınlar mahfili, son cemaat yeri gibi mekânsal unsurlar daha çok değişmeyecek kurallar ve âdâptan (*decorum*)[4] sayılır, klasik kabul edilir.

---

4 "Âdâb kavramı, 'farklılığı' vurgulayan görsel işaretlerin kısıtlanmış kullanımı etrafında dönüyordu. (...) Padişahların İstanbul ve Edirne gibi payitahtlardaki anıtsal cami külliyelerine kısıtlanan statü alametleri arasında, hâkim tepelere inşa edilmeleri, yenilikçi planları, anıtsal ölçekleri, muazzam boyutlu kurşun kaplı kubbeleri, çok şerefeli dörder minareleri ve kubbeli revaklarla çevrili mermer döşeli şadırvan avluları yer alıyordu." (Necipoğlu, 2016: 43).

Camiler bugünkü hâlleriyle "homojenleştirilmiş parçalı" mekânlar olarak okunabilirler. Lefebvre'e göre, bu tür mekânda toplum yavaş yavaş, sonsuz sayıda sistem ve alt sistemlere parçalanır; herhangi bir toplumsal nesne, tutarlılık ve sistem olarak belirir (2014:317). Kadın buradan ayrılan o parça, "küme" içinde ayrı bir "küme" olan cinstir, bu bir sistem oluşturur ancak tutarlılık gösteren de sadece budur çünkü camiler aynı zamanda "çelişkili mekânlar"dır. Çelişkili mekânları yorumlayan Lefebvre'e göre bu tür mekânlarsa; tahsis edilmiş (gösterilen, özelleştirilmiş) ve (nüfusun herhangi bir bölümüne) yasaklanmış yerlere ayrılırlar (s.325). Camiler, harimi kullanım açısından kadınlara hem yasaktır hem değil. Camiler arasında kadın kullanımı ve mekân ilişkisi tutarlılık göstermez. Kimi camide kadın mahfili vardır, kimi camide yoktur. Camiler haftalık düzenleri içinde seyyar paravanlarla mekânsal olarak değişim içerisindedir, bu mekânsal hareket tümüyle kadın alanlarında gözlenir. Kadın, sayısı bilinmediğinden (sadece az olarak nitelenir ve ön kabulü/tahmini dahi yoktur) mutlak bir kullanıcı değil, sürekli paravan ve perde gibi araçlarla örtülen, görünmesi ve görmesi engellenen ve bu nedenle de mekândan sistematik olarak soyutlanan cinstir. Bu nedenle camiler için hem "homojenleştirilmeye tabi" (bir direnç de gözüktüğünden) ve hem de "çelişkili" toplumsal mekânlardır diyebiliriz.

Camilerin "çelişkili mekânlar" olmasının bir nedeni aynı şehirde benzer camilerdeki mevcut mekânsal farklar olduğu gibi, bir diğer nedeni de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) şikâyetlere göre hızla değişen politikalarla tutarsızlık oluşturmasıdır. Paravan kalksa da ilk şikâyette geri gelecektir. Bir kullanıcı istediği için paravanın üstüne perde asılacaktır. Varmış gibi görünse de DİB'in cami mekânında aslında bir "kadın politikası"[5] yoktur. Paravan ve perde alışkanlığının sürdürülüyor olması, o an başka çözümler üretmek değil, paravanla oluşacak bir "küme"yi somutlaştırmaktır ancak.

"Çelişki mekânlar" Rose'un mekân teorilerinde de yerini bulur. Ona göre mekân değişkendir, olumsal ve çelişkilidir. Bu manada çelişkili mekân hegemonik erkeklik söylemlerinin sorunsallığını belirten, hayali bir mekândır (Rose, 1993159). Çelişkili mekân verili kadınlık durumlarının ötesinde düşünebilmeyi, kadınların mekânda yaşadıkları sınırlandırma ve baskılara dikkat çekerken, bu durumda nasıl dirençler geliştirdiklerini sorgular. Çelişkili mekânlar hegemonik erkeklik çerçevesini aşma imkânını da barındırır (Bondi ve Rose, 2003:22).

Caminin içi, geometrik (mucizevi oranlar) ve optik (görülen) etkilerine rağmen kadının varlığı ve yokluğu, erkeğin değişken kaplama alanıyla aslında kullanıcıyı tanımlayacak bir ölçüden yoksundur (cemaat sayısı her iki cins için de bir işyeri kadar mutlak olamaz). Mekânsal sınırların, eklenen bölücülerle belirginliğini ve geometrik

5 Kadın politikasından kasıt kadınların camileri kullanımları üzerine yapılan tüm düzenlemelerdir.

optikliğini yitirmesi artık (son yıllarda artan bir şekilde) sadece camilerin içinde değil; musallada,[6] avlular ve son cemaat yerlerinde de belirgindir. Sosyalleşme ve yaya geçiş yolu imkânlarıyla kamusallaşma vaadini taşıyabilecek bir alan olmasına rağmen cami avluları, aslında toplumsal cinsiyeti daha da görünür kılar ve paravanlar caminin anıtsal, oransal optiğine etki eder.

Paravanları yerinden oynatmanın, perdeleri açmanın yasak olması zaten mihrabı ya da minberi görmeyi en baştan engeller. Paravanlar yoluyla kümeyi (kadınları) ve kümenin dışını (toplumsal cinsiyeti) somut olarak gösteren cami mekândır. Küme paravanlar yoluyla oluştuğu anda kümenin dışı da belirginleşir.

Yöntem, İzlek

Jane Rendell'a (2018) göre, 1990'lardan bu yana radikal ve disiplinlerarası bir yaklaşım, mekân pratiğine, feminizm ve mimarlık arasında zengin ve üretken bir "dikiş" önermektedir. Ayten Alkan'a göreyse, feminist bakış açısıyla mekânın ele alınması; kadınların deneyimlerini dışlayan, ikincilleştiren bilgilerin ve araştırma yöntemlerinin açığa çıkardığı yabancılaşmayı, erkekler ve erkek deneyimlerine dayanan araştırmaların ve bilgilerin evrensel kılınmasıyla bütün insanlığı temsil edebileceği anlayışını önler; böylece kadınlar göz ardı edilmezler (1999:10). Kadınları göz ardı eden bilimsel araştırmalar yerine, feminist kadınlar tarafından diğer kadınlar için yapılan, kadına odaklanmış (bkz. Stanley ve Wise, 1996:67) araştırma yöntemi ile ele aldığımız bu çalışmada, değerden arınmış bir araştırma önermesi yerine bilinçli taraflılık ilkesi, araştırmacı ve "araştırma nesneleri" arasındaki dikey ilişki yerine etik ve politik boyutları olan bir yöntem izlenmiştir. Seyirci bilgisi yerine eylem ve harekette aktif katılım tercih edilirken, taraflar için bilinçlenme süreci olarak da yaşanmıştır (Mies, 1996:52-55).

Nitel bir saha araştırmasına dayanan bu çalışmada, İstanbul il sınırları içinde belirlenen on camiden yedisinde elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Camilerin seçilmesinde, mekânsal ayrım ve adalet, cami türleri üzerinden karşılaştırmalı inceleme amacı belirleyici olmuştur. Çalışma yapılan camiler şunlardır: Büyük Çamlıca Camisi (Üsküdar), Eyüp Sultan Camisi (Eyüp), Hacı Ahmet Tükenmez Camisi (Avcılar), Hasanpaşa Camisi (Kadıköy), Marmara İlahiyat Camisi (Üsküdar), Sancaklar Camisi (Büyükçekmece), Sultanahmet Camisi (Fatih).

Bu camilerde katılımcı gözlem yapılmış, etnografik gözlem notları tutulmuştur. Gözlemler için proje gözlem formu hazırlanmıştır. Hazırladığımız proje gözlem formu ile camilerin konumu, görevli kişi sayısı, caminin türü tespit edilmeye ve mekân işlev

6 Cami avlusunda veya civarında cenaze namazlarının kılındığı yer.

analizi[7] yapılmaya çalışılmış, cami etkinliklerine dair notlar alınmış, cami kullanım analizine[8] de yer verilmiştir. Gözlemlerimiz sırasında camide bulunan kadın ve erkek kullanıcılarla, din görevlileriyle, güvenlik ve temizlik görevlileriyle kadın mahfilleri, kadınların camileri kullanımı ve mekânsal sorunlarına dair görüşülmüştür. Bu görüşmeler doğrudan mekânda o an gerçekleşen karşılaşmalara dayanmaktadır. Ayrıca camilerde karşılaşılmış kişilerle derinlemesine görüşmeler yapılmış, bu makalede sekiz kişinin görüşlerine yer verilmiştir. Görüşlerine yer verilen kişiler yirmi bir ila kırk iki yaş aralığında olup, eğitim durumları lise mezuniyeti ve doktora öğrencisi şeklinde bir aralık oluşturmaktadır. Beş kadın görüşmeciden ikisi eğitim için Türkiye'ye gelmiş, Malezya ve Ürdün uyruklu kadınlardır. Bu kadınların İstanbul ve yurtdışı cami deneyimleri göz önünde bulundurularak görüşme yapılmıştır. Üç erkek görüşmeciden biri DİB'e bağlı müezzin-kayyım olarak görev yapmaktadır. İki kadın görüşmecimiz cami mimarisinde görev yapmış mimarlardır. Bir kadın görüşmecimizse Kadınlar Camilerde kampanyasında gönüllüdür, fakat kampanya adına görüşmeyi kabul etmemiş, kampanyayla ilgili anlatı aktarmamış, kendi kişisel deneyimlerini anlatmıştır.

Görüşmelerden önce düzenlenmiş bir izin belgesi kullanılmış, kişilere ses kaydı alınacağı, istedikleri takdirde görüşmenin kesilebileceği, izin verdikleri takdirde isimlerinin kullanılacağı söylenmiştir. İsimlerinin kullanılmasına izin vermeyen görüşmeciler için kod isimler kullanılmıştır. Görüşmeler camilerde yapılmış, yalnız iki görüşmeci ile görüşmecinin belirlediği yerde görüşülmüştür. Saha çalışması için muhtemel sorular belirlenmiş, yarı-yapılandırılmış görüşme formu (Bkz. Kümbetoğlu, 2017:75-78) kullanılmıştır.

Buna ek olarak kuramsal ve tarihsel çerçeve bağlamında alanında uzman mimar, restoratör mimar, sanat tarihçisi, mimarlık tarihçisi ve tarihçilerle temasa geçilmiş, görüşülen kişilerden altısı bu makalede kaynak görüşmeci olarak kullanılmıştır. Elde edilen bulgular ve verilerin analizleri bu makalenin birincil kaynakları arasında yer almaktadır.

Talepler, "İyileştirme"?

Değişen yaşam koşulları ile kentli, çalışan Müslüman kadınlar kent merkezinde camilere daha çok ihtiyaç duymaya başlamışlardır. Genç, kentli Müslüman kadınların

7 Bu analiz camilerin abdesthane, tuvalet, mahfil, şadırvan, avlu, bahçe, ek yapılar ve ek yapıların kullanım alanları; kadın mahfillerinde bulunan paravan, perde, dolap, mobilya, ısıtma ve soğutma işlevleri; kapı adetleri ve kadınların hangi kapıları kullandığı; ölçülebilen alanların mevcut fiziki koşullarını kapsamaktadır.

8 Cami kullanım analizi için kadınların ve erkeklerin yakın veya uzak çevreden katılımı; vakit, cuma ve teravih namazına katılımı; ibadet dışı kullanımı; kadınların ibadetlerinin cuma vaktinde erkek kullanıcılar nedeniyle ne kadar etkilendiği; harime girip giremedikleri gözlenmiş ve buradan hareketle çeşitli değerlendirme notları tutulmuştur.

camilere daha sık gitme taleplerinde "karşılaşma" ve "kendini ifade etme" ihtiyacı da yatar. Bu güncel ihtiyaçları açıkça gösteren ve soruna dikkat çeken Kadınlar Camilerde Kampanyası'dır. Bu mecra vasıtasıyla çoğu kentli Müslüman kadın yaşamsal deneyimlerini, itirazlarını, taleplerini dile getirmekte, ayrıca bazıları camilerde olmak üzere yüz yüze buluşmalar, etkinlikler, konferanslar ve paneller düzenlemektedir. Web sitelerinde kendilerini şu ifadelerle dile getirmişlerdir:

> Niyetimiz; kadınların cami cemaatine daha etkin bir şekilde katılımının sağlanmasının yollarını açmak ve camilerin düzenlenmesinden sorumlu mekanizmaları bu talepler doğrultusunda harekete geçirmek.

Kampanya üyeleri kadınlar için her camide temiz, ücretsiz ve sürekli açık abdesthane bulunmasını, kadınlar için ayrılan kısımların camiyi ve cemaati görmeyi engellemeyecek şekilde düzenlenmesini, kadınlara ayrılan üst katlarınsa yaşlı ve sakat kadınların erişimini engellediğini; mücadelelerinin kadınların hak ettiği mücadeleyi görünceye kadar süreceğini bildirmişlerdir.[9] Kadınlar Camilerde kampanyası üyeleri dört kadın, Fatih Camisi'nden kovulmaları üzerine camide eylem yapmışlar (Cebeci, 2018), sonrasında İstanbul Müftülüğü ile görüşmüşlerdir.

> Müftülüğe gidiş amacımız yalnızca taleplerimizi iletmek değildi aslında. Biz kimiz, ne yapıyoruz, neler yaptık, birlikte neler yapabiliriz bunları konuşmaktı. Onların arşivinde kadın ve camiye dair neler olduğunu sorduk ve onların verilerinden faydalanmak istediğimizi belirttik. Müftülük olarak onların konuya dair gözlemlerinden faydalanmaya çalıştık. İlerde birlikte hareket edebileceğimiz noktalar neler olabilir bunların üzerinde durduk. Gerekirse düzenli olarak görüşmenin faydalı olacağı konusunda hemfikir olarak ayrıldık (Sunay, 2018).

Bu taleplerden daha önce kadınların camileri kullanımında artışın devam ettiği 2010'dan sonraki süreçteyse, kadınların itirazları ve şikâyetleri DİB ve müftülüklerce incelemeye alınır. İyileştirme politikası gündeme gelir. İstanbul Müftülüğü tarafından, "İstanbul'daki Camilerin Kadınlar Bölümünü Güzelleştirme Projesi; 3T (Tespit, Tedarik, Takip) Projesi" başlatılır. Dönemin İstanbul Müftü Yardımcısı Kadriye Avcı Erdemli projeyi şu ifadelerle anlatır:

> İstanbul Müftülüğü olarak 8 Mart 2011 Dünya Kadınlar Günü'nde bu konu gündemiyle yaptığımız toplantıda, 3T Projesi (Tespit, Tedarik, Takip) dediğimiz İstanbul'daki Camilerin Kadınlar Bölümünü Güzelleştirme Projesi'ni hayata geçirmeye karar verdik. Projenin hedefini, İstanbul'da üç

9 Detaylı bilgi için bkz. kadinlarcamilerde.com/hakkimizda/ Erişim tarihi: 30 Ekim 2019.

> bini aşkın camide; kadınlara namaz için ayrılan mekânların, abdest alma yerleriyle tuvaletlerin nezih hâle getirilerek, kadınların camiler ile yeniden buluşmasına katkı sağlanması olarak belirledik. Camilerin kadınlar bölümünü güzelleştirmek için çalışıyoruz. Halen 30 ekip, 60 kişi İstanbul'daki tüm camileri dolaşıyor. Proje bittiğinde kadınlar da kubbenin altında namaz kılabilecek (Özkan, 2012).

Erdemli'nin "Proje bittiğinde kadınlar da kubbenin altında namaz kılabilecek" ifadesi, kadınların harimde namaz kılmasının önündeki engellerin kaldırılabileceğine dair işaret olarak algılanır ve basına müjde olarak yansır. 2012'de proje tamamlanır.[10] Camilerin kadın mahfillerinin fiziki koşulları düzeltilmiş ve paravanlar kaldırılmıştır. Projenin etkisi bir süre devam eder fakat sonra paravanlar zaman içinde tekrar konulur.

Bunlara ek olarak DİB başkanı Mehmet Görmez ile Çevre ve Şehircilik Bakanı Mehmet Özhaseki yeni bir proje olan Cami Standartları Projesi için bir araya gelmişler ve şu açıklamaları yapmışlardır: "Kadınlar için mihrabı rahatça görebilecek şekilde ibadet etmelerine imkân sağlayacak mahfiller tasarlanacak. Her camide kadınlar için yeterli sayıda abdest alma, çocuk emzirme ve bakım mekânları bulunacak. Mahfil korkulukları çocukların emniyeti düşünülerek tasarlanacak."[11] Cumhuriyet Gazetesi'nin, "İki kapılı camiler geliyor" başlıklı haberinde DİB'in aldığı karara göre camilerde 'kadınlar mahfili' adı verilen üst katta kadınlara ve çocuklara ayrılan bölüme giriş ve çıkış, erkek cemaatin giriş çıkışından ayrılacaktır (Tartanoğlu, 2017). Böylece kadınlar için camilerde bir eşitlik hayalinin henüz başlamadan bittiği, kadın mahfillerinin daha mutlak ve ayrı mekânlar olarak konumlanacağı çıkarımı yapılabilir.

Hayriye Nur Kıpçak (2016)[12], "İdeolojiler Mekânı Olarak Camilerde Toplumsal Cinsiyet Örüntüleri" başlıklı yüksek lisans tezinde camileri kutsal, ideolojik mekânlar olarak ele almış, toplumsal cinsiyeti cami mekânında ideolojik örüntüler ve kamusallık bağlamında tartışmıştır. Kıpçak'ın çalışmasından ayrılarak araştırmamızda camileri; kadın kullanımı açısından birbirinden farklı özelliklerine eğilerek, aslında mutlak olmayan, kadını temsil etmeyen, bu nedenle de temsili olmayan, "çelişkili mekânlar" olarak kavramsallaştırdık.

Çalışmasında Kıpçak, Türkiye'de kadınların cuma, bayram ve cenaze namazlarını harimde kılma tartışmasının, ilk defa 1990'ların ortalarında Konca Kuriş[13] ile başladığını

---

10 Bugün bu projenin verilerine DİB sitesinden ve kaynaklarından ulaşılamamaktadır.

11 www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/5353/camilere-standart-getiriliyor. Erişim tarihi: 10 Nisan 2019.

12 Hayriye Nur Kıpçak araştırmamızın başında aramıza katılmış, daha sonra araştırmadan ayrılmıştır.

13 Konca Kuriş, 16 Temmuz 1998 tarihinde Hizbullah tarafından Mersin'deki evinin önünden kaçırıldı. Kaçırıldıktan 18 ay sonra işkence ile öldürüldüğü ortaya çıktı (Karakuş, 2019).

belirtmiştir. Kamusal alana çıkma mücadelesi veren Müslüman kadınlar, camide erkekler kadar kadınların da camide olabilmeleri ve rol alabilmelerini talep etmişlerdir. Kadınların bu taleplerini değerlendiren DİB, 2000'li yılların başından itibaren kadınların camilere katılımını sağlamak için mekânsal düzenleme adımları atmıştır. Ancak Kıpçak'a göre, bu yeni düzenlemeler, birkaç istisnai cami haricinde harem-selamlık ikiliğinin aşılmasını ve paravanların kaldırılmasını sağlamamıştır (s.125).

Kadınlar Mahfili Muamması

Toplayıcı ve birleştirici olan, dolayısıyla ortak ve toplumsal mekândır camiler. Camilerde etrafı parmaklıklarla çevrilerek hükümdarlar için ayrılan yüksekçe yere maksure denirken, daha yüksek olanı mahfil olarak tanımlanır. Müezzin ve kadınlar mahfili, caminin özel konumlu bölümleri olarak literatüre girmiştir. Ancak hem kavramsal hem de mekânsal olarak müezzin mahfili daha tanımlıyken kadınlar mahfili konusunda bir "muamma" olduğu belirgindir. Kadınların camilerdeki yeri geçmişten günümüze bir tartışma konusudur, mutlak değildir.

Bir mekân parçası olarak kadınlar mahfilinin tanımı, ilk çıkışı, tarihsel dönüşümü, cami mekânının günümüze değin değişim sürecini de anlamak açısından önemlidir. Sanat tarihçisi Mehmet Baha Tanman mahfilin geniş tanımında; camilerde ve tarikat yapılarında hükümdarlara mahsus bu mahfillerden başka kadınların ve müezzinlerin kullanımına mahsus mahfiller, ayrıca mevlevihânelerde ayini icra edenlerin yer aldığı mutrip mahfilleri gibi, aynı terimle anılan mekân birimlerini sıralar. Anadolu Türk mimarisinde hükümdar mahfilinin yanı sıra diğer mahfillerin teşhis edildiği en erken örneklerden biri Beyşehir Eşrefoğlu Camisi'dir (y.1299, Selçuklu Dönemi). Bu tarihi camide, mihrap eksenine yerleştirilmiş olan dikdörtgen planlı fevkanî müezzin mahfili kirişlerle orta sahnı sınırlayan dört ahşap direğe oturtulurken, kuzeydeki kapalı son cemaat yerinin üstü de kadınlar için bir fevkanî mahfil olarak değerlendirilmiş, bütün bu mahfiller paravanlı değil şebekeli ahşap korkuluklarla çevrilmiştir. Tanman, kadınlar mahfilinin Bizans dini mimarisinden ve özellikle Ayasofya'dan mülhem olduğunu söyler (Tanman, 2003). Tarikat yapılarında ayinleri izlemek isteyen kadınlara mahsus, büyük çoğunluğu fevkanî olan ve genellikle ahşap kafeslerle donatılan mahfiller camilerdeki kadınlar mahfiline göre mimari olarak daha mutlaktır (Mehmet Baha Tanman[14] kişisel görüşme, 13 Mayıs 2019).

Nusret Çam'a göreyse, Mescid-i Nebevi'de (y.622, Medine), Peygamber zamanında hünkâr ve müezzin mahfili olmadığı gibi kadınlar için ayrılmış bir mahfil de yoktur. Çam'a göre kadınların camilerdeki konumuna dair ilk mekânsal düzenleme; 870 yılında

14 Prof. Dr. M. Baha Tanman, sanat tarihçisi, İÜ Edebiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü.

Mekke valisinin, camilerde sütunlara ip gerdirerek kadınlara ait yeri erkeklerinkinden ayırmasıdır. Kudüs'teki Mescid-i Aksa'da ise, 913 yılında kadınlara mahsus üç maksure (mahfil) olduğu bilinmektedir (akt. Çetinaslan, 2012:200). Ayrıca Çam, mahfillerin ortaya çıkış tarihleri ve sebepleri, geçirdikleri değişimler, yapıldıkları malzemeler ve cami içinde bulundukları yer üzerine kapsamlı bir araştırma yapılmadığına dikkat çeker. Özel konumlu bu alanların süreç içinde işlevlerini kaybetmiş olmaları nedeniyle, bunlardan hangilerinin müezzin mahfili, hangilerinin kadınlar mahfili olduğunun bile tam olarak tespit edilemediğinin üzerinde durur (akt. Eroğlu, 2014:65).

İlknur Kolay'a[15] göre, tarihi camilerde bugün kadınlar mahfili olarak adlandırılan galeriler bu amaçla yapılmamıştır. Çünkü özgün parapetleri alçaktır ve dar merdivenlerle çıkılan bu alanlar kadınlara uygun değildir (Kişisel görüşme, 7 Mayıs 2019). A. Feyhan İnkaya'ya[16] göre ise sözkonusu galeriler kadınlar mahfilidir (Kişisel görüşme, 15 Mayıs 2019). Kadınlar mahfili konusunda doktora tezi hazırlamakta olan Umut Akyüz[17] ile konu üzerine bir mülakat yapılmıştır. Akyüz'e göre Osmanlı'da kadınlar özellikle Tanzimat Dönemi ve sonrasında toplum içine karışmaktadır, dolayısıyla mahfiller bu dönemde kadınlara açılmış olmalıdır. Ramazan ayında, kandil geceleri gibi özel günlerde kadınların galerileri kullandıklarının bilindiğini belirtmiştir. Akyüz düşüncelerini şu biçimde aktarmıştır:

> Kendi düşünceme göre Osmanlı mimarisinde özel olarak kadınlar için yapılan mahfiller bulunmamaktadır. Osmanlı mimarisinde kadınlar için mahfil yapılsaydı Osmanlı mimarlarının dikkate alacakları bazı kriterler olduğunu düşünmekteyim. Bunlar sayılacak olursa:
>
> • Erkeklerin bulunduğu harim kısmına kadınların girmemesi hedeflenirdi. Dolayısıyla giriş dış mekândan sağlanırdı ve bu giriş mümkün olduğunca cümle kapısından uzakta tutulurdu.
>
> • Kadınlar uzun elbise giydiği için mahfile ulaşım sağlayan merdivenlerin basamak genişliklerinin fazla olması, rıhtların ise yüksek olmaması gerekmekteydi. Mümkün olduğunca ergonomik bir merdiven tasarımı yapmaları gerekecekti.
>
> • Mahfiller mahremiyetin çok önemli olmasından dolayı ön cepheleri açık ya da paravanla kapatılan mekânlar olmayacak, harimin mümkün olduğunca

15 Prof. Dr. İlknur Kolay, mimarlık tarihçisi, İTÜ Mimarlık Fakültesi. Görüşme yeri: MSGSÜ.

16 A. Feyhan İnkaya, Sultan Ahmet, Mihrimah Sultan, Hasanpaşa gibi camilerin restorasyon projelerini yapan restoratör mimar. Görüşme yeri: İm Mimarlık Ofisi.

17 Umut Akyüz, mimar, YTÜ Mimarlık Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü. Görüşme e-posta yoluyla yapılmıştır.

> gerisinde ve görsel olarak harimden ayrı mekânlar olacaktı (Kişisel görüşme, 24 Mayıs 2019).

Osmanlı Dönemi'nde 19. yüzyıla kadar yapılan camiler kadınlar düşünülmeden yapılmış yapılardır. Aynı dönemin saraylarında ve köşklerinde girişler haremlik selamlık olarak mutlak ayrılırken camilerin girişlerinde bu ayrım yoktur. Kadınların geleceği düşünülseydi cinsiyete göre mekânsal ayrım mimariye açık şekilde yansıyacaktı. İlknur Kolay (Kişisel görüşme, 7 Mayıs 2019), Valide'i Cedid Camisi'nin (y.1711) yapılmasının ardından Valide Gülnuş Sultan'ın camiye girip bakıp çıktığını ancak içerde namaz kılmadığını aktarmıştır. Gülru Necipoğlu ise, "(...) inşaatların çeşitli aşamalarında Sinân'ın hamileri, Hürrem Sultan (ö. 1558) gibi kadın baniler de dahil olmak üzere, inşaat şantiyelerine teftiş ziyaretleri yapıyorlardı" demektedir (2016:38). Camilerin banileri de olan kadın sultanlar bu dönemde teftiş için belli ki camilere gitmişlerdir ama camileri nasıl kullandıklarına dair belge ve kanıt bulunamamıştır.

Günümüzde camiler tasarlanırken kadınlar mahfilinin ne kadar alan kaplayacağına dair belli bir kural ve düzen bulunmamaktadır. Bu karar daha çok bani ve mimar tarafından afaki belirlenmektedir. Rana Tanbour[18], Ürdün'de yaptığı camilerde oran üzerine şunları söylemiştir:

> Cami yapımında kullanılan oran genelde 2/3 erkeklerin ve 1/3 kadınların. Mimar olarak baktığımda bu doğru değil, çünkü her şey eşit olmalı. Ama Müslüman olarak görüyorum ki, –ben sürekli camilere gidiyorum– sayı olarak bu oran doğru (Kişisel görüşme, 24 Mayıs 2019).

Yeni yapılan camilerde kadınlar mahfili nasıl işlevlendiriliyor sorusuna yanıt almak için araştırma kapsamındaki iki yeni caminin kadınlar mahfiline bu kısımda yer vermek gereklidir. 2013 yılında açılan modern Sancaklar Camisi'nde mimari ile sembolize edilmiş ayrı bir kadınlar girişi ve mahfili bulunmaktadır. Kadınlar mahfili, kıble duvarını dik kesen, elli kadının sığacağı bir alanda, yerden yüksek ve sabit, delikli alüminyumdan paravanla bölünmüş olarak inşa edilmiştir. Caminin mimarlarından Leylâ Kori[19] yaptığımız görüşmede "Kadın mahfillerinin cami mekânın mutlak bir parçası olduğunu düşünüyor musunuz?" sorusuna mahfili gerekliliğine dair sorgulanması gereken bir veri olarak düşünmediklerini, abdesthaneler gibi "değiştirilemeyecek" bölüm olarak ele aldıklarını belirtmiştir:

> Kadınlar mahfili projenin başından itibaren, kadınların erkeklerle aynı safta yer alması ve kıble duvarı ile yakınlık bağlamında eşit düzeyde bir ilişki

18 Rana Tanbour, mimar, MSGSÜ Mimarlık Bölümü doktora öğrencisi, cami kullanıcısı.

19 Leylâ Kori, mimar. Görüşme e-posta yoluyla yapılmıştır.

kurabilmesi amacıyla plan düzleminde erkeklerle aynı hizada, kot olarak ise caminin girişiyle aynı, dolayısıyla erkeklerden bir miktar yukarıda idi. Bu iki bölüm arasında mümkün olduğunca geçirgen bir paravan olması da ilk günden öngördüğümüz bir konu olmuştu. Danışmanlardan ise dinen kadınlar ve erkeklerin bir çatı altında ibadet ederlerken uyulması gereken kurallar olup olmadığı konusunda bilgi almak istedik. Neticede bunun için de genel kurallar dışında çok ayrıntılı bir tarif olmadığını tespit ettik (Kişisel görüşme, 27 Mayıs 2019).

Diğer yeni cami ise, 2015'te açılan, yarı modern Marmara İlahiyat Camisi'dir. Caminin mimarlarından Mustafa İskender[20] başlangıçta fakülteye bağlı cami için kadın kullanıcı sayısının beş yüz belirlendiğini, asma katta bulunan kadınlar mahfilinden mihrabın ve imamın rahat görünmesi için parapetlerinin cam tasarlandığını, paravanın projede yer almadığını ifade etmiştir (Kişisel görüşme, 17 Mayıs 2019). Son yıllardaki cami tasarımı proje yarışmalarına katılan projelere bakıldığında şaşırtıcı bir biçimde kadın ibadet alanlarının paravanlarla bölündüğü, tarihi camilere seyyar olarak eklenen bu ayırıcı mimari elemanın çağdaş uygulamalarda kanıksandığı ve daha kalıcı, somut bir ilişki kurduğu gözlenmektedir.[21]

Kadınlar mahfili muamması bize, kadınların camiden geçmişte muaf tutulduğunu, ancak değişen zamanla da muafın içine başka bir muafın (paravanlı alan) eklendiğini hem toplumsal cinsiyet ayrımcılığının, hem iyileştirme çabalarının hem de ayrımcılığa karşı direncin aynı mekânda karşılaşmakta olduğunu gösterir.

Camiler ve Muafın Örtüsü Paravanlar

Bu bölümde saha araştırmasını yürüttüğümüz camilere dair tespitleri ve gözlem sonuçlarının değerlendirmelerini aktaracağız.

Sultanahmet Camisi (y. 1609-1617): Kadın kullanıcının yoğun biçimde bulunduğu, selatin, tarihi, turistik bir camidir. Göçmen kullanıcıların da kalabalık olduğu camide, kadınlar ve erkekler aynı kapıyı kullanmaktadır. Aile ve Dini Rehberlik Bürosu yoktur. Din görevlisi olarak bir imam hatip, iki müezzin bulunurken diğer camilerden farklı olarak dini ve tarihi bilgi veren iki (biri İngilizce, diğeri Arapça konuşan) rehber imam bulunmaktadır. Erişilebilir özelliğe sahip olmasının yanında kadınlar, ana mekânın arka alanına yapılmış paravanlı bölümlerde, paravanla ayrılmış alanlarda yer kalmadığında ise kubbe altında değil harimde, mihraba göre arka sahında namaz kılmaktadır. Camide günün hemen her saati her yaş grubundan kadın bulunmakta, vakit namazlarına iştirak

20 Mustafa İskender, Marmara İlahiyat Camisi mimarlarından, Hassa Mimarlık.

21 Bkz: www.arkitera.com/etiket/79599/cami-tasarimi-fikir-yarismasi Erişim tarihi: 20 Haziran 2019.

etmektedirler. Çocuklu ve bebekli kadınların camide bulundukları, namaz vakitleri dışında ise kadınların hem gruplar hâlinde hem de yalnız camide vakit geçirdikleri gözlenmiştir.

Camiye yakın ve uzak çevreden katılım olduğu gibi, namaz vakitleri dışında sürekli yerli ve yabancı turist bulunmaktadır. Fakat geçmiş yıllardan farklı olarak harime parapetler eklenmiştir. Bu parapetlerin arkasına, yani kubbe altına yalnız namaz kılan erkekler girebilmektedir, kadınlar ve turistler alınmamaktadır. Geçmiş yıllarda böyle bir uygulama olmadığını cami içinde konuştuğumuz kişiler ve derinlemesine görüşme yaptığımız Fatma[22] ve Ahmet[23] kod adlı kullanıcılar aktarmıştır:

> Ne zaman Sultanahmet'e gelsem şöyle hissettiğim hatırlıyorum: Sultanahmet en sevmediğim cami. (...) Sultanahmet'te sıralama önde erkekler, arada turistler, en arkada kadınlar; namaz kılmaya çalışıyorsun. Önünden biri fotoğraf çekiyor, düşüyor, konuşuyor. O zamanlar Sultanahmet benim değil turistlerin camisi gibi hissettiriyordu (Fatma, kişisel görüşme, 19 Nisan 2019).

> Sultanahmet'te namaz kılmak zordu; tam namaza başlıyorsun, biri önünden geçiyor, diğeri fotoğraf çekiyor. Bu yüzden namazı kılmadan çıkıp başka camilere gittiğim çoktur. O yüzden bu uygulamayı doğru buldum (Ahmet, kişisel görüşme, 24 Mayıs 2019).

Her iki görüşmeci de namaz sırasında yaşadıkları sorunlara dikkat çekerken, bu alanın yalnız ibadet için ayrılmasının namaz kılan kadınları dışarda bıraktığına değinmemiştir.

Sultanahmet Camisi'nde kadınlar cuma, teravih ve bayram namazlarına da katılmaktadır. Cuma namazlarında kadınlar için galeriler açılırken, erkekler ve kadınlar caminin kapalı alanlarına ve son cemaat kısmına sığmadıkları için avluda hasır üstünde namaz kılmaktadır. Fakat Cuma esnasında kadınların namazı nasıl kılacaklarını bilmedikleri, birbirlerine sordukları ve saf düzeni konusunda da sıkıntılar yaşadıkları gözlenmiştir.

Eyüp Sultan Camisi (y. 1458, 1800): Cuma namazlarında olduğu gibi perşembe günlerinde de çok fazla kadının geldiği caminin türbe özelliği, namaz kılan ya da

---

22 Fatma kod isimli kadın kullanıcı 27 yaşında, mühendis olup Sultanahmet Camisi'ne çok yakın bir yerde çalışmaktadır. Fatma ile Sultanahmet Camisi'nde görüşülmüştür. Bu camide vakit ve cuma namazlarına katılan Fatma, camide namaz kılma deneyimlerinde yurt dışında bulunduğu süre sonrasında değişiklik olduğunu belirtmiştir.

23 Ahmet kod isimli kullanıcı sanat tarihi bölümü doktora öğrencisidir. 29 yaşında olan Ahmet, ilk çocukluk yıllarında özellikle Süleymaniye Camisi'nde çok fazla oyun oynadıklarını ve camiye annesiyle birlikte gittiğini belirtmiştir.

kılmayan birçok kadını bir araya getirir. Selatin, turistik, tarihi, protokol gibi özelliklerin yanında diğer camilerden farklı olarak hünkâr mahfilinin bulunduğu bölüm "bayanlar mescidi" olarak düzenlenmiştir. Bu kısımdaki bazı tarihi nitelikteki paravanların üstüne perdeler de eklenmiştir. Bu bölümün dışında hünkâr mahfilinin alt katında, avlu zemin seviyesinden ayrı bir kapıyla girilen, mihrabı ve "bayanlar mescidi" tabelası bulunan ikinci bir oda daha vardır. Mescit sözcüğü sadece bu camide dikkat çeker.

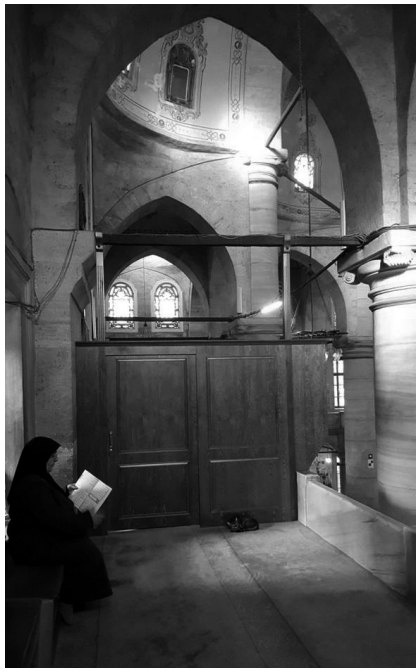

Şekil 1. Eyüp Sultan Camisi'nde asma katın yarısı kadınlar tarafından kullanılmaktadır, 2019. Kaynak: Simlâ Sunay, Özlem Türkdoğan.

Eyüp Sultan Camisi'nde de Sultanahmet Camisi'ndeki gibi bölücü parapetler bulunur, kadınlar ve turistler o parapeti geçip harime giremez. Mescitler erişilebilir değildir. Camide kadınlar için abdesthane sorunu vardır. Avludaki derme çatma abdesthane hazire restorasyonu nedeniyle yıkılmıştır ve kadınlar uzaktaki katlı otoparka yönlendirilmektedir. Çevresinde sosyal, eğitim, ticari işlevler yer alır. Cami avlusu içinde hem kadın hem erkek cemaatin dini sorularına cevap vermek için Dini Rehberlik Bürosu ve görevli vaiz yer alır. "Bayanlar Mescidi" olarak ayrılan hünkâr mahfilinde ise Aile ve Dini Rehberlik Bürosu, büroda bir vaize ya da Kur'an öğreticisi kadın görevli bulunmaktadır. Her iki büroda da görevli olmasına rağmen, "aile" ile ilgili soru sormak isteyen kişiler, vaizenin bulunduğu büroya yönlendirilmektedir. Hane içi ilişkilerin kadın merkezli okunduğu patriyarkal toplumda "aile soruları"nın hem soranı hem muhatabı kadınlardır; kadın politikasının aile kavramı çatısı altında silikleştirilmesi, Aile ve Dini Rehberlik Büroları özelinde camilerde resmi hâle gelir.

Hasanpaşa Camisi (y. 1901): Araştırmamız kapsamında erkeklere ve kadınlara kamusal ortaklaşma imkânı veren, yirmi dört saat açık olan tek camidir. Osmanlı Dönemi'nde yapılmış tarihi özellikte bir mahalle camisidir. Küçük bir camidir, çok yakınında bulunan Aile ve Dini Rehberlik Bürosu'yla birlikte faaliyetlerini yürütmektedir. İki asma katın bulunduğu camide, bodrum kat kütüphane olarak kullanılmaktadır. Kütüphane lise ve üniversite öğrencilerinin kullandığı bir alan olup, kadınlar ve erkekler için dini eğitimler verilmektedir. Kadınların kullandığı asma katlar tabelayla gösterilmiştir ve kadınlar vakit namazlarına katılmaktadır.

Erkekler ve kadınlar camiyi ibadet dışı kullanır. Camide aşevi bulunmaktadır, her akşam çorba dağıtılır, sokakta yaşayanlar için de yatakhane sağlanmaktadır. Ramazan ayı boyunca geniş katılımın olduğu iftarlar düzenlenir. Ayrıca cuma günleri çevre imam hatip lisesi öğrencileriyle üniversite öğrencilerine yemek verilmektedir. Aşevinin ihtiyaçları mahalle esnafının katkılarıyla giderilirken, mahalle sakinleri camiyle sürekli ilişki hâlindedir. Cami cemaati arasında hem kadın hem erkek gönüllülerin yürütücülüğünde etkinlikler düzenlenmektedir. Bu etkinlikler; özel gün ve gecelerde hediye dağıtımı, helva ve tatlı yapımı ve dağıtımı, piknik, gezi organizasyonları, haftalık dini sohbet (her salı, saat 21.00'de, beş yıldır saati değişmeden sohbet devam etmektedir ve kadınlar da bu sohbete katılmaktadır), kız ve erkek öğrencilere ayrı dini eğitim ve dini sohbetler olarak çok çeşitlidir. Tüm bu etkinlikler kadınlara, erkelere, çocuklara özel yapılmaktadır. Ramazan ayında birlikte sahur ve teheccüt namazı[24] düzenlendiği gibi, Ramazan ayı dışında da teheccüt namazı için kadınlar ve erkekler camiye gelmektedir.

"Kadın gönüllü" ifadesiyle hem mahallede yaşayan, kendilerine uygun zamanda camiye gelen kadınlar hem de yakın çevreden din eğitimi almış, DİB'e bağlı olmayan cami görevlileri gibi çalışan kadınlar kastedilmektedir. Hem kadın hem erkek mahalle sakinleri kendi aralarında kurdukları işbölümüyle cami temizliğine katılmaktadır. Cami gönüllüsü kadınlar etkinlikler için mahalle sakinleriyle birlikte hareket etmektedir.

Hasanpaşa Camisi'nde herhangi bir perde, paravan ya da bölücü bulunmadığı gibi namaz vakitleri dışında kadınlar caminin tüm alanını kullanmaktadır. Yaşlı kadınların çok fazla olduğu camide, görüştüğümüz kadınlar harim ya da kadın mahfili gibi bir ayrımdan söz etmemiştir. Cami, ortak bir düzenlemeyle belirli günlerde yalnız kadınlara, belirli günlerdeyse çocuklara tahsis edilir.

Hacı Ahmet Tükenmez Camisi (y. 1980): Bu cami Avcılar'da merkezi bir konumda olup yanında lise, hemen karşısında üniversite bulunur ve toplu taşıma için önemli bir aktarma istasyonuna yakındır. Caminin bulunduğu alanda, Avcılar İlçe Müftülüğü, nikâh salonu, Aile ve Dini Rehberlik bürosu, görevliler için lojman, Kur'an kursu, çay

24 Geceleyin kılınan nafile namaz.

ocağı bir arada bulunur. Camide günün her vakti sayıları az da olsa kadın cemaat vardır. Ramazan ayında bodrum katın tamamı kadınlara ayrılmaktadır.

İki katlı bir camidir, yazlık ve kışlık olarak mekânsal kullanım biçimi değişir. Kışın yaşanan ısıtma problemi nedeniyle kadınlara özel yapılan alt kat tüm cemaat tarafından kullanılır. Bu nedenle bu kısımda kadınlar için paravanlarla çevrilmiş bir bölüm bulunur. Nisan ayı itibariyle üst kata çıkan erkek cemaat harimi kullanırken, sonradan kapatılan son cemaat yerinde kadınlara yaklaşık beş metrekare üzeri farklı renklerde kumaş parçalarıyla kapatılmış, paravanlarla bölünmüş küçük bir alan "uygun görülmüştür". Kadınların harimde namaz kılma talebinin olup olmadığını sorduğumuz görevli Hüseyin Öksüz[25] bahsi geçen alanı göstererek "Biz hanımlarımıza yer yaptık, onları buraya yönlendiriyoruz" demiştir (Kişisel görüşme, 25 Nisan 2019).

Isıtma başlamadan önce caminin bodrum katında bulunan kadınlar bölümü çok nemlidir. Bu bölümde mihrabı görmek mümkün olmadığından, el yazısıyla yazılmış bir "Kıble" yazısı bulunmakta ve kıble tayini bu şekilde gerçekleşmektedir. Merkezi bir yerde olmasına rağmen bu caminin en önemli özelliği mahalle camilerine benzemesidir. Bu camilerde galeri katları bulunmasına rağmen kadınlara kullandırılmaz ve bodrum katlar devreye girer. Bodrum katlar da zamanla erkeklere tahsis edilir; paravanlar, perdeler ortaya çıkar. Bu uygulamalar neredeyse sistematik olarak mahalle camilerinde yaygınlaşmaktadır.

Hacı Ahmet Tükenmez Camisi erişebilir bir camidir, sağır ve dilsizler için bir projeksiyon sistemi kurulmuştur. Hüseyin Öksüz, bu konuda bir "ilk"e imza attıklarını belirtirken, caminin çok geniş bir kesime hitap ettiğini de aktarmıştır. Camide düzenli olarak hem günlük hem haftalık dini eğitim, vaaz ve toplantılar yapılmaktadır. Cuma namazında kadınlara açık olan camide kadınlar namaza pek katılmazken, cenaze namazına katılım göstermektedirler.

Sancaklar Camisi (y. 2013): Yeni bir mimarlık eseri olarak çevreyle ilişkilendirilerek yapılmış, modern cami kategorisinde ele aldığımız bir camidir. Caminin şehir merkezine çok uzak ve toplu ulaşımın olmadığı bir yerde konumlanması cemaati azaltmakta ancak özel araçlarla ulaşılabilen bir cami olması nedeniyle az sayıda kadın, aileleri veya arkadaşlarıyla camiye gelebilmektedir. Camide görüştüğümüz kişiler camiyi daha çok mimari özelliği dolayısıyla "görmeye" geldiklerini aktarmışlardır. Cami imam-hatibi, mimarlık öğrencileri ve mimar ziyaretlerinin yoğun olduğunu fakat ibadet için az sayıda katılım olduğunu söylemiştir. Bu nedenle cuma dışında cami genellikle tenhadır.

25 Hacı Ahmet Tükenmez Camisi müezzin kayyımıdır. 42 yaşında evlidir, iki kız çocuğu vardır. 2007 yılından beri DİB'e bağlı çalışan Öksüz, 2013 Mayıs ayından itibaren bu camide görev yapmaktadır. Yüz yüze görüşme tarihi: 25.04.2019.

Camide elli kadına göre yapılmış bir kadınlar mahfili vardır. Cuma vaktinde seyyar, ahşap bir paravan getirilir, kadınlar mahfilinin yedide ikisi erkeklere ayrılır, alan ancak beş kadının ibadet edebileceği hâle gelir. Cami görevlisi yalnız özel gecelerde mahfilde elli kadının bulunduğunu söylemiştir.

Şekil 2. Sancaklar Camisi ayrı kadın girişi, 2019. Kaynak: Simlâ Sunay, Özlem Türkdoğan.

Şekil 3. Sancaklar Camisi kadınlar mahfili, 2019. Kaynak: Simlâ Sunay, Özlem Türkdoğan.

Marmara İlahiyat Camisi (y. 2015): İlahiyat fakültesi öğrencileri ve görevlileriyle çevreden katılımın sözkonusu olduğu camide, her vakit namaza iştirak eden kadınlar bulunur ve cuma namazına da uzaktan katılım vardır. Kadınlar mahfili, geleneksele uygun olarak harimin asma katında yer alır. Ayrıca bodrum katta başlangıçta sadece kadınlar için düşünülen, ancak bugün paravanla bölünen ve erkeklere de açılan bir ibadet alanı vardır. Girişler ortaktır. Erkeklerin içeride ve dışarıda yoğun bulunduğu camide, kadınlar kendilerine ayrılan galeri ve alt katta bulunan paravanların arkasında namaz kılmakta, bu alanlar tamamen kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Kur'an okuma, kitap okuma, ders çalışma gibi gündelik faaliyetler cami içinde yaygındır. Çocuklar için alt katta düzenlenen ayrı bir oyun alanı olduğu gibi, oyun masaları kadınların ibadet alanında, paravanların arkasında bulunmaktadır. "Çocuk bakımının kadına ait" bir "görev" olarak okunduğu patriyarkal bakış belirgindir. Mekân, eril egemenliği, sadece kadına gösterdiği yerle değil, annelik özelinde ortaya koyduğu biçimle de üretmektedir.

Şekil 4. Marmara İlahiyat Camisi asma katı, 2019. Kaynak: Simlâ Sunay, Özlem Türkdoğan.

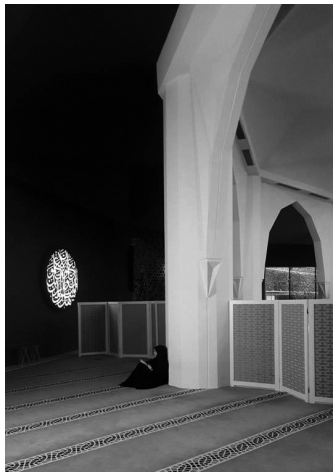

Şekil 5. Marmara İlahiyat Camisi asma katı, 2019. Kaynak: Simlâ Sunay, Özlem Türkdoğan.

Marmara İlahiyat Camisi, etrafında konferans salonu, kafe, kültür merkezi ve sanat atölyelerinin bulunduğu bir alandadır. Caminin kadın mahfilinden çıkıştaki duvarların boş olması, tablo ve süsleme olmaması kişide yabancılaşma hissi uyandırmış, sanat atölyelerinin bulunduğu bu katta herhangi bir sanat eserine rastlanmamıştır. Camide bebekli kadınlar, her vakit namazda ve cuma namazında görülür. Görüştüğümüz kadınlar emzirme için ayrı bir alana ihtiyaç duyulmadığından, paravanın yeterli olduğundan söz etmişlerdir. Yine aynı kadınlar, eşlerinin çocuklarla camiye gelip gelmediği sorusuna "evet" yanıtını vermiştir.

Büyük Çamlıca Camisi (y. 2019): Araştırma kapsamındaki en yeni camidir. İktidar simgesi, büyüklük, protokol, klasik *replika* özellikleri ve eğitimden nikâha kadar farklı işlevli oluşu, kent-manzara ilişkisini tutuşu nedeniyle seçilmiştir. Caminin politik-

turistik konumu onu henüz (belki de daima) "gösterilen" bir yapı hâlinde tutmaktadır. Bu nedenle olsa gerek, kadınlar harime kolayca girebilmektedirler. "Kadınlar mahfili" yazan bir tabela yoktur. Asansör hollerindeki sabitlenmiş yönlendirmelerde sadece "mahfil" yazmaktadır, iki galeri katını ifade eden bu mahfillerde kadınlar namaz kılmaktadır. Cuma vakti birinci asma kat erkeklere ayrılır ve sadece cumaları kadınlar için ayrı kapı açılır. Diğer zamanlarda cümle kapısından kadınlar ve erkekler girebilmektedir. Camide paravan ve perde yoktur, parapetler/korkuluklar normal boyuttadır. Cami için Kısıklı'dan açılan tünel, özel otoban (çoğunlukla boştur), otoban işaretleri arasında geçen caminin adı iktidarın egemenlik simgesinin açık göstergesidir.

Camilerde "Kadınlar"

Durkheim, toplumun kendi hakkındaki bilinci ve bu bilinçle ortaya çıkmış toplumsal bir "güç"ten söz eder. Böylece insanın kendi dışında algıladığı, hem denetleyen hem de destekleyen bir güç olarak din toplulukla özdeşleşir (1985:32). Yalnız modern toplumlarda değil ilkel toplumlarda ritüeller, bayramlar Tanrı adına akdedilmiştir. Çobanlıkla geçinen toplumlarda hayvanların yavrulaması, kırpılması döneminde ibadet ve ayinler gerçekleşir (Berger, 2002:187-198). Bu ayinler kutsal olanın toplumsallığına vurgu yapar. "Durkheim'a göre Avustralya yerlilerinin tapındığı totem hayvanları her bir kabilenin birliğini temsil etmekteydi. Öyleyse kutsal olan totem, aslında birliğini temsil ettiği topluluğun kutsallığına inancı ifade etmekteydi." (akt. Atay, 2004:22). O hâlde dinsel bir ritüel yalnızca inananların Tanrı ile bağını güçlendirmekle kalmaz, topluluk bağlarını da güçlendirir. Cemaat kavramı bir araya gelme, toplanma ve birliktelik anlamları taşısa da "toplanma" içine kadınları almaz.

İslam fıkhına göre, kadınlar ve erkekler aynı ibadet yükümlülüklerine sahiptir. Fıkha göre kadınlar ve erkekler camilerde, karışık düzen değil ama aynı mekânda ibadet edebilirler (Erdemli Avcı, 2013:69-72). Camilerde görüştüğümüz erkek ve kadın din görevlileri de kadınların harimde namaz kılmalarında fıkıh açısından bir engel olmadığını belirtmişlerdir. Cami ve kadın ilişkisi sözkonusu olduğunda konuşmanın başladığı noktanın "fıkıh" olması, devamında gelecek "ama"lar ve "-e rağmen"ler kadınların camilerle ilgili talepleriyle daha önce karşılaşılmış olduğuna işaret eder.

Camilerin erkek mekânı olarak üretiminde eril söylemin izlerini, Sultanahmet Camisi'nde temas kurduğumuz erkek din görevlileri açıkça yansıtmıştır. Bu yansıtmada çarpıcı ve aynı zamanda ironik olan; çok ziyaretçisi olan camide harimin solunda görüştüğümüz din görevlisi, Peygamber'in "Allah'ın kadın kullarının mescide gitmelerine yasak koymayınız." (Buhari, 1993:585) hadisini aktarırken, sağında görüştüğümüz din görevlisinin Peygamber'den "Kadınlar için evinde ibadet daha hayırlıdır" (Ebu Davud, 1981:58) hadisini söylemiş olmasıdır. Kadınlara ev içini göstermek ve tavsiye etmek, onları kamusal alandan uzaklaştırır. Chiara Sebastiani, Avrupa ve

Kuzey Afrika'nın beş şehrinde gerçekleştirdiği çalışmasında kamusal mekânın iki türünün belirli "feminen" mekânlar olarak görüldüğünü belirtmektedir. Bunlar; kiliseler ve alışveriş merkezleridir. Kamusal mekânların niteliklerinin cinsiyetlendirilmiş olduğunu, cinsiyet rolleri ve konumların açık bir şekilde etkilediğini belirtir. Türkiye'de ise kamusal dini mekân olarak camilere daha çok erkeklerin gittiğini kadınların dini sohbet amacıyla bir araya geldikleri mekânların çoğunlukla ve yine evleri olduğundan söz eder (Demirbaş, 2012:38).

Yaptığımız gözlemlerde kadın mahfillerinde ilk ortaya çıkan sorunlar havalandırma, sıcaklık, nem ve kirlilik gibi sorunlardır. 3T Projesi kapsamında yapılan araştırmada camide kadınların kullandığı bölümlerin temizlik bakımından yüzde 70,1'inin durumunun orta, yüzde 23,6'sının iyi olduğu tespit edilmiştir (Sancar'dan aktaran Yıldırım, Çınar, Yılmaz, Arslan, 2018:103). Bu tespiti abdesthane ve tuvalet sorunları takip etmektedir. Ahmet Onay, 2008 yılı verilerine göre camilerin yüzde 90'ında kadınlara ait abdesthane olmadığını ortaya koyar ve bu oranının düşündürücü olduğunu belirtir (2008:238-241). 3T Projesi kapsamında İstanbul'da üç bin camide yapılan çalışmalarda ise yüzde 47,5'inin perdeyle, yüzde 31,2'sinin duvarla ve yüzde 21,3'ünün de paravanla ayrıldığı, yüzde 54,7'sinde yönlendirme tabelasının olmadığı, yüzde 43,3'ünde kadınların abdest alması için yer olmadığı, yüzde 9,6'sında abdesthanenin yetersiz olduğu, yüzde 37,9'unda tuvalet olmadığı tespit edilmiştir (Erdemli Avcı, 2013:71). 3T Projesi sonrası İstanbul'da bulunan birçok camide ciddi iyileşmeler görülse de mahalle ya da sokak aralarında bulunan camilerde bu sorunlar devam etmektedir. Görüştüğümüz kadınlar da bu konuya dikkat çekmiştir.

> Mahalle aralarındaki camilere gitmek istemiyorum. Çünkü oralarda da kadın bölümleri izbe, kullanılmayan, kadının var olmadığı camiler. (...) Neden erkek bölümünün temizliği düzenli yapılırken kadın bölümününki hiç yapılmıyor? Neden her namaz sonrası alnımda çöplerle çıkmak zorundayım ben, namaz kıldığım belli olsun diye mi? (Feyza,[26] kişisel görüşme, 2 Nisan 2019).

> İstanbul'da büyük camilerde değil ama küçük camilerde tuvaletler hem ücretli hem de temiz değil. Büyük camilerde de abdesthane camiye uzak. Malezya'da kadınlar ve erkeklerin abdest aldığı yerler camiye doğrudan bağlı olduğu için orada biz çok rahatız. (Salsabila Binti Husna[27], kişisel görüşme, 11 Nisan 2019)

---

26 Feyza kod isimli görüşmeci, 33 yaşında, lise sonrası eğitimine başörtü yasakları nedeniyle medresede devam etmiş, görüşmemiz sırasında da üniversite eğitimine devam etmektedir. Birden fazla sivil toplum kuruluşunda çalışmaktadır. Görüşmemiz sırasında konuşmaya "toplum ataerkildir" şeklinde başlamıştır. Görüşme yeri: Eyüp Sultan Camisi.

27 Salsabila Binti Husna 21 yaşında, Müslüman bir ülke olduğu için Malezya'dan Türkiye'ye lisans eğitimi için gelmiştir. İstanbul Üniversitesi Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Bölümü 3. Sınıf öğrencisi. Görüşme yeri: Marmara İlahiyat Camisi.

Abdesthane ya da tuvaletlere dair yaşanabilecek sorunlara ilişkin soru sorduğumuz erkek kullanıcılardan şöyle yanıtlar aldık:

> Camiden camiye değişiyor, mahalle camilerinde temizlik yok ve genelde yaşlı bir vatandaş sorumlu oluyor. Ama büyük camilerde böyle bir sorun olmuyor. Fakat abdest alma konusunda bir sıkıntı yaşamıyorum (Hasan,[28] kişisel görüşme, 18 Nisan 2019).

> Sorun yaşamadım. Ama zorluk yaşadığım camiler çoğunlukta. Genellikle küçük ve dar bir ortam oluyor, sıcak su olmayabiliyor (Ahmet, kişisel görüşme, 24 Mayıs 2019).

Erkeklerin sorun yaşamadığı bir durum kadınlar için birincil önem taşımaktadır. Namaz ibadeti için abdest gerekliliği düşünülürse kadınların camide ibadeti dikkate alınmamıştır. Cami avlusundaki gözlemlerimiz sırasında, yaşlı ve bastonlu bir kadının abdesthane aradığını, abdest almak için avludaki çeşmelere yeltendiğini ama yüksek oldukları için kullanamadığını fark ettik. Yaşlı kadın daha sonra duvar dibinde erkeklere ait açık abdest alanında erkeklerin gitmesini beklemiş ve kimse kalmadığında açıkta abdest almıştır. Bu da mekânın stratejisine karşıt bir tür taktik olarak okunabilir.

Görüşmecilerimizden Feyza'nın camilerde yaşadığı zorlukları aktarırken değindiği başka bir noktaysa, asma katlara çıkmak üzere kullanılan merdivenlerin kendi ifadesiyle "dehliz gibi", "çıkışı ve inişi çok zor" olmasıdır (Kişisel görüşme, 2 Nisan 2019). Kadınlar için camilerde fiziksel şartların uygun olmaması veya kadınların camilerde kendilerine uygun yer bulamaması, mekân darlığı ya da yetersizliği ile açıklanamayacak ölçüde önemli bir konudur. Çünkü kadınlara yer açılmaması, açıldığında o yerin "kıyıda, sosyal ve kültürel olarak ikincil alanlarla" sınırlı tutulması, cinsiyet körlüğünü kaçınılmaz olarak yeniden üreterek demokratik bir toplum ve adil bir dünya özleminin önündeki engellerden olagelmiştir (Alkan ve Tokman, 2005:470).

Kadın kullanıcıların camiye erişiminin zorluğu ve onlara ayrılan mekânın cami alanına göre çok küçük olmasına ilişkin konuştuğumuz kadın, erkek din görevlileri ve erkek kullanıcıların ifadeleri şöyledir: "Kadınların sayısı belli", "Ama kadınlar camiye gelmiyorlar" ya da "Kadınlar yalnızca özel günlerde camiye geliyorlar." Erkek cemaatin sayısına ve ihtiyacına göre düzenlenmiş olan alanlarda kadınların taleplerine ve ihtiyaçlarına cevap veriliyor"muş" gibi yapılmaktadır. Yapılan çeşitli kampanyalar ve etkinlikler göstermektedir ki, DİB, kadınların camilere katılımının az olduğunu kabul

---

28 Hasan kod adlı erkek kullanıcı, 34 yaşında, üniversiteden ayrılmış, kurye olarak çalışmaktadır. Evli ve bir kızı olan Hasan, günde en az 2 vakit camiyi kullandığını bildirmiştir. Kadınların harimde namaz kılma taleplerini bir "bir bit yeniği" ya da "algı operasyonu" olarak düşündüğünü bildirmiştir. Görüşme yeri: Hacı Ahmet Tükenmez Camisi.

etmekte, kadını camiye çağırmakta ve davet/teşvik etmektedir. Camilerde kadınlara ayrılan alanların fiziki koşullarına dair bir "gerekçe" de bu niceliksel azlık gibi görünmektedir.

Sultanahmet Camisi'nde görüştüğümüz din görevlisi; aynı sayıda erkek ve kadının camiye gelmesinin caminin işleyişini bozacağını belirtmiş ve sözlerine "Cuma günleri buraya on bin erkek geliyor, on bin de kadın gelse caminin hâli ne olur?" ifadesiyle devam etmiştir. Eyüp Sultan Camisi'nde benzer bir işleyiş kaygısından hem vaize hem de vaiz bahsetmiştir. Vaize, kadınların ve erkeklerin aynı mekânda namaz kılmasının İslam fıkhına aykırı olmadığını belirttikten hemen sonra kadınların ana mekânda namaz kılmasının karışıklığa neden olacağını, düzenin bozulacağını, daha fazla güvenlik ve temizlik görevlisine ihtiyaç duyulacağını söylemiştir. Vaiz ise bize, camide mahfil kullanımına ilişkin belirli "adetler" olduğu ve buna karşı çıkmanın çok da "edep" e uygun olmadığını iletmiştir. Sultanahmet Camisi imamına göre ise, "Bu adabı Hz.Peygamber belirlemiştir". Adabı belirleyen Peygamber ise, farklı coğrafyalarda camiyi aktif bir şekilde kullanan kadınlar, Peygamber'in belirlediği bu adaba aykırı mı hareket ediyorlar?

> Ben Ürdün'de, Fas'ta, Suudi Arabistan'da, Avrupa'da bazı ülkelerde camilerde bulundum. Mekke'de durum farklı, fakat diğer ülkelerdeki camilerde kadınlar sürekli camilerdeler. Birçok kadın camide ve bazı yerlerde az da olsa vakit namazlarına, Cuma'ya geliyorlar (Rana Tanbour, kişisel görüşme, 24 Mayıs 2019).

> Malezya'da kadınlar en çok akşam ve yatsı namazında camide oluyor, işten gelenler camiye gidiyorlar. Bizim ülkemizde şehirlerde kadınlar aileleri yani çocuklar, anne ve babalar beraber gider camiye ve birçok etkinlik camide olur (Salsabila Binti Husna, kişisel görüşme, 11 Nisan 2019).

Tek tip Müslüman cemaatlerden ve yaşayışlarından söz edilemeyeceği gibi, camilerden de tek tip mekânlar olarak söz etmek mümkün değildir. Camiler edep, adap ve adetlerin içinde yer aldığı, kültürel kodların üreticisi, belirleyeni ve taşıyıcısıdır.

Bir diğer nokta, erkek kullanıcıların kadın mahfilleri ve mahfillerde bulunan perde ve paravanlara ilişkin konuşmalarına "Kadınlar bizi göremez" ya da "Biz kadınları göremeyiz" ifadeleriyle başlamalarıdır. Hâlbuki aynı camide perde ve paravan arkasında kalan kadınlar konuşmalarına "Hz.Peygamber zamanında böyle bir uygulama yok", "toplum ataerkil, camiler de ataerkildir" diyerek başlamışlardır. Bu ifadeler, kadınların, patriyarkal uygulamaların mekâna taşınma biçimine dikkat çekmeleri, erkek kullanıcıların düşüncelerinin ise erkeklik konumundan azade olmaması açısından oldukça önemlidir. Hacı Ahmet Tükenmez Camisi'nde görüştüğümüz Hasan'ın:

> Kadınlar için en uygun ibadet yeri evdir. Camide birbirini görmek olmaz. Gündelik hayatta tabii mecbur çarşıya pazara çıkıyorsun ama cami öyle değil. Kadının iş hayatında da yeri yoktur. Kadınlara camide yer olmalı ama tamamen kapalı olmalı (Kişisel görüşme, 18 Nisan 2019).

cümleleriyle kadının camide bulunmasının şartını "paravan" olarak değerlendirdiği sonucuna ulaşabiliriz.

Kadınların cami avlusuna girişte karşılaştıkları şaşkınlık diğer önemli husustur. Çalıştığımız tüm camilerde kadınlar avluya girdiklerinde önce etraflarına bakıp, tabelaları takip etmekte ya da gördüğü ilk kişiye "Kadınlar bölümü nerde?" sorusunu yöneltmektedir. Cuma namazının kılındığı camilerde Cuma vakti nereye gideceğine karar veremeyen kadınlar için yönlendirme yine erkekler tarafından yapılmaktadır. Ya da ana mekâna giren bir kadın için mutlaka "hanımlar kısmı şu tarafta" şeklinde bir yönlendirme söz konusudur. Kadınlar bu yönlendirmeden rahatsızlıklarını bildirmişlerdir.

> Bir kadın hiçbir zaman mihrap duvarının önüne oturmuyor, kubbenin altında gidip orada okuyayım demiyor. Şu anda namaz kılan yok demiyor, kaldı ki orada namaz kılan olsa bile bir kadının orada namaz kılmasının, Kur'an okumasının hiçbir mahsuru yok benim bildiğim. Ama konmuş sınırlar var ve herkes onlara riayet ediyor. (...) Kolektif bir iktidar durumu var ve erkekler de ona tabi oluyor (Nil Aynalı,[29] kişisel görüşme, 3 Şubat 2019).

> Niye tepki veriyorsun, bir anda kafalar çevriliyor, bunun burada ne işi var, der gibi otomatikman rahatsız oluyorsun. Allah sana emrettiği gibi bana da emretti, ben de namazımı kılmak zorundayım; yani evde değilsem ibadetimi yapmak bu kadar sıkıntı mı olacak? Sonuçta senin nasıl hakların varsa benim de aynı haklarım olması lazım.(...) Ben niye fare deliği gibi yerlerden geçmek zorundayım ya da üzerine yazı yazmadan geçemem ya da neden kapı kilitli olacak, ben gidip imamı ya da müezzini bulmak zorunda kalacağım (Feyza, kişisel görüşme, 2 Nisan 2019).

Kadın, inanç ve mekân ilişkisinde dikkatimizi çeken noktalardan biri de kadınların cemaate katılmayı ve cemaatle namaz kılmayı bilmiyor olmasıdır. Salsabila Binti Husna İstanbul'a geldiği ilk zamanlarda camilerde kadınların saf tutmayı bilmiyor olmalarına çok şaşırdığını bildirmiştir:

> Camiye girdiğimde burada, sanırım ilk gelişimde kadınlar bir türlü aynı

29 Nil Aynalı, mimar, akademisyen. İstanbul Teknik Üniversitesi doktora öğrencisi, 37 yaşında, evli ve bir kızı var. Sancaklar camisi mimarları arasında. Görüşme yeri, Eyüp Sultan Camisi.

> hizada durmuyordu. Sonra ben de onları yanıma çağırıp duruyordum, tabi çok şaşırdım. Çünkü Malezya'da kadınlar hemen saf düzenine uyarlar (Kişisel görüşme, 11 Nisan 2019).

Kadınların camiden uzaklaştırılması, cemaatle bütünleşmekten ve camide alınacak eğitimden mahrum olmaları bu sonucu ortaya çıkarmıştır. Görüşmelerimizde yurt dışında yaşayan ya da bulunan kadınlar aktarmıştır ki farklı coğrafyalarda cuma ve bayram namazı kılabilen kadınlar Türkiye'de bundan uzak kalmışlardır. Bu çalışmadaki yedi caminin tamamında cuma namazı kılınmaktadır. Fakat kadınların bir kısmı kadınlar bölümünde yer olmadığında avlu ya da dış mekânda kılmayı erkeklerin kendilerini göreceği endişesiyle tercih etmezken, bir kısmı cemaate katılmayı bilmediklerinden cuma namazı yerine öğle namazı kılmaktadır. Kendine ait web sitesinde konu ile ilgili *Cuma Günlükleri* tutan Nevin Meriç (2011), "Cumaya Fransız kalan bayan cemaat portföyü"nden bahsederken, "'Cuma vakti camide erkek olsun kadın olsun herkes cuma kılar' diye afişler mi bastırsak. Veya radyolardan perşembe akşamından itibaren böyle spotlar mı yayınlansa..." diye belirtir. Cumaya "Fransız kalma"nın sebebini kadınların camide bulunmamasına bağlar. Kadın kullanıcılar da cuma namazında bir aradalığın öneminden bahsederken cuma namazı kılmanın kendileri ve diğer kadınlar için alışık olmadıkları bir durum olduğunu belirtirler.

> Dağınık yaşayan insanların cuma vakti ya da Ramazan'da bir araya toplandığı ve bütün diğer gündemlerinin bittiği, birbiriyle ilişkinin yoğunlaştığı bir mekân olması açısından önemli. "Kalp gibi..." Turgut Cansever sanırım öyle söylüyor: müminleri alıyor cuma günü topluyor mesela, sonra pompalıyor, sonra tekrar bir araya getiriyor ve pompalıyor, aralarında bir alışveriş oluyor. O açıdan çok önemli buluyorum bu durumu (Nil Aynalı, kişisel görüşme, 3 Şubat 2019).

> Ben ilk buraya geldiğimde, cuma namazına gittim. İmam bana dedi burada kadınlar yok, size cuma yok. Nasıl dedim, hayır var. Beş ayrı camiye gittim fakat cuma namazı kılamadım (Rana Tanbour, kişisel görüşme, 24 Mayıs 2019).

> Kendi ülkelerinde cumaya gitmeye alışmış, zaten onu çok doğal olarak yapan bir sürü kadın var. Kadın oraya geliyor; çok sayıda Türkiyeli kadın da oraya geliyor; yaşlısı geliyor, genci geliyor, bazısı öğle namazına geliyor, cumaya geldiğini fark etmiyor ama geliyor işte (Fatma, kişisel görüşme, 19 Nisan 2019).

Erkek kullanıcılar:

> Bayanlarda cuma yok. Eşim teravih namazına gider, ben engel olmam, ama cumada işi yok (Hasan, kişisel görüşme, 18 Nisan 2019).

> Cuma günleri özellikle erkekler için de oldukça yoğun geçmesi sebebiyle kadınların ibadetleri zor olmaktadır. Ben katıldığı ve katılamadığı camilere şahit oldum. Fakat burada esas mesele erkeklere cuma namazının farz olmasıdır. Kadınlara eğer farz değilse, o günlerde olağan şartlar imkân vermedikçe erkeklere öncelik verilmesi gerektiğini düşünüyorum (Ahmet, kişisel görüşme, 24 Mayıs 2019).

şeklinde görüşlerini bildirirken genel kanıdan uzağa düşmezler.

Sancaklar Camisi'nde cuma namazında yaşadığımız bir uygulama ise "paravan ezberi" bakımından dikkat çekicidir. Cuma namazında kadınlar mahfilinin erkeklere tahsis edilmesi[30] dolayısıyla alan daralır, kadınlar paravan arkasında kalsa bile bir kısım erkeklerin önünde, bir kısmıyla aynı safta kalır. Tüm "yapıyı bozan" bu hadiseyle aslında mekânsal düzenlemelerin "aşina" olunan, bir takım yerleşik fikirlere dayalı olduğu iddia edilebilir. "Yapıbozum" stratejisi bir dilin, metnin ve yapının sınırlarını zorlar. Fakat Derrida'nın yapıbozumu, yıkmaktan çok, bir bütünlüğün nasıl yapılandığını ve onu yapılandırmak gerektiğini ifade eder (Derrida, 1999:188). Peygamber uygulamaları ve fıkıhta kadınların etrafını çeviren bir paravan ya da örtüden söz edilmediği hâlde, tüm yapıyı bozacak bu durum ancak cinsiyetlerinden ötürü kadınlara uygulanmaktadır.

Kadınların camilerde "yer" taleplerinden biri de Ramazan ayının son on günü ibadetle geçirilmesi için camilerde yapılan itikâf[31] ile ilgilidir. DİB'in, talebimiz doğrultusunda bize ulaştırdığı geçtiğimiz yıla ait üç şikâyet dilekçesinin ikisi cuma namazında kadınların kendilerine yer bulamaması, birinin ise itikâf için uygun cami olmaması üzerinedir. Fakat itikâf dilekçesinde dikkat çekici bir ayrıntı, şikâyetin, İngiltere'den gelecek kadın misafirler için cami arayışına ilişkin olmasıdır. DİB itikâf yapılacak camileri internet sitesinden yayınlamaktadır. Fakat kadınların itikâf yapabileceği camiler belirtilmemiştir, "yoktur". Ürdünlü ve Malezyalı görüşmecilerimiz ise kendi ülkelerinde kadınların ve tüm ailenin birlikte itikâf yaptığını aktarmıştır.

> Ramazan'ın son on günü herkes camiye gider, battaniyelerimizi, kıyafetlerimizi alırız. Ben ilk kez annemle gitmiştim. Çalışan kadınlar ve erkekler işe sabah gider, akşam yeniden camiye gelirler. Çünkü herkes teheccüt namazı kılmak istiyor. Yani tüm aile beraber gidilir. (Salabila Binti Husna, kişisel görüşme, 11 Nisan 2019)

---

30 Cuma namazı ve bayram namazının kılınabileceği camiler DİB tarafından yayınlanır. Bu liste dışındaki camilerde kadınlar cuma ve bayram namazına hiç katılamamaktadır; kadınlar bölümü erkeklere ayrılırken, listede isimi geçen camilerde de kadınlar bölümü erkek kullanıcılara açılmaktadır.

31 Ramazan ayının son on gününde bir yere kapanıp dışarıya çıkmadan ibâdetle meşgul olma.

> Ben ilk defa burada itikâf yapamadım. Çünkü burada öyle bir cami yok, bulamadım. (Rana Tanbour, kişisel görüşme, 24 Mayıs 2019)

Bayram namazına katılımın az olması da kültürel etkiler barındırır. DİB kadınların bayram namazı kılabileceği camileri belirtmesine rağmen merkez camiler dışında kalan camilerde kadınların alanları erkeklere tahsis edilmiştir. Rana Tanbour bayram namazında tüm Müslümanların bir araya gelerek camide bayramlaşması gerektiğine dikkat çekmiş, özellikle çocukken camiye gitme sebebinin bayram namazındaki kalabalık ve orada dağıtılan şekerler olduğunu söylemiştir. Fakat İstanbul'da bulunduğu zaman zarfında cuma namazında olduğu gibi bayram namazını da kılamadığını aktarmıştır (Kişisel görüşme, 24 Mayıs 2019).

İktidar mekânında, kendini mevcut hâliyle göstermez; "mekânın örgütlenmesi" altında gizlenir. Ustalıkla sıyrılır, içini boşaltır (Lefebvre, 2014). Patriyarkal iktidar da kendini mekânda üretir, var olan kadınları uzaklaştırır, kendi mekânını örgütler. Patriyarkanın temel kaynaklarından biri "din" iken, erkeklik dinin izin verdiği alanı da kaplayarak dini aşan bir tutum göstermektedir.

Sonuç: "Çelişkinin Değeri"

Tartışmaya açtığımız bütün soruları araştırmanın sonunda basit ve somut tek bir soruda birleştirebiliriz: Neden kadınlar Sultanahmet Camisi'nin harimine alınmazken, Çamlıca Camisi'ninkine rahatlıkla girebilmektedir? Çelişkinin açtığı bir kapı apaçık önümüzde durmaktadır.

Araştırma göstermiştir ki, 2000'lerden sonra kadınlar camiye daha çok gittikçe mekânsal sorunlar ve pasif çatışma artmış, şikâyetler ve bazı eylemler başlamıştır. Kadınlar, merkezi ve tarihi camilere daha çok, mahalle camilerine daha az gitmektedir. Mahalle camilerinde toplumsal cinsiyet ayrımcılığı daha yoğun hissedilmektedir. Paravanın pratikte kullanımı arttıkça tarihi camilerde kadınların namaz kıldığı (kadınlar mahfili olduğu söylenen) galerilerin son yıllarda kısıtlanma ya da tamamen erkeklere tahsis edilme durumu oluşmuştur. Avcılar'daki Hacı Ahmet Tükenmez Camisi örneğinde olduğu gibi tarihi olmayan mahalle camilerinde kadın alanları galerilerden bodrum katlara geçirilmiş, bu uygulama başka bazı camilere de yayılmıştır. "İstanbul'daki Camilerin Kadınlar Bölümünü Güzelleştirme Projesi- 3T (Tespit, Tedarik, Takip) Projesi" abdesthanelerde başarılı olmuş, kadın mahfillerinin bodrum katlara taşınmasına engel olmak istemiş ama tam olamamış, projenin takibi ve denetimi sürdürülememiş, yarım kalmıştır. Kasıtsız da olsa projenin, "güzelleştirme" amacıyla kadın ibadet alanının meşrulaşmasıyla paravan ve perdeli paravan sayılarındaki artışa etken olduğu düşünülebilir. Son birkaç yıldır yeni bir uygulamayla camilerde musallaya paravanlar, paravan ve perdeler eklenmiştir, eklenmektedir.

DİB'in son dönem çalıştaylarındaki konuşmalarda ve bildiri metinlerinde kadın; engelli, çocuk, genç ve ihtiyar sözcükleriyle aynı sıralamada yer alır. Bu dilin, 2012-17 yılları arasındaki "3T Projesi"nin de başladığı dönemin kadını birey olarak gören dilinden çok farklı olduğu, daha muhafazakâr bir bakışa geri dönüldüğü gözlenir. 2017'deki bu kırılmanın, camilerdeki kadınlara yönelik düzenlemelerdeki iyileştirmelerden geri adım atılmasının nedenleri merak konusudur.

Camilerde tam mahremiyet isteyen kadınların varlığı, camilerdeki anlık kısa görüşmelerden ve gözlemlerden anlaşılmıştır. Ara vakitlerde, erkeklerin de caminin daha mahrem alanlarına çekildiği gözlenmiştir. Harimde namaz kılmak isteyen kadınlar camiyi mekânsal olarak tümüyle hissetmek istemektedir. Fakat harimde namaz kılma sorunu, dünya örneklerinde olduğu gibi, karışık namaz kılma tartışmasından uzaktır. Tartışma, geleneksel Peygamber uygulamalarının tesis edilmesi aşamasındadır. Kadınlar erkeklerden gelen uyarılardan rahatsızdır; bu stratejiye karşı sistemli olmasa da anlık bazı taktikler uygulayabilmektedirler. Araştırmanın başından bu yana geçen bir yıl içerisinde bazı camilerde değişimlerin sürdüğü gözlenmiş, cami tespitlerinin belirli aralıklarla tekrar edilmesi gerekliliği fark edilmiş, ancak olanaklar sınırlı kalmıştır.

Geniş tek parça bir alandan oluşan, kıbleye göre planlanan cami harimi, mihrap noktasıyla, kubbesinin konumuyla odak merkezi belli olan bir biçime sahiptir, ancak paravanların değişim dinamiği; kadın ibadet alanlarındaki muamma ve hareketlilik nedeniyle bu merkezi biçimini, odağını kaybeder. Görüşmecilerce kentin merkezi, kalbi olarak tanımlanan, anıtsal özellikteki camilerde kadınların nerede namaz kılacağı, her gün, her vakit üzerine konuşulan, tam olarak "bilinmeyen", çok çeşitli toplumsal temasları, pasif çatışmaları barındıran, dolayısıyla da camiyi mekânın odağına yerleşen bir meseledir. Bu meselenin önemi cami tasarımcısı mimarı, "aşina" olduğu cami figüründen uzaklaştırmakta ve kadın kullanıcılar özelinde mekânsal yerleşimi sorgulamaya mecbur bırakmaktadır. Araştırmanın ortaya koyduğu bir diğer unsur, sosyolojik verilerin ışığında mimarlara danışmanlık katkısı verebilecek bir cami tasarım kılavuzunun yapılması ihtiyacıdır.

Kadınların mekânı deneyimleme biçimleri diğer toplumsal eşitsizlik biçimlerinden ve sosyoekonomik, kamu kaynak ve hizmetlerine erişimdeki sınırlılıklardan bağımsız değildir. Halbuki ortak kamusal alanın oluşturulması, kadınların o alanda temsil edilmesi son derece önemlidir (Bora, 1997). Ortak kamusal temsil ancak kadınların karar verme mekanizmalarında yer alması, toplumsal cinsiyetli bakışın yerini eşitlik ilkesinin alması, kamu politikalarının oluşumunda demokratik kararlar alınması ve bunun için de toplumsal cinsiyet etkeninin ele alınması ile mümkündür. Eşitlik ideali insanların doğuştan getirdikleri özellikleri nedeniyle daha üstün ya da daha aşağı olmadıklarını garantilemelidir. Kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizliğin ortadan

kaldırılması için çeşitli alanlardaki eşitsizliklerin fark edilmesi, kabul edilmesi ve ortadan kaldırılması için çözümler üretilip önlemler alınmalıdır.

Rose'dan (1993) referansla diyebiliriz ki, çelişkili mekânlar olarak camilerde kadınlar hegemonik erkekliği aşma imkânıyla özgürleştirici bir pratiği yerine getirebilirler. Kadınların İstanbul'daki camilerde aldıkları konumlarla toplumsal cinsiyete karşı bir direnç göstermeleri ve bu dirençle ortaya çıkan çelişki camilerin mutlak mekân olmasını engeller. Bu engel çelişkinin değeridir. Birleştiğimiz o eşikten adım atıp araştırma sonunda vardığımız noktada biz pekâlâ, kadınların camiye gelişinin kendileri için özgürleştirici bir pratik olabileceği kanısındayız.

Kaynakça

Ahmet (2019, 24 Mayıs). Kişisel görüşme.

Akyüz, U. (2019, 24 Mayıs). Kişisel görüşme.

Alkan, A. (1999). Toplumsal cinsiyet ve kent planlaması. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 54*(4).

Alkan, A. ve Tokman Y. L. (2005). Yerel politika ve planlamayla cinsler-arası eşitlik bakış açısının bütünleştirilmesi: 'Yarın için bugünden' kampanyası deneyimi. İTÜ Mimarlık Fakültesi-ŞBP ve TMMOB-ŞPO (Yay. haz.). *8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 29. Kolokyumu, 7-9 Kasım 2005, Planlamada Yeni Politika ve Stratejiler: Riskler ve Fırsatlar* içinde, İstanbul: TMMOB Şehir Plancıları Odası.

Alkan, A. (Der.). (2009). Giriş: Cinsiyet dinamiklerinin peşinden mekânın izini sürmek. *Cins cins mekân* içinde. İstanbul: Varlık Yayınları.

Alkan, A. (2012). Şehircilik çalışmalarının zayıf halkası: Cinsiyet. S. Sancar (Der.), *Birkaç arpa boyu... 21. yüzyıla girerken Türkiye'de feminist çalışmalar. Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a armağan* içinde. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Atay, T. (2004). *Din hayattan çıkar.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Aynalı, N. (2019, 3 Şubat). Kişisel görüşme.

Berger, P. L. (2002). Günümüz din sosyolojisi üzerine düşünceler. İ. Çapcıoğlu (Çev.). *Dini Araştırmalar, 5*(13), 187-199.

Berktay, F. (2009). *Tek tanrılı dinler karşısında kadın.* İstanbul: Metis Yayınları.

Bondi, L. ve Rose D. (2003). Constructing gender, constructing the urban: A review of Anglo-American feminist urban geography. *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography, 10*(3).

Bora, A. (1997). Kamusal alan/özel alan: Mahrumiyet-özgürleşme ikileminin ötesi. *Toplum ve Bilim, 75*, 85-93.

Buhari, A. M. (1993). *Camiu's-sahih,* İstanbul: Çağrı Yayınları.

Cebeci, B. (2018, 15 Mart). Dört kişi olarak kovuldukları camiye kırk kişi döndüler: Kadınlar Fatih Camii'nde birlikte saf tuttu. medyascope.tv/2018/03/15/dort-kisi-olarak-kovulduklari-camiye-kirk-kisiyle-donduler-kadinlar-fatih-camiinde-birlikte-saf-tuttu/

Cloke, J., Kantor ve P., Jarvis, H. (2012). *Kent ve toplumsal cinsiyet.* Y. Temurtürkan (Çev.), Ankara: Dipnot Yayınları.

Çakır, S. (2007). Feminizm: Patriyarkal iktidar eleştirisi. B. Örs (Der.), *Siyasal ideolojiler* içinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çakır, S. (2009). Osmanlı'da kadınların mekânı, sınırlar ve ihlaller. A. Alkan (Der.), *Cins cins mekân* içinde, İstanbul: Varlık Yayınları.

Çetinaslan, M. (2012). Konya Cami ve mescitlerindeki mahfiller. *İSTEM Dergisi, 10*(20), 197-218.

Demirbaş, G. (2012). *Kadınların mekan algısı ve mekanı kullanma biçimleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.

Derrida J. (1999). Japon bir dosta mektup. M. Atıcı, M. Omay (Çev.), *Toplumbilim, 10*, 185-188.

Durkheim, E. (1985). *Toplumbilimsel yöntemin kuralları.* C. B. Akal (Çev.), İstanbul: B/F/S Yayınları.

Ebu Davud, S. (1981). *Es-Sünen,* İstanbul: Çağrı Yayınları.

Ecevit, Y. (2003). Toplumsal cinsiyetle yoksulluk ilişkisi nasıl kurulabilir? Bu ilişki nasıl çalışılabilir?. *C. Ü. Tıp Fakültesi Dergisi Özel Eki, 25*(4), 83-88.

Erdemli, K.A. (2013). İstanbul'daki camilerin kadınlar bölümünü güzelleştirme (3T) projesi. *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi, 20*, 66-71, İstanbul: DİB Yayınları.

Eroğlu, S. (2014). Gaziantep Ahmet Çelebi Camisi; Kadınlar Mahfili'nin kalemişi süslemeleri. *Sanat tarihi defterleri: 16* içinde, İstanbul: Efe Yayınları.

Fatma (2019, 19 Nisan). Kişisel görüşme.

Feyza (2019, 2 Nisan). Kişisel görüşme.

Gürallar N. (2009). Kamu - kamusal alan - kamu yapıları - kamusal mekân: modernite öncesi ve sonrası için bir terminoloji tartışması. *Mimarlık, 350.* www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=364&RecID=2230

Hasan (2019, 18 Nisan). Kişisel görüşme.

Husna, S. B. (2019, 11 Nisan). Kişisel görüşme.
İnkaya, F. İ. (2019, 15 May). Kişisel görüşme.
İskender, M. (2019, 17 Mayıs). Kişisel görüşme.
Karakuş F. (2019, 2 Ağustos). Hizbullahın kaçırdığı konca kuris için feministler eylem yaptı. catlakzemin.com/2-agustos-1998-hizbullahin-kacirdigi-konca-kuris-icin-feministler-eylem-yapti
Kıpçak, H.N. (2016). *İdeolojiler mekânı olarak camilerde toplumsal cinsiyet örüntüleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Araştırmaları Ana Bilim Dalı.
Kolay, İ. (2019, 7 Mayıs). Kişisel görüşme.
Kori, L. (2019, 27 Mayıs). Kişisel görüşme.
Kümbetoğlu, B. (2017). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma.* İstanbul: Bağlam Yayınları.
Lefebvre, H. (2014). *Mekânın üretimi.* I. Ergüden (Çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.
Massey, D. (1994). *Space, place and gender.* Cambridge: Polity Press.
Meriç N. (2011). Cuma'ya Fransız kalmak. nevinmeric.com/cumaya-fransiz-kalmak--nevin-.gbt
Mies, M. (1996). Feminist araştırmalar için bir metodolojiye doğru. A.Durakbaşa ve A. İlyasoğlu (Çev). N. Akgökçe ve S. Çakır (Der.), *Kadın araştırmalarında yöntem* içinde, İstanbul: Sel Yayıncılık.
Necipoğlu, G. (2016). Sinan çağında mimarlık kültürü ve âdâb: günümüze yönelik yorumlar. H. Aynur ve A. H. Uğurlu (Der.), *Osmanlı mimarlık kültürü* içinde, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
Onay, A. (2008). *Türkiye'nin cami profili.* İstanbul: Dem Yayınları.
Öksüz, H. (2019, 25 Nisan). Kişisel görüşme.
Özkan, F. (2012, 19 Ağustos). 3 bin cami elden geçiriliyor, kadınlar bölümü düzelecek. www.star.com.tr/yazar/3_bin_cami_elden_geciriliyor_kadinlar_bolumu_duze-yazi-668372
Ramazanoğlu, C. (1998). *Feminizm ve ezilmenin çelişkileri.* M. Bayatlı (Çev.), İstanbul: Pencere Yayınları.
Rendell, J. (2018, 19 Şubat). Only resist: A feminist approach to critical spatial practice. www.architectural-review.com/essays/only-resist-a-feminist-approach-to-critical-spatial-practice/10028246.article
Rose, G. (1993). *Feminism and geography.* Blackwell, Cambridge.
Yıldırım, M., Çınar, Ö. H., Yılmaz, Z. ve Arslan, H. (2018). *Türkiye'de katılımcı demokrasinin güçlendirilmesi toplumsal cinsiyet eşitliğinin izlenmesi projesi din hizmetlerine erişimde toplumsal cinsiyet eşitliği haritalama ve izleme çalışması,* S. Sancar (Der.), Ankara: CEİD Yayınları.
Stanley, L. ve Wise S. (1996). Feminist araştırma sürecinde metot metodoloji ve epistomoloji. F. Şaşmaz (Çev.), N. Akgökçe, S. Çakır (Der.), *Kadın araştırmalarında yöntem* içinde, İstanbul: Sel Yayıncılık.
Sunay, S. (2018, 2 Ağustos). Kadınlar camilerde kampanyası öncüleriyle söyleşi. www.mimarizm.com/haberler/soylesi/kadinlar-camilerde-kampanyasi-onculeriyle-soylesi_129351
Şenol, F. (1998). İktidar mücadelesinin savaş meydanı: Mekân-Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara'da eğlence mekânları. *Toplum ve Bilim, 76,* 105-143.
Tanbour, R. (2019, 24 Mayıs). Kişisel görüşme.
Tanman M. B. (2003). Mahfil. islamansiklopedisi.org.tr/mahfil
Tanman, M. B. (2019, 13 Mayıs). Kişisel görüşme.
Tartanoğlu, S. (2017, 15 Şubat). İki kapılı camiler geliyor. www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/676828/iki_kapili_camiler_geliyor.html

Ankara'nın Ritmi: Mekân, Kadın ve Engellilik

Mine Egbatan *
İdil Seda Ak **

* Doktora Öğrencisi, Arizona Üniversitesi, mineegbatangws@gmail.com
** Bağımsız Araştırmacı, idilseda@yahoo.com

Özet

Bu çalışma, Ankara'da yaşayan engelli kadınların gündelik yaşamlarında çeşitli mekânları deneyimlerken karşılaştıkları sorunları ortaya koymayı amaçlıyor. Engelli Kadın Derneği üyesi 10 engelli kadın ile yapılan görüşmelere dayanarak, kent hakkı tartışmalarının çerçevesini engelliliği ve cinsiyeti içerecek şekilde genişletmeyi hedefliyor. Çalışmada, kent hakkı kavramını merkeze alarak "bakış teorisi" ve "ritimanaliz" anlayışını bir araya getirmeye çalışıyoruz. İlkin, "bakış teorisi"nden hareketle engelli kadınların gündelik yaşamdaki çeşitli karşılaşmalarında deneyimledikleri tutumlara ve bu tutumların engelli kadınların öznelliklerinin kurulmasında nasıl bir rol oynadığına değiniyoruz. İkinci olarak, Henri Lefebvre'in ritimanaliz kavramı etrafında Ankara'nın gündelik ritminin engelli kadınları nasıl etkilediğini tartışıyoruz. Ankara'nın gündelik ritmini erişilebilirlik, bağımsız yaşam ve güvenlik temaları etrafında tartışmaya açıyoruz. Sonuç olarak, "sağlam-bedenlilik" ve ataerkilliğin engelli kadınların kentteki hareketliliklerini kısıtladığını ve bu kadınların kent hakkı pratiğinden dışlandıklarını öne sürüyoruz.

Anahtar kelimeler: "Sağlam-bedenlilik", toplumsal cinsiyet, kent hakkı, ritimanaliz, Engelli Kadın Derneği

Ankara's Rhythm: Space, Women and Disability

Abstract

This study illustrates everyday challenges of disabled women as they experience different spaces in Ankara. Based on in-depth interviews with 10 members of the Association of Women with Disabilities, we aim to expand the boundaries of the rights to the city debates to include gender and disability. While keeping the focus on the right to the city, we also bring together rhythmanalysis and the gaze theory together. Relying on the gaze theory, we first consider attitudes and situations disabled women face in their everyday encounters and the role these encounters play in the formation of their subjectivities. Secondly, utilizing Henri Lefebvre's rhythmanalysis, we discuss how disabled women are impacted by the rhythm of Ankara, which is discussed from the perspectives of accessibility, independent living and safety. Consequently, we assert that able-bodiness and patriarchy delimit the mobility of disabled women and exclude them from the practices of the right to the city.

Keywords: Able-bodiness, gender, right to the city, rhythmanalysis, Association of Women with Disabilities

Ankara'nın en işlek caddelerinden biri olan Atatürk Bulvarı'nda bir büfenin yakınlarında şöyle bir yazı bulunuyor (bkz. Şekil 1): "Engellilere yardım etmek ahlaki, vicdani ve rahmani bir görevdir." Caddeyi kullanan herkesin biraz dikkatle baktığında fark edeceği bu cümle Türkiye'de engelli kişilere yönelik algının ne olduğuna dair güzel bir ipucu veriyor. Bunu iki açıdan okumak mümkün. Hem cümleyi yazan kişi engelli kişileri kendinden farklı konumlandırarak bir hiyerarşi yaratıyor. Diğer bir deyişle, kendiyle eşit ve dolasıyla temel vatandaşlık haklarından yararlanabilir bir özne olduğunu reddediyor. Hem de "rahmani" bir görev olarak belirlediği "yardım etme" ile "sevap kazanma" düsturuyla kendini iktidarlı konuma yerleştiriyor. "Muhtaç" ile "vatandaş" arasındaki (Yardımcı ve Bezmez, 2013) bu ikilik Türkiye'de hem engellilikle ilişkili toplumsal ve sosyal politikaları hem de engelli örgütlenmesinin yapılanmasını belirliyor. Bir yandan da vatandaşlığın sınırlarını genişleterek mekân-beden ve engellilik arasındaki ilişkiyi tartışmayı zorunlu hâle getiriyor. Sözkonusu kent mekânı ve gündelik yaşam olunca tartışmanın çerçevesini "kent hakkı" ve "kent vatandaşlığı" perspektifinden hareketle çizmek önemli. Böylece "muhtaç" ile "vatandaş" arasındaki ayrımın kent mekânındaki deneyimleri nasıl etkilediğini anlamak da kolaylaşmış olacak.

Kent vatandaşlığı ve kent hakkı kavramının modern vatandaşlık kavramlarından ayrılması, kentin sosyal, politik ve ekonomik anlamları içeren yapısının kabul edilmesinden kaynaklanır (Sassen, 1999; Isın, 2000; Baubock, 2003; Purcell, 2006). Modern vatandaşlık kavramı ulus-devletlerin ortaya çıkışıyla yakından ilişkilidir ve ulus-devletlerin sınırları içerisinde yaşayan kişilere verilen çeşitli haklar içeren yasal bir statüye işaret eder (Isın ve Turner, 2002). Kent vatandaşlığı ise modern vatandaşlık tanımını sorgulayan ve sınırlarını eğip büken bir anlayıştan ortaya çıkar. Mekânın ve toplumsal yaşamın birbirini şekillendirdiği (Lefebvre, 1991) görüşünden hareketle farklı grupların toplumsal mekânı kendi talepleri doğrultusunda dönüştürmek için hak iddia etmeleri "kent hakkı" kavramıyla tanımlanır. Henri Lefebvre'e (1996) göre kent hakkı birbirine içkin iki veçheden oluşur: Kent mekânını ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden şekillendirebilme (1) ve mekânla ilgili karar alma mekanizmalarına katılım (2). Mark Purcell'in (2002; 2013) söylediği gibi kent hakkı, kent ve ötesindeki sosyal, politik ve ekonomik ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ve dönüştürülmesiyle ilişkilidir. Yoksul, göçmen, seks işçisi gibi grupların kent mekânından dışlanması üzerine çeşitli çalışmalar vardır (Bkz. Hubbard, 2004; Parnell, 2015). Engellilik ve kent vatandaşlığı konusu ise özellikle erişilebilirlikle ilişkilendirilerek çalışılmaya başlanmıştır (Imrie, 1996; Gleeson, 2001). Toplumsal cinsiyet ve engellilik kesişiminde mekâna dair, gündelik yaşam ve kent hakkı etrafında bir düşünüşe ihtiyaç da vardır. Özellikle Türkiye'de feminist yazın kadınların kent hakkına ve deneyimine odaklanırken (Alkan, 2009, 2012; Zengin, 2014; Şenol Cantek, 2014) engelli kadınların deneyimine yeterince değinmemiştir. Engelliliği analizin merkezine alan çalışmalar ise ya toplumsal cinsiyet

boyutunu ele almamıştır ya da mekânla ilişki kurmamıştır (Yardımcı ve Bezmez, 2014; Tören, 2017; Güloğlu, 2015).

Bu çalışmada amacımız engelli kadınların Ankara'da gündelik yaşamda mekânı deneyimlerken nelerle karşılaştıklarını ortaya koymak ve kent hakkı tartışmalarında engelliliğin ve cinsiyetin birbirine içkin meseleler olarak konuşulabilmesine katkı sunmak. Bu çalışma Engelli Kadın Derneği üyesi ve dolayısıyla engelli hakları aktivisti olan 10 kadın ile odak grup görüşmesine, mülakatlara ve kısa süreli yürüyüşlerden elde edilen bilgilere ve gözlemlere dayanıyor. Engelli Kadın Derneği 2011 yılında Ankara'da kurulmuş hak temelli bir sivil toplum örgütüdür. Farklı engel durumuna sahip birçok kadın için bir karşılaşma mekânı sunan dernek, engelli kadınların sorunlarıyla ilgileniyor. Görüşme yaptığımız kadınlar kör ve fiziksel engelli kadınlardır. Bu iki gruba odaklanmamızın sebebi, hem dernek içerisinde aktif olmaları hem de kent mekânında engelli olmayan kişilerle karşılaşma olasılıklarının yüksek olmasıdır. Yaşları 25-45 arasında değişen görüşmecilerimiz üniversite mezunu ve çalışan ya da emekli olmuş kadınlardır.[1] Dolayısıyla kentte birden fazla mekânla ilişkilenmişler ve ilişkilenmekteler. Çalışma iki ana bölümden oluşuyor. İlk bölümde engelli kadınların gündelik yaşamdaki karşılaşmalarında deneyimledikleri tutumu "bakış" teorisinden hareketle ortaya koyuyoruz. İkinci bölümde ise Henri Lefebvre'in ritimanaliz kavramından yararlanarak Ankara'nın ritminin engelli kadınların deneyimlerini nasıl etkilediğini tartışıyoruz. "Sağlam-bedenlilik" ve ataerkilliğin engelli kadınların kentteki hareketliliklerini kısıtladığını ve bu kadınların kent hakkı pratiğinden dışlandıklarını öne sürüyoruz. Kent hakkı ve kent vatandaşlığı üzerine konuşurken Ankara'ya odaklanmamızın iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi, engelli kadın hakları üzerine çalışan bir örgütlenme olan Engelli Kadın Derneği'nin burada olması ve görüşmecilerimize dernek aracılığıyla ulaşmamız. İkincisi ise kent hakkı etrafında dönen tartışmaların, Ankara'daki deneyimlere İstanbul'daki deneyimlerden daha az yer vermesi ve Ankara'daki deneyimlere yer verilen çalışmalarda ise engellilik temelli bir analiz yapılmamış olması. Halbuki Ankara, 1994 yılındaki yerel seçimlerden Mart 2019 yılındaki yerel seçimlere dek neoliberal ve muhafazakâr politikaları benimseyen tek bir kişi tarafından -Melih Gökçek- yönetilmişti. Bu politikalar, diğer başka gruplar gibi (seks işçileri ya da LGBTİ bireyler) engelli kadınların da ihtiyaçlarını gözetmemişti.

1 Görüşmecilerin alıntılarının sonunda "G" harfi kullanıldı. Harfi takip eden rakamlar ise görüşmecilere ait kodları gösteriyor. Metin akışı içinde görüşü ilk defa belirtilen görüşmecilerin görüşleri; engellilik durumları ve meslekleri ile belirtildi. Kendini aktivist olarak tanımlayan katılımcıların, aktivist kimlikleri de tanımlamaya eklendi. Aynı kişinin görüşleri birden fazla kez alıntılandığında ise alıntı sonunda sadece görüşmeci koduna yer verildi.

Şekil 1. Atatürk Bulvarı'nda duvara iliştirilmiş bir afiş, Ankara, 2019. Kaynak: Mine Egbatan

"Sağlam" Bedenin Bakışı ve Engelli Kadınlar

Engelli Kadın Derneği'nden görüşme yaptığımız kadınlarla, Atatürk Bulvarı üzerinde yer alan dernek binası ve metro durağı arasındaki kısa yolculuğumuz sırasında etraftaki gözleri üzerimizde hissediyoruz. Beyaz bastonlarıyla ya da tekerlekli sandalyeleriyle gülüşerek ve sohbet ederek gezinen kadınlara alışkın olmayanlar bir bakış atmadan geçmeyi ihmal etmiyorlar. Bu "bakış" anı ya da başka bir deyişle "bakma eylemi" feminist sakatlık[2] çalışmaları alanında öncü olan Rosemarie Garland-Thomson'ın söylediği gibi yalnızca "gözlerin birbirine değmesi"nden daha fazla anlam

2 Terminoloji tartışmasına kısaca değinecek olursak; "engelli" ve "sakat" terimlerine dair tartışmalar halen alanda netlik kazanmamıştır. Temel olarak İngilizce terimler üstünden filizlenen bu tartışma Türkçeye de yansımaktadır. İngilizce "person with disability" terimi "engelli kişi" olarak Türkçe'ye çevrilirken "disabled person" "sakat kişi" olarak çevrilmektedir (ya da bu şekilde çevrilmesi talep edilmektedir). Birleşmiş Milletler, İngilizcede "person with disability" terimini kullanmayı uygun buluyor, bunun gerekçesini ise önce kişinin kendisine (person), sonra engellilik hâline vurgu yapmanın önemli olduğunu savunarak açıklıyor. Bu terminolojiye karşı çıkan aktivistler ise bu terimin kendi kimlikleri ile uyumlu olmadığını belirtiyor ve "engellilik" teriminin sakatlık hâlini kişinin kimliğinin bir parçası olmaktan uzaklaştırdığını söylüyorlar (Tatum, 2015; Thorpe, 2017). Sakatlığın politik bir kavram olduğunu ve kimliğin inşasında çok önemli bir rolü olduğunu savunan bu aktivistler bu gerekçe ile "disabled" kavramını yani Türkçesi ile "sakatlık" kavramını kullanmayı tercih ediyorlar. Bu anlayışta, nasıl ki siyah olmak kimliğin ayrılmaz bir parçası ise, sakat olmak da kimliğin ayrılmaz bir parçası olarak görülüyor. Yardımcı'ya (2017) göre alanda faaliyet gösteren sivil örgütler çoğunlukla "engelli" kavramını kullanmayı tercih ederek kişinin "engellenmişliğinin" altını çizmeyi hedefliyor. Bu oldukça doğru bir tespit. Engelli Kadın Derneği de bu mantıkla ismini almıştır. Ayrıca Türkçede 2012 yılı itibariyle resmi bir hâl alan "engelli" terimi aynı yıl yapılan kanun değişikliği ile mevzuata girmiş, engellilik kapsamında yürürlükte olan tüm kanunlarda da terminoloji değişikliğine gidilmiştir. Bu değişiklikle sakatlık kavramı da kanunlardan olabildiğince ayıklanmıştır. Makalede sakatlık hareketini takip eden yazarların çalışmalarına atıfta bulunulurken onların terminolojisini kullanmaya özen gösterdiğimizi söyleyebiliriz. Ayrıca makale yazarları olarak, sakatlık hareketinin ideolojisini ve terminolojisini takip eden kişiler olmamıza rağmen, bu terimin hâlâ Türkçede yeterince yer bulamamış olması ve buna bağlı olarak makalenin anlaşılırlığının olumsuz yönde etkilenebileceği kaygısı ile makalenin genelini "engellilik" terimini kullanarak yazdık.

içeriyor. Yanımızdan geçen insanların hem meraklı hem şaşkın hem de ne olduğunu anlamaya çalışan bakışları bir anlam yaratma imkânı sağlıyor. Garland-Thomson'a göre tanıdığımız insanlara değil, bize tanıdık gelmeyenlere, yani bizden farklı olanlara bakarız. Bakma eylemi sırasında hem kendimizi hem de baktığımız kişiyi tanımlamış oluruz. Bu anlam yaratma anı olumlu ve dönüştürücü olabileceği gibi kısıtlayıcı da olabilir (Garland-Thomson, 2009). "Bakış"ın[3] karşılaşma yaratması ve görünmeyeni görünür kılmaya aracılık etmesi mümkün. Ancak Ankara'da gündelik yaşamda engelli kadınlarla engelli olmayan kişilerin karşılaşmalarında "bakış" ataerkil ve sağlam-bedenlilik temelinde ikilikler yaratıyor. Bu bağlamda feminist film teorisyeni Laura Mulvey (1999) tarafından ortaya konan "erkek-eril bakış" (*male gaze*) metaforu önemli bir anlam üretme aracı hâline geliyor. Mulvey'e göre özellikle sinemada temsil edilen kadın bedeni erkek için ve erkek egemen anlayışa göre ortaya konur. Dolayısıyla kadın bedeni aslında kendi hayatının "öznesi" değil, eril bakışın "nesnesi" olarak temsil edilir. Bu metafor ataerkil düzenin imleyicisi hâline gelir. Başka bir deyişle, "bakan" erkek ve "bakılan" kadın arasında bir hiyerarşi, dolayısıyla tahakküm ilişkisi kurar. Temsil edilen ikiliklerin ötesindeki çoğulculuğun ve çeşitliliğin ortadan kalkmasına neden olur. Mulvey'in bahsettiği eril bakış, gündelik yaşamımızda bizi kontrol eden, nerede ve nasıl davranmamız gerektiğini dikte eden bir araç hâline gelir. Sözkonusu engelli kadınların bedeni olduğunda ise bu eril bakışa bir de "sağlam" bedenlerin bakışı eklenir. Lennard J. Davis (2006) "normal" ya da başka bir deyişle "sağlam" bedenin inşasının sakatlığın/engelliliğin sorun olarak üretilmesine aracılık ettiğini söyler. "Sağlam" bedenin norm, başka bir deyişle "normal" olarak inşası, engelli bireyin ötekileştirilmesi ve marjinalleştirilmesi demektir (Davis, 2006).

Engelli kadının kamusal alandaki varlığı bu anlamda görülmesi beklenen bedenlerin çeşitlenmesi anlamına gelir. Bu çeşitlenme arttıkça kent mekânında dolaşan engelli kadınlar engelli olmayan kişiler tarafından bir bakış nesnesi hâline gelir. Bu karşılaşmanın bir sonucu engelli kadınların kent yaşamında varlığının somutlanması yoluyla nesneleşmekten kurtulmaları olsa da, diğer sonucu da ısrarla kabul görmeme ve görünmezliğe itilme de olabilmektedir. İkinci durum, görüşme yaptığımız engelli kadınların deneyiminde daha baskındır ve örneğin kör kadınların deneyiminde pasifize etme, çocuklaştırma, kendisiyle değil, yanında refakat eden kişilerle iletişim kurarak yok sayma gibi şekillerde ortaya çıkar. Örneğin kör bir avukat ve aktivist olan görüşmecimiz kendi deneyimini şöyle anlatmaktadır: "Bir kere gittiğimiz toplantıda kadın yanağımı

3 Garland-Thomson "gaze" ile "staring" arasında bir ayrım olduğunu, "gaze" ("Bakış") olarak adlandırılanın disipline edici ve tahakküm kurucu bir yanı olduğunu söyler (2005: 9). Ona göre "staring"-bakma eylemi olarak tanımlayabiliriz- yaratıcı işlevlere de sahip olabilir. Yine de işlevlerinden bir tanesi "damgalama" (stigmatization) ya da "tahakküm kurma"dır (2009: 43). Garland-Thomson'ın bahsettiği "dominating stare" ile "gaze" birbiriyle aynı anlama gelir. Dolayısıyla bu çalışmada "dominating stare" ve "gaze" diye adlandırdığımız "bakış"ın bakan ve bakılan arasında hiyerarşiler yaratan kısıtlayıcı potansiyeline yer veriyoruz.

sıkıp 'ay nasıl da giyinmiş gelmiş' demişti (G1, kişisel görüşme). Yine avukat ve aktivist olan bir başka görüşmecimiz de yaşadığı durumu şöyle ifade etti:

> Yemeğe gittiğimiz bir yerde garson soruları hiç bana sormayıp hep karşımdakine soruyordu. Yemeği de getirip yanımda kim varsa 'siz mi yedireceksiniz?' diyordu. Bu birkaç kere tekrar etti, adama laf anlatamadım. Baktım adam ikna olmuyor ben oraya gitmekten vazgeçtim (G4, kişisel görüşme).

Çocuklaştırma ve pasifize etme hâli hem farklılıkları ortadan kaldırarak engelli kadınları homojen bir gruba indirgiyor, hem de engelli kadını mekândan silerek varlığını yok saymış oluyor.

Eril bakışta sözkonusu özne erkek olarak kodlanmış olsa da bakan öznenin çerçevesini genişletmek gerekir. Ataerkillik "sağlam" bedenlilik ile kesiştiğinde yarattığı bakan öznelerden biri de kadındır. Engelli olmayan kadınların engelli kadınlarla karşılaşmasında ortaya çıkan durum ise engelli kadınların çocuklaştırılmasıdır. Burada önemli olan nokta, kadınların da kendileri ve engelli kadınlar arasında hiyerarşi yaratmasıdır. Böylece kendi kadınlığını da engelli kadının kadınlığından ayırmış olur. Buradaki "bakış" meselesi çoklu hiyerarşiler yaratıyor ve engelli kadını bu hiyerarşinin en altına koyuyor. Kör olan başka bir görüşmecimiz alışveriş esnasında bir kadının gelip yanaklarını sıkarak onu sevdiğinden ve bu durumun onu ne kadar rahatsız ettiğinden bahsediyor (G5, kişisel görüşme). Bir başka örnekte bir kadın örgütünün 8 Mart partisine katılan kör bir gazeteci ve aktivist olan görüşmecimiz kendisine şunun söylendiğini ifade etmiştir: "Yaa, buralara sizin de gelebilmenize çok seviniyorum" (G3, kişisel görüşme). Bu çocuklaştırma ifadelerinin temsil ettiği şey ise engelli kadınların eşit bireyler olarak görülmemesi demektir. Çocuklaştıran bakış yoluyla engelli olmayan kadın, hem kendi iktidarını pekiştirmiş oluyor hem de engelli kadının kamusal alandaki yerini imliyor. Yaratılan bu ikiliğin kendi öznelliğini tanımlamasında nasıl bir rol aldığını tekerlekli sandalye kullanıcısı, psikolog ve aktivist olan bir görüşmecimiz şu şekilde anlatıyor:

> Kendimi farklı hissettiren bir durum oluyor, topluma ait değilmişim gibi bir izlenim veriyor. Dolayısıyla aslında ait olduğumu kanıtlamak durumunda olan taraf benmişim gibi hissediyorum ve bazı şeyleri aşırı telafi etmeye çalışabiliyorum. Örneğin, bir şey yerken dökmemek için çok dikkatli olmak gibi. Çocukluktan beri maruz kaldığım bir durum olduğu için de, bunun aksine inansam da uygulamak her zaman kolay olmuyor ve kendimi sürekli bu konuda çatışırken bulabiliyorum. Bu, kendi bedenime yabancılaşmama da neden olan bir şey – ve hep sağlam bedenlerin ideal olduğunu düşünmeme. Bu durum özellikle kendime olan güvenimin azaldığı dönemlerde daha yoğun bir şekilde ortaya çıkıyor (G2, kişisel görüşme).

Garland-Thomson'ın (2009) söylediği gibi "bakış" öznellik kurmada önemli bir rol oynuyor. Gündelik yaşamında hareketlerini kontrol etmelerine zemin hazırladığını ve en önemlisi "sağlam-bedenlilik" ve "engellilik" ikiliğini derinleştirerek "sağlamcılığın" bedenler üzerindeki iktidarını güçlendirdiğini ortaya koyuyor. Davis'in (1995) belirttiği gibi engelli kadınlar "normal" olmaya zorlanıyor. Engelli olmayanlar gibi hareket ediyor olmak bir norm hâline geliyor ve bunu icra etmek zorunda olmak görüşmecimizin söylediği gibi kendine yabancılaşmak anlamına geliyor. Engelli olmayanların "bakışını" Micheal Foucault'nun (1995) "panoptikon"una benzetmek mümkün. "Panoptikon", çeşitli mekânsal pratiklerle sürekli gözetleniyor izlenimi yaratır ve toplumda yaşayanlar buna göre davranmaya başlar. Stavros Stavrides'in söylediği gibi "gözetim, gözlenenin bir iç normu ve bedenine kazınmış bir şey hâline gelir" (2016:146). Burada "bakış" gündelik yaşam içerisinde "normal"i icra etmeye zorlayan bir gözetleyici hâline gelir. "Bakış" anının sürekliliği, yukarıdaki örnekte olduğu gibi "sağlam" ve "sakat" arasındaki sınırı çizer. Bu sınırı çizerken bir yandan da buna karşı çıkma potansiyelini de ortaya çıkarır. "Bakış" anının rahatsız ediciliğini ve bununla nasıl başa çıktığını aynı görüşmecimiz şöyle ifade ediyor:

> (...) Birinin dik bir şekilde bana baktığını fark ettiğim zamanlarda, ben de dik bir şekilde, diğer kişi gözlerini kaçırana kadar bakmayı tercih ediyorum. Daha az rahatsız edici bakışlara da, bazen gülümseyerek başımla selam veriyorum, onlar da karşılığını verip gözlerini çeviriyorlar. Böylece durumu daha kendi kontrolüme almış gibi hissediyorum (G2, kişisel görüşme).

Diğer bir yandan sürekli bu bakışların odağında olmak kentin sunduğu anonim olma hâlini de ortadan kaldırıyor. Aslında kent mekânının sunduğu avantajlardan biri, taşranın aksine bireylere anonim olarak hayatlarını pratik etme imkânı verebilmesidir (Simmel, 2006; Koester ve Langegger, 2016). Bakışların müdahaleciliği ve beden üzerindeki kontrolü "sağlam-bedenliliğin" icrasında önemli bir rol oynuyor. Bu icrayı gerçekleştirdikçe Garland-Thomson'a göre "görünmez" (2009:35), bize göre ise "anonim" kalabilme imkânı artıyor. Esasında engelli bir kadın olarak kent mekânında "tanınma" ve var olabilme hakkı ortadan kalkmış oluyor. Bu bakımdan kent hakkı kavramını "anonim" kalabilme ve "tanınma" arasında genişletmek önemlidir.

Bakışı ile engelli birini gözetleyen ve sağlam bedenini bir iktidar olanağı olarak gören, ek olarak bu algısını dinî-muhafazakâr bakış açısıyla birleştirenler, rahmani görevlerini yerine getirmek ve sevap kazanmak motivasyonu ile kent hayatı içinde karşılaştıkları engelli bireylerle etkileşebiliyor. Bu kişilere göre çoğu zaman, engelliler durumlarına tevekkül ederken, sağlam bedenliler de durumlarına şükretmelidir. Şükretme ve sevap kazanma motivasyonu ile harekete geçenler ile karşılaşmasını aktaran bir görüşmecimiz şunları söylüyordu:

> Bir gün Kızılay'da dernek ofisimizin bulunduğu iş hanının önünde bir arkadaşımla buluşmak için randevulaşmıştım. Aniden yanıma bir kadın geldi ve elime para sıkıştırmaya çalıştı. Ben kabul etmeyince de ısrarla 'al, sevaptır' demeye başladı. Benzer bir olay, başka bir sefer de alışveriş merkezinde yaşadım. Annemi bir dükkânın önünde beklerken orta yaşlı bir adam elime para tutuşturmaya çalıştı. Ben, 'dilenci değilim, siz ne yapıyorsunuz' falan gibi şeyler dedikçe, karşımdaki sürekli sevap olduğunu iddia ediyordu (G2, kişisel görüşme).

Bir başka görüşmecimiz ise metroda yaşadığı durumu şöyle aktarıyordu:

> Kör olduğumu görenler metroda sıklıkla bana yer vermek istiyorlar. Ben de zaten çok kısa bir mesafe gittiğimi ve oturmak istemediğimi söylüyorum çoğu zaman. Bazen çok ısrarcı olabiliyorlar. Geçenlerde bir adam kolumdan tuttu ve çekiştirerek yerine oturtmaya çalıştı. 'Otur işte, bana da sevaptır' deyince ben çok sinirlendim (G5, kişisel görüşme).

Bu iki örnek engelliliğe ilişkin söylemden ya da pratikten doğan anlayışın eşitlik yerine hiyerarşiyi ve yardımseverliği teşvik ettiğini ortaya koyar. Bezmez (2013) İstanbul'daki yerel yönetimlerin engellilikle ilgili politikalarını anlatırken hayırseverlik anlayışının bu politikaların temelinde olduğunu ve bunun da İslamcı referanslarla bağlantılı olduğunu öne sürer. Gündelik yaşamın politikayı ve iktidarı taklit ettiği düşünülürse "sadaka kültürü"nün izlerini bu tür karşılaşmalarda görmek mümkün.

"Bakış" meselesinde feminist araştırmacılar tarafından eleştirilen en temel konu kadın bedeninin cinselleştirilmesidir. Bu cinselleştirme meselesi ataerkil anlayışın bir ayağını oluşturur. Ancak eril bakış ile engelli kadınların karşılaşmasında "cinselleştirme" eyleminin tam tersi ortaya çıkar. Engelli kadınların "ideal" kadınlık algısına uymadığı düşünüldüğünden "cinsiyetsiz" olarak algılanması ve bedenleriyle ilgili müdahalelerin de bu minvalde olması şaşırtıcı değil. Engelli kadınların bedenleri "arzulanabilir" olmayan bedenler olarak kurgulanır (Begum, 1992). Engelli kadınlara aseksüelmiş gibi ya da çocukmuş gibi davranılır. Örneğin, en ufak bir hak arayışında bile kör bir kadının nasıl giyinmesi gerektiğine dair bir cümle ağızdan dökülüverir:

> Otobüs şoförüne engelli kartımı gösterdiğimde nüfus cüzdanımı da görmek istedi. Ben tepki gösterince de hem görmüyorsun hem de etek giymişsin gibi laflarla çıkıştı bana (G1, kişisel görüşme).

Çünkü kör bir kadından beklenen, dışarıya çıkma cüretini gösteriyorsa ataerkil toplumun kadınlara dikte ettiği giyim-kuşam kalıpları içerisinde hareket etmesi. Kör bir kadının hem de "mini etek" giyerek, tek başına, kentin içerisinde dolanması hem engellilik hem de kadınlık normlarını tersine çevirmek demek. Oysa otobüs şoförünün

tepkisinde de ortaya çıktığı gibi engelli bir kadından beklenen "bağımlı, yardıma muhtaç, zayıf" (Fine ve Ash, 1985) olmasıdır. Yardımcı ve Bezmez'in (2014:318) söylediği gibi "sakat beden sokakla ve/veya toplu taşımayla değil, evin dört duvarıyla bağdaştırılır". Bu bağlamda hem "sağlam-bedenlilik" hem de ataerkilliğin birlikte engelli kadınların bedenlerinin kontrol altına alınmasında bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Özellikle muhafazakâr kadın imajının teşvik edildiği Türkiye'de kendi bedeni üzerinde söz sahibi olan engelli kadının olması ne yazık ki pek mümkün görünmüyor. Yardımcı ve Bezmez'in (2014) ifade ettiği gibi sakat bedenin görünür olması hem "normal" beden algısını sorunsallaştırma potansiyeli taşıması, hem de anormal bedenlerin kamusal alanı kullanma hakkına yaptığı vurgu açısından önemli. Yine de "bakış"ın kısıtlayıcılığı engelli kadınların mekânsal deneyimlerinin de kısıtlanması anlamına geliyor. Ya "sağlam-bedenliliğin" icrasına zorlanıyorlar ya da cinsiyet hiyerarşisi içerisinde baskıya maruz kalıyorlar.

Ankara'nın Ritmi: Erişilebilirlik, Bağımsız Yaşam ve Güvenlik

> Sabah kızımı anneme bırakıp eşimle birlikte işe gidiyoruz. Aynı yerde çalıştığımız ve işyeri eve yakın olduğu için, işe yürüyerek gidiyoruz. Ancak, işe yalnız gideceksem genellikle taksi kullanıyorum. Çünkü; birkaç ana cadde geçmem gerekiyor ve hiçbir trafik ışığında sesli sistem yok. Hatta, bir keresinde karşıdan karşıya geçerken araba çarptı. Eğer o gün dersim varsa, işyerinden okula gidip ders bitince geri dönüyorum. Genelde dolmuş kullanıyorum. İki dolmuş değiştirmem gerekiyor. Sıhhiye Köprüsü üzerinde inip diğer dolmuşa biniyorum. Dolmuşlarda otobüsler için olan uygulama olmadığı için, mutlaka birinin desteğine ihtiyaç duyuyorum. Yoldan geçen birinden ya da orada dolmuş bekleyen birinden destek alıyorum. Birkaç kere yanlış dolmuşa bindiğimi ve çoğu zaman dolmuşçulara defalarca hatırlatmama rağmen beni indirmeyi unuttuklarını söylememe gerek yok herhalde (G1, kişisel görüşme).

Görüşmecimizin gündelik rutini, kent içindeki çeşitli mekânlarda hareketliliğinin nasıl sınırlandırıldığını ve başkalarının inisiyatifine bağlı olduğunu gösteriyor. Kör bir kadın olarak gündelik ritminin, engelli olmayan kişilerce ve elbette içerici politikalarla inşa edilmeyen mekânlarla bölünüp parçalandığını, aksatıldığını ve yönlendirildiğini söylemek mümkün. Görüşme yaptığımız diğer engelli kadınların gündelik yaşamda karşılaştıkları tutumlar da esasında kent mekânında kimlerin içerildiğine ve dışlandığına dair bir perspektif sunuyor. Bu içerilme ve dışlanma meselesini Marksist bir kent sosyoloğu olan Henri Lefebvre'in (2004) teorik ve metodolojik bir çerçeve sunduğu ritimanaliz kavramı etrafında anlamlandırıyoruz. Ritimanaliz kavramı, Lefebvre'in mekânın ilişkisel olduğu ve sosyal olarak yeniden üretildiğine dair analizleri

kadar dikkat çekmese de kent mekânının nasıl düzenlendiğini ve üretildiğini anlamak açısından önemli bir alan açar. Paris'teki Rambuteau caddesindeki evinin balkonundan turistlerin ve kent işçilerinin birbirinden farklı hareketliliklerini izleyen Lefebvre (2004) "her ritim, bir zamanın bir mekânla ilişkisini" ortaya koyar demiştir. Farklı hareketliliklerin bir araya gelmesiyle kentin ritminin oluştuğunu öne sürer. Dolayısıyla ritimanaliz mekânların nasıl üretildiğine ve hangi bedenlerin ritimlerinin baz alındığına dair fikir verir.

Lefebvre (2004) ritimlerin analizinde bedenin önemli bir rol oynadığını söyler ve deneyim aracılığıyla kendi dışımızdaki ritimleri kavramanın imkânından bahseder. Ankara kent merkezindeki gündelik ritmin nasıl işlediğinin okumasını fiziksel engelli ve kör kadınların deneyimi üzerinden yapacağız. Mekânın ritmini bu deneyimlerden doğru okuyarak mekânın yapısını anlamak mümkün. Reid-Musson'un (2018) belirttiği gibi ritimleri analiz etmek mekândaki güç ve iktidar ilişkilerinin açığa vurulmasına yardımcı olur. Kesişimsellik teorisinden hareketle ritimler nasıl organize ediliyor, nasıl deneyimleniyor, farklılıklarla nasıl müzakere ediliyor gibi soruların sorulması gerektiğini söylüyor (Reid-Musson, 2018). Bu sorular kent yaşamının hangi ritimler etrafında örgütlendiğini ve bunun da bir iktidar formu olarak engelli kadınların hareketliliğine nasıl etki ettiğini anlamlandırmak bakımından önemli. Yaptığımız görüşmeler sırasında üç ana temayla karşılaştık: Erişilebilirlik, bağımsız yaşam ve güvenlik. Birbirine içkin bu üç tema Ankara'daki dominant ritmin "sağlam-bedenlilik" ve "ataerkillik" ile yakından ilişkili olduğunu gösteriyor.

Erişilebilirlik[4] engelli sivil toplum hareketlerinin savunuculuğunu yaptığı en temel ilkelerden biri. Kamusal alanlara, toplu ulaşım araçlarına ya da bilgiye engelli olmayan kişilerle birlikte eşit şekilde erişebilmek içerici bir kent mekânı inşa etmeye aracılık eder. Tanya Titchkosky'nin söylediği gibi "erişilebilirlik sosyal yaşama katılım ve aidiyet ile yakından ilişkilidir" (2011:4). Titchkosky'e göre erişilebilirlik yalnızca maddi bir düzenlemenin ötesinde herhangi bir mekândaki sosyopolitik ilişkilerin düzenlenmesi anlamına da gelir. Daha sonra tartışacağımız gibi aslında kent hakkı ve kent vatandaşlığı ile birlikte okunması gerekir. Lefebvre (2004) kent mekânının çoklu ve yan yana akan ritimlerden oluştuğunu (*polyrhythmia*) ileri sürse bile mekânda baskın gelen ve onu şekillendiren ritim ya da ritimlerin olduğunu söylemek mümkün. Engelli kadınların Ankara kent merkezinde rahatça dolaşamaması ya da birinin

4 BM Engelli Hakları Sözleşmesi'nin 9. Maddesi devletlerin engelli bireylerin toplumsal yaşama tam ve etkin katılımı için uygun tedbirleri alması yükümlülüğü olduğuna işaret ediyor: "Taraf Devletler engellilerin bağımsız yaşayabilmelerini ve yaşamın tüm alanlarına etkin katılımını sağlamak ve engellilerin diğer bireylerle eşit koşullarda fiziki çevreye, ulaşıma, bilgi ve iletişim teknolojileri ve sistemleri dahil olacak şekilde bilgi ve iletişim olanaklarına, hem kırsal hem de kentsel alanlarda halka açık diğer tesislere ve hizmetlere erişimini sağlamak için uygun tedbirleri alacaklardır."

yardımı olmadan toplu taşıma araçlarını kullanamaması buna örnektir. Toplu taşıma araçları engelli olmayan bireylerin hareketliliğini kolaylaştırır. Oysa kör bir kadın gündelik yaşamında daha dikkatli olmak zorunda kalır. Toplu taşıma araçları "sağlam-bedenlilik" anlayışıyla organize edildiğinden farklı bir ritme sahip olan biri için zorluk yaratır. Sürekli tetikte olmak basit bir yolculuğu zorlu bir hâle getirir. Bunu bir görüşmecimiz şöyle açıklar:

> Erişilebilir olmayan toplu taşıma araçları beni sinir ediyor. Metro kullandığım zamanlarda hangi durakta olduğumuzu söyleyen sesli sistem çoğunlukla kapalı oluyor. Elbette durakları sayarak hani durakta olduğumu takip ediyorum ama neden sürekli dikkatli olmak zorunda olayım ki? (G1, kişisel görüşme).

İşyerine ya da okula gitmek için metro, otobüs ya da taksi kullanımının yaygın olduğunu söylemek mümkün. Örneğin kör kadınlar, trafik ışıklarında sesli sistem olmaması nedeniyle özellikle ana caddelerde zorluk yaşadıklarından ve bu yüzden taksi kullanmak zorunda kaldıklarından bahseder. Taksiye binmekse hem pahalı bir alternatiftir hem de kendilerini daha savunmasız hissedebilmelerine neden olabilmektedir. Görüşmecilerimizin ekonomik bakımdan kendine yetebilen kadınlar olduğunu da unutmamak gerekiyor. Daha düşük sosyoekonomik sınıfa mensup kadınların sırf erişilebilirlik meselesi yüzünden ekonomik olarak daha fazla zorlanacaklarına ise hiç şüphe yok.

Tekerlekli sandalye kullanan başka bir görüşmecimiz ise ulaşım olanaklarının yetersiz olmasının kent içindeki hareketliliğini kısıtladığını belirtiyor. Kaldırımlarda ve binalarda kılavuz yol ya da rampa sisteminin olmaması da kör ve tekerlekli sandalye kullanan kadınların bu alanlardan dışlanmasına neden oluyor. Kentin dominant ritimleri engelli kadınlar için aritmi oluşturuyor.[5] Bu aritmi dolayısıyla görüşme yaptığımız kadınların çok sınırlı bir alanda kentle ilişkilendiklerini söylemek mümkün.[6] Örneğin, derneğin bulunduğu Atatürk Bulvarı trafiğin ve yaya akışının çok, dükkânların, işletmelerin ve işyerlerinin kalabalık olduğu bir mekân. Bozuk kaldırımlar ve rampaların olmaması, sarı kılavuz yolların ise parçalı olması engelli

---

5 Lefebvre (2004) *polyrhythmia, arrhythmia, eurhythmia* kategorileri arasında bir ayrım yapar. Ona göre, kentteki ritimlerin çoğulluğu ve bir arada bulunması durumu *polyrhythmia*dır. Bu çoklu ve çoğul ritimlerin birbiriyle uyum içerisinde bulunması durumu *eurhytmia*, bu uyumun, eşzamanlılığın ya da "sağlıklı" durumun bozulmasını ise *arrhytmia* olarak tanımlar.

6 Kentin "sağlam-bedenlilerinin" ritimlerinden oluştuğu düşünülürse engelli kadınların kent içerisindeki hareketlilikleri bir aritmi yaratıyor. Bu aritmiyi bir direnme biçimi olarak anlamak mümkün. Çünkü kentin hızlı akışı içerisinde "yavaş" ve "farklı" olmak, egemen olanın "sağlam-bedenlilik" anlayışıyla yeniden üretildiğini ortaya koyuyor. Lefebvre'e (2004) göre herhangi biri kendi ritminin farkına ancak farklılıkla ya da düzensizlikle karşılaştığında varabilir.

kadınların bu akışta yerinin olmadığını bize gösteriyor. Dolayısıyla kenti engelli olmayan kişiler gibi deneyimleme olasılığı ortadan kalkıyor. Şaşırtıcı olan ise kent hakkı çerçevesinde kamusalın gaspı olarak adlandırılan alışveriş merkezlerinin tekerlekli sandalye kullanıcıları için erişilebilir mekânlar olarak dillendirilmesi oldu. Oysa alışveriş merkezlerinin bazı grupları dışlarken, bazı grupları içermesi tartışmalı görünür. Bu yarı-kamusal mekânlar Ankara'da çok yaygın ve engelli kadınlar tarafından kolaylıkla erişilebilir olarak tanımlanıyor. Örneğin tekerlekli sandalye kullanan bir görüşmecimiz Ankara'da en rahat ettiği yerlerin çeşitli AVM'ler olduğunu söylüyor: "Tekerlekli sandalye kullanıcıları için en erişilebilir mekânların AVM'ler olduğunu düşünüyorum. Hem fiziksel koşullar açısından, hem engelli tuvaletlerinin varlığı açısından hem de park yeri konusunda oldukça rahatlatıcı" (G2). Dolayısıyla kentsel ittifakların "kent hakkı" temelinde kamusal alanları yeniden talep ederken sermaye karşıtlığının yanı sıra erişilebilirlik ilkesine de atıfta bulunmaları gerekiyor. Aksi hâlde var olan eşitsizlikleri yeniden üretmek ve görünmez kılmak olası.

Erişilebilirlik ile ilgili tartışmalar büyük ölçüde kamusal alanların ve mekânların düzenlenmesiyle ilişkili. Lefebvre'den hareketle kent hakkı çerçevesinde yapılan tartışmaların büyük çoğunluğu kamusal ile özelin ayrışmasına dayanıyor. Tovi Fenster (2005) ise kamusal olanın halihazırda ataerkillikle örüldüğünü, hatta kadının ait olduğu düşünülen "ev"in bile bu örüntüden nasibini aldığını öne sürüyor. Dolayısıyla kent hakkı kapsamında mekânı kullanım ve yeniden sahiplenme hakkı tartışmalarının hem kamusal hem de özel alanı kapsayacak şekilde tartışılması gerektiğini söylüyor. Görüşme yaptığımız kadınların deneyimlerine bakarsak ev alanının erişilebilirliğinin de sorunlu olduğunu görüyoruz. Ancak yine de kendi ihtiyaçlarına uygun olarak düzenleme yapıldığını söyleyebiliriz. Eve hissedilen aidiyetin ve rahatlığın kent mekânına hissedilenden daha çok olduğunu söylemek mümkün. Ancak yine de, örneğin engelli olmayan eşleri ya da çocuklarının evdeki hareketliliklerinin daha fazla olduğunu düşünüyorlar. Kör bir görüşmecimiz kendini şöyle ifade ediyor: "Son örnek: Turkcell TV var, eşim kumanda ile gezip film listelerine giriyor, özetlerini okuyabiliyor. Ben hiçbirini yapamıyorum" (G1, kişisel görüşme).

Elektronik aletlerin erişilebilir olmaması, gıda ve temizlik malzemelerinde Braille yazının bulunmaması kendilerini ev ortamında da özgür hissedememelerine neden oluyor. Bu durumun kendini nasıl etkilediğini kör bir görüşmecimiz şöyle anlatıyor:

> Görme engellilere uygun beyaz eşya ve diğer gereçlerin erişilebilir olmaması, sözgelimi televizyon izlerken Digitürk menülerinin kumandadan seçilememesi, sesli betimlemeli Digitürk'ten film izlerken tercih şansımızın olmaması beni rahatsız ediyor. Şöyle ki ya herkes sesli betimlemeli izliyor ya da herkes sesli bir betimleme olmadan izliyor. Temizlik yaparken de temizlik malzemelerinin kimyasal olması nedeniyle dokunma duyumuzda

> zaman zaman zayıflama meydana geliyor. Elbette en zorlandığım konuların başında da ev yaşamında yemek yapmak geliyor. Onun dışında ailedekilerin engellilik konusundaki farkındalıkları son derece önemli, fakat benim kendi açımdan böyle bir problemim yok (G5, kişisel görüşme).

Özel alanın erişilebilirliği konusunda ortaya atılan diğer bir konu ise mahremiyetin ihlali. Özellikle bakım ve sağlığı ilgilendiren konularda aileden destek almanın zaman zaman zorlayıcı olduğunu söylemek mümkün. Örneğin kişisel asistanın[7] olmaması aileye bağımlı olmaya yol açıyor:

> Bağımsız yaşamamı, belki kendi evime çıkmamı sağlayacak düzenlemelerin eksikliği ve pek çok işim için hâlâ ailemden destek almak durumunda kalmam beni zorluyor. Bir asistanımın olmasını ve kendi hayatımı kurmayı istiyorum (G2).

Ailenin kontrolünde bir yaşam sürdürmek ev alanındaki aidiyet hissini de azaltıyor. Fenster'in (2005) Kudüs ve Londra'da yaşayan kadınların kent hakkı deneyiminden yola çıkarak söylediği gibi ev ve kent mekânında özgür hissedememek aidiyet hissedememenin bir sonucudur. Diğer yandan da ailenin her türlü yapının üzerinde tutulduğu Türkiye'de bakım emeği yoluyla engelli kadın aileye bağımlı hâle getiriliyor. Kentin ritmi gibi evin kendi ritmi de engelli kadınların hareketliliklerini, özgürlüklerini ve bağımsızlıklarını eritiyor.

Kent tasarımını ve gündelik kent yaşamını bağımsız yaşam bağlamında ele aldığımızda ise Ankara'daki pratiklerin görüşmecilerimiz için oldukça zorlayıcı olduğu ortaya çıkıyor. Kentte var olan fiziksel düzenlemelerin uygun özelliklerde yapılmamış olması veya ilgili denetimlerin düzenli yapılmaması nedeniyle bu düzenlemelerin sürdürülebilir kılınamadığını belirten görüşmeciler şu örnekleri veriyorlar:

> Tekerlekli sandalye ile şehir içinde dolaştığımda sıklıkla araç yolundan gitmek durumunda kalıyorum. Çünkü bir kaldırımdan rampa ile inemeyebiliyorum, çünkü kaldırım sonuna rampa yapmamışlar ya da rampanın eğimi o kadar dik ki çevredekilerden yardım almadan inmem imkânsız. Bu rampalar hangi bilgiyle yapılıyor hiç anlamıyorum. Öte yandan, araç yolunda giderken de kendimi tehlikeye atıyorum (G7, kişisel görüşme).

---

7 Kişisel asistan, kişisel bakım ve ev işleri gibi günlük yaşam aktivitelerinde engelli kişiye yardımcı olur. Bu görevlerin bazıları giyinmeye, banyo yapmaya yardım etmek, ev işleri yapmak, yemek hazırlamak, araba kullanmaktır. Engelli kişi, kişisel asistanını kendi seçer ve istihdam eder. Bağımsız Yaşam hareketine göre kişisel asistan, engelli bir kişiye hasta olarak değil işvereni olarak davranır (Ratzka, 2004).

> Yürürken yerdeki hissedilebilir zeminleri kullanayım diyorum ama karşıma her an ağaç, seyyar satıcı, masa veya o zemin üzerinde oturarak dilenen birileri çıkabiliyor. Plastikten yapılmış olan hissedilebilir zeminler bazen yerinden sökülmüş ve yenisi yapılmamış oluyor. Belediye çoğu zaman bunun takibini yapmıyor. Yaptık bitti mantığı güdüyorlar herhalde. Bazen bunlarla uğraşmak o kadar yorucu olabiliyor ki kısa bir mesafede bile kendimi tükenmiş hissediyorum. Bazen de kullandığım bastona kaldırımda yürürken birileri basıyor ve baston kırılıyor. O zaman bağımsızlığım iyice elden gidiyor (G5, kişisel görüşme).

Ataerkillik ile "sağlam-bedenliliğin" birbirini beslediği ve engelli kadınların gündelik ritimlerini etkilediği diğer bir konu ise güvenlik. Yani, Ankara'da gündelik yaşamlarında kendilerini ne denli güvende hissettikleri. Feminist bir perspektifle kent mekânı ve korku üzerine çalışanlar (Pain, 1997, 2000; Kwan, 2008, Beebeejaun, 2017) şiddete uğrama ihtimalinin kadınların kent mekânındaki hareketliliklerini olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur. Bu çalışmalar kent mekânı ve korku meselesinin "çeşitli, dinamik ve yoruma açık olduğunu" (Shirlow ve Pain, 2003) yani ilişkisel olduğunu savunur. Türkiye'de feminist hareketin özellikle "geceleri de, sokakları da istiyoruz" sloganı etrafında şekillenen kente eşit erişim talepleri bu anlamda çok önemli. Görüştüğümüz engelli kadınların talepleri de bu anlamda bir paralellik gösteriyor. Ankara'da toplu ulaşımın erken saatlerde sona ermesi görüşmecilerimizi zorlayan konulardan biri. Geç saatlere dek kentten faydalanamamalarına, faydalanmak istediklerinde ise güvenlik endişesiyle arkadaşlarından ya da ailelerinden yardım istemelerine neden oluyor. Taksiye binmek zorunda kalmak da güvende hissettirmiyor. Kör bir aktivist olan görüşmecimiz bunu şöyle dile getiriyor:

> Yani, neden belirli saatler içerisinde eve gitmek zorunda kalayım ki sırf evime giden otobüs saat ondan sonra seyrekleşiyor diye. Taksiye binerken de rahat hissetmiyorum, çünkü hiçbir kontrol yok (G8, kişisel görüşme).

Tüm bu güvende hissetmeme hâli, toplu taşımanın bitmesine yakın saatlerde dışarıda olmaktan kaçınmaya ya da evlerine yakın mekânları daha çok tercih etmelerine yol açıyor. Hille Koskela (1997:307-08), Finlandiya'da yaşayan kadınların kentle ilişkilenme ve şiddete uğrama korkusu arasındaki ilişkiyi incelerken kadınların "evde hissetme" hâlinin kentte hangi mekânlardan hangi saatlerde yararlanacağı üzerinde bir etkisi olduğunu söyler. Kadınlar için güvenli kent oluşturma anlayışının engelli kadınların taleplerini içermemesi de en çok üzerinde durdukları konulardan bir diğeri. Örneğin, güvenlik için daha çok aydınlatma yapılmasının sanki tek çözümmüş gibi sunulması eleştiriliyor. Görüştüğümüz kör kadınlar yalnızca aydınlatmanın artırılmasının kendilerini güvende hissettirmediğini, aksine farklı düzenlemelerin de olması gerektiğini vurguladılar. Ancak kentteki karar vericiler

inisiyatif almadıkları için güvenliklerini sağlamak amacıyla çeşitli bireysel önlemler almak zorunda kalıyorlar. Bu durum ise kente aidiyet ve kent mekânında özgür hissetmeyi sınırlıyor. Örneğin, tek başına kapalı mekânlarda bulunmama, taksiden erken inme, toplu ulaşımın bittiği zamanlarda dışarıda olmamaya özen gösterme gibi çeşitli önlemler alıyorlar. Tüm bu kısıtlılıklar engelli kadınların hareketliliğini sınırlıyor ve onları başkasına bağımlı hâle getiriyor. Görüşmecilerimizin çoğunun söylediği gibi kendilerini güvende ve rahat hissettikleri yerler iş, ev ve genellikle gidebildiklerini belirttikleri yerler gibi sınırlı bir alanda kalıyor. Yani bu mekânlar aslında hem kimlerle ilişkilendiklerini bildikleri ve öngörebildikleri mekânlar hem de görece erişilebilir yerler. Örneğin, bir sonraki sayfada yer alan harita kör bir aktivist olan görüşmecimizin kentte kullandığı ve erişilebilir bulduğu mekânların yerlerini gösteriyor (bkz. Şekil 2). Sarı bölge içerisinde kalan ve mor noktalarla belirtilen yerler bir gününde gittiği yerleri gösteriyor. Bunlar işyeri, dernek mekânı ve Kızılay çevresinde bulunan bazı kafelerdir. Kent "sağlam-bedenlilerin" ritmine uygun tasarlandığından onlara pek çok seçenek sunabilse de, engelli bir kadın erişilebilir mekânları kendi arayıp bulmak ve deneyimlemek zorunda bırakılıyor:

> Konur Sokak'ta bulunan Zaytung Kafe'yi seviyorum. Çünkü menüleri Braille basmışlar, kimseye okutmak zorunda kalmıyorum. Erişilebilir olduğu pek söylenemese de Ankara Üniversitesi Cebeci Kampüsü'nü ve Kızılay'ı seviyor ve oralarda yürümek hoşuma gidiyor (G1, kişisel görüşme).

> Gidebildiğim yerler Ot Kafe, çünkü derneğin bulunduğu işhanının içinde. Zaytung Kafe'ye de gidiyoruz diğer engelli arkadaşlarımla. Mesela Atatürk Bulvarı'nda yol üstünde olduğu için Moda Kafe'yi de tercih edebiliyorum, çünkü girip çıkması kolay oluyor. Onun haricinde tabii ki Engelli Kadın Derneği ve Türkiye Sakatlar Derneği gibi yerlerde de kendimi rahat hissediyorum (G5, kişisel görüşme).

Koskela (1997) kadınların kentle ilişkilenmelerini incelerken yalnızca korku hâliyle kaçınma davranışına değil, aynı zamanda kent mekânlarını nasıl dönüştürdüklerine de odaklanılması gerektiğini söylüyor. Görüştüğümüz engelli kadınlar hem aktivist olarak engelli kadın hakları için mücadele ediyor hem de elbette kentteki mekânları olabildiğince kullanmaya çalışıyorlar. Lefebvre ritimleri belirleyen iki önemli unsuru "tekrar" ve "farklılık" olarak nitelendirir (2004:6). Kendini tekrar eden gündelik yaşamın baskın ritimleri her zaman yeniyle, farklılıkla, öngörülemez olanla karşılaşma potansiyeline sahiptir (Lefebvre, 2004). Farklı olanla karşılaşma anları dönüştürücü olabilir. Ancak ataerkillik ve "sağlam-bedenlilik" gibi kentin baskın ritmini belirleyen güç ilişkileri Ankara'da engelli kadınların kendi ritimlerinin dönüştürücü olma hâlini etkiler.

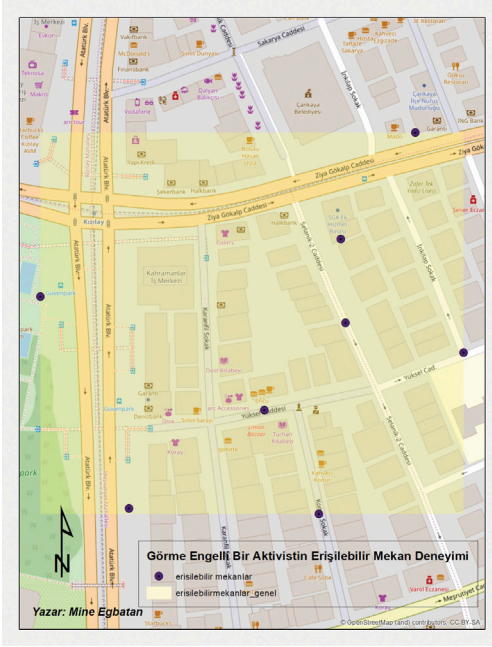

Şekil 2. Kör bir aktivistin erişilebilir mekân deneyimini gösteren harita. Kaynak: Mine Egbatan

Dolayısıyla kamusal alanda da ev alanında da olsa Rob Kitchin'in söylediği gibi sürekli bir mekândışılık (*being "out of place"*) sözkonusudur (1998:351). Kitchin'in mekândışılıktan kastı engelli bireylerin mekânları kullanmaktan dışlanması ve bu yolla "sağlam-bedenlilik" çevresinde örgütlenen mekânın tahakkümü altında ezilmesidir. Bu mekândışılık esasında engelli kadınların pratik ve sonuç olarak stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarının[8] yaşama geçirilmesinin önünü tıkıyor. Pratik ve stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçları birbiriyle yakından bağlantılıdır.[9] Evden çıkıp okula, işyerine ya da hastaneye gidebilmek için herhangi bir erişilebilir toplu taşıma aracının olmaması engelli kadınların kendi başlarına, yardım almak

8 Maxine Molyneux (1985), pratik ve stratejik toplumsal cinsiyet menfaatleri ("interest" olarak tanımlar) arasında bir ayrım yapar. Daha sonra Caroline O.N. Moser (1989) "interest" kelimesini "needs" (ihtiyaçlar) olarak kullanır. Stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyacı kadının ikincilleştirilmesine karşı çıkan, ataerkil toplumsal yapıyı dönüştürme motivasyonuyla ilişkilidir. Örneğin, cinsiyete dayalı işbölümünün ortadan kaldırılması, siyasal hayata eşit katılım, kürtaj hakkı gibi çeşitli stratejik hedefler buna örnektir. Pratik toplumsal cinsiyet ihtiyacı ise kadınların acil sorunlarına ve ihtiyaçlarına çözüm aramasıyla ilişkilidir. Kadınların özgürleşmesi ya da toplumsal cinsiyet eşitliği gibi stratejik bir hedefi yoktur. Pratik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarının stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarına evrilmesi feminist politikanın önemli bir veçhesini oluşturur (Molyneux, 1985). Pratik ve toplumsal cinsiyet ihtiyaçları ve planlama ilişkisini ele alan bir örnek için bkz. Moser, (1989).

9 Bu konuda en çarpıcı örneklerden biri, Engelli Kadın Derneği'nin Mersin'deki bir atölye çalışmasında karşımıza çıkmıştı. Atölyeye özellikle fiziksel engelli kadınlar geç kalıyorlardı. Bunun sebebi olarak ise rampalı otobüslerin sayıca azlığıydı. Otobüslerin erişilebilir olmaması, engelli kadınların güçlenmesini ve örgütlenmesini merkeze alan bir atölye çalışmasına katılamamaları ve haklarından haberdar olamamaları ile sonuçlanabiliyor. Atölyeye geç kalmak ise en iyi ihtimaldir.

zorunda kalmadan kent içerisinde var olmasını engelliyor. Otobüslerin fiziksel engellilerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde rampa içermemesi engelli kadınların tek başlarına sokağa çıkmalarını ve ailelerinden bağımsız bir şekilde toplum içerisinde var olabilmelerini güçleştiriyor. Bu durumda pratik bir ihtiyaç olan ulaşımın erişilebilirliğinin karşılanmamış olması engelli kadınların bağımsız yaşam sürme stratejik ihtiyacının karşılanmaması demek oluyor.

Sonuç Yerine: Ritimleri Tersine Çevirmek ve Erişilebilir Kent Hakkı

Mekânın hangi ritimlerle örüldüğünü, neleri içerdiğini ve dışladığını anlamak kent hakkı tartışmalarının göbeğinde yer alıyor. Özellikle Ankara gibi kâr ve kazanç odaklı neoliberal ekonomi etrafında şekillenmiş kentlerde kent mekânının eşitlik temelinde ve farklılıkları kapsayacak biçimde inşa edilmediğini söylemek mümkün. Neoliberal kent politikalarının yarattığı açık veya örtük tüm eşitsizlikleri ortaya dökmek gerekiyor. Kör bir görüşmecimiz özellikle Büyükşehir Belediyesi'ni ilgilendiren konularda Belediye'yle ilişkiye geçtiğinde sorunların çözüme kavuşmadığını belirtiyor.

> Mesela, ben belediyeci olsam, erişilebilir olmayan yapılara yapı ruhsatı, işyerlerine ise işyeri açma ruhsatı vermem. Muhtemelen de bir daha seçilmem herhalde. Çünkü, insanlar kendi çıkarlarına dokunmayan durumlarda engellilerin hak ve özgürlüklerinden tam ve eşit faydalanmasını istiyor. Bakarsan herkes sanki engelli aktivisti, madem öyle, işyerini erişilebilir hâle getir ya da en basitinden yazmaya üşenme ve kör birine resim formatında mesaj gönderme (G6, kişisel görüşme):.

Bu çalışmada yer alan engelli kadınlar kentteki gündelik yaşamlarında "sağlam-bedenlerin" ritmine uymaya zorlanıyorlar. Tüm bu ritimler kendi bedenlerinin ritimlerine de karışarak onları eve, işyerine ve erişilebilir birkaç mekâna hapsediyor ve kente sızarak ritimleri tersine çevirme imkânını ortadan kaldırıyor. Stavros Stavrides, "kent mekânının, hâkim değerlerden farklı ya da onlara zıt pratikleri ve değerleri ifade edebileceği ve destekleyebileceği biçimler var mıdır?" (2016:27) diye soruyor. Engelli kadınlar açısından bakacak olursak, bu pratik engelli kadın örgütlenmesinden geçiyor. Bir görüşmecimiz örgütlenmenin gerekliliğini şu sözlerle ifade ediyor:

> Engelli kadınlar olarak bilgilendirilme hakkımızı yeterince kullanabildiğimizi düşünmüyorum. Bilgi talep etme konusunda daha örgütlü ve sistematik çalışmamız gerektiği kanısındayım (G1, kişisel görüşme).

Yine de dernek toplantısı için bir otelin toplantı salonunu kullanırken ya da bir kafeye topluca giderken kentteki mekânsallıklara meydan okuyorlar ve kendi alternatif mekânsallıklarını yaratıyorlar. Erişilebilirliğin herkes tarafından bir ilişkilenme biçimi olarak anlaşılması gerekir. Bundan kastımız ise erişilebilirliğin kendi ritmini

yaratarak mekândaki güç ve iktidar ilişkilerini ortaya çıkarması ve sorgulatması. David Harvey (2008) kent hakkını tanımlarken bunu sadece kentteki kaynaklara erişimde özgürlük olarak tanımlamaz. Ona göre kent hakkı kenti değiştirirken kendimizi de değiştirmek demektir. Erişilebilirliği bir kent hakkı olarak talep etmek ve bunun için örgütlenmek, kentteki dışlanmış diğer kesimlerle dayanışma içinde olmak kente hâkim ritimlerin ve pratiklerin de dönüşmesi demektir. Bedenler birbirleriyle ilişkilendikçe ve mekân farklı ritimleri de içerdikçe halihazırdaki toplumsal ilişkilerin dönüşme potansiyeli küçümsenmeyecek kadar yüksektir.

Kaynakça

Alkan, A. (2009). *Cins cins mekân.* İstanbul: Varlık Yayınları.

Alkan, A. (2012). Şehircilik çalışmalarının zayıf halkası: Cinsiyet. S. Sancar (Ed.), *Birkaç arpa boyu... 21. yüzyıla girerken Türkiye'de feminist çalışmalar. Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a armağan* içinde. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Baubock, R. (2003). Reinventing urban citizenship. *Citizenship studies, 7*(2), 139-160.

Beebeejaun, Y. (2017). Gender, urban space, and the right to everyday life. *Journal of Urban Affairs, 39*(3), 323-334.

Begum, N. (1992). Disabled women and the feminist agenda. *Feminist Review, 40*, 70-84.

Bezmez, D. (2013). Urban citizenship, right to the city and politics of disability in Istanbul, *International Journal of Urban and Regional Research, 37*(1), 93-114.

Şenol Cantek, F. (2014). *Kenarın kitabı.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Davis, L. J. (1995). *Enforcing normalcy: Disability, deafness, and the body.* New York: Verso.

Davis, L. J. (2006). *The disability studies reader.* New York: Routledge.

Fenster, T. (2005). The right to the gendered city: different formations of belonging in everyday life. *Journal of Gender Studies, 14*(3), 217-231.

Fine, M. ve Asch, A. (1985). Disabled women: sexism without the pedestal. M. J. Deegan ve N. A. Brooks (Der.), *Women and disability: The double handicap* içinde. New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of the prison.* New York: Vintage Books.

Garland-Thomson, R. (2009). *Staring: How we look.* Oxford/New York: Oxford University Press.

Gleeson, B. (2001). Disability and the open city. *Urban Studies, 38*, 251-265.

Güloğlu, F. (2015). Türkiye'de engelli hakları alanında yeni bir örgütlenme engelli kadın hareketi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8*(39), 477-489.

Harvey, D. (2008). The right to the city. *New Left Review, 53*, 23-40.

Hubbard, P. (2004). Revenge and injustice in the neoliberal city: uncovering masculinist agendas. *Antipode, 36*(4), 665-686.

Imrie, R. (1996). *Disability and the city: International perspectives.* Londra: Sage.

Isin, E. (2000). *Democracy, citizenship and the global city.* Londra: Routledge.

Isin, E. ve Turner, B. (2002). *Handbook of citizenship studies.* Londra: Sage.

Kitchin, R. (1998). Out of place, knowing one's place: Space, power and the exclusion of disabled people. *Disability & Society, 13*(3), 343-356.

Koskela, H. (1997). Bold walk and breakings: Women's spatial confidence versus fear of violence. *Gender, Place and Culture, 4*, 301–320.

Kwan, M. (2008). From oral histories to visual narratives: Re-presenting the post- September 11 experiences of the Muslim women in the USA. *Social and Cultural Geography, 9*(6), 653-69.

Langegger, S. ve Koester, S. (2016). Invisible homelessness: Anonymity, exposure, and the right to the city. *Urban Geography, 37*(7), 1030-1048.

Lefebvre, H. (1991). *The production of space.* Oxford: Blackwell.

Lefebvre, H. (1996). The right to the city. E. Kofman ve E. Lebas (Der.), *Writings on cities* içinde, Cambridge/Massachusetts: Wiley- Blackwell.

Lefebvre, H. (2004). *Rhythmanalysis: Space, time and everyday life.* Londra/New York: Continuum International Publishing Group Ltd.

Molyneux, M. (1985). Mobilization without emancipation? Women's interests, the state, and the revolution. *Feminist Studies, 11*, 227-254.

Moser, C. O. (1989). Gender planning in the third world: Meeting practical and strategic gender needs. *World Development, 17*(11), 1799-1825.

Mulvey, L. (1999). Visual pleasure and narrative cinema. Sue Thornham (Der.), *Feminist film theory: A reader* içinde, New York: New York University Press.

Pain, R. (1997). Social geographies of women's fear of crime. *Transactions of the Institute of British Geographers, 22*, 231–244.

Pain, R. (2000). Place, social relations and the fear of crime: A review. *Progress in Human Geography, 24*(3), 365-388.

Pain, R. ve Shirlow, P. (2003). The geographies and politics of fear. *Capital and Class, 80*, 15-26.

Parnell, S. (2015). Poverty and 'the city'. Charlotte Lemanski, Colin Marx (Der.), *The city in urban poverty* içinde, Palgrave Macmillan, Londra.

Purcell, M. (2006). Urban democracy and the local trap. *Urban Studies, 43*(11), 1921-1941.

Ratzka, A. (2004). *Model National Personal Assistance Policy.* A Project of the European Center for Excellence in Personal Assistance (ECEPA) içinde. Erişim adresi: www.independentliving.org/docs6/ratzka200410a.pdf

Reid-Musson, E. (2018). Intersectional rhythmanalysis: Power, rhythm, and everyday life. *Progress in Human Geography, 42*(6), 881-897.

Sassen, S. (1999). *Guests and aliens.* New York: New Press.

Simmel, G. (2006). *Die grossstaedte und das geistesleben.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Stravrides, S. (2016). *Kentsel heteretopya: özgürleşme mekânı olarak eşikler kentine doğru.* İstanbul: Sel Yayıncılık.

Tatum, E. (2015, 15 Nisan). 7 Reasons to stop calling disabled people inspirational. everydayfeminism.com/2015/04/stop-calling-disabled-people-inspirational/

Thorpe, J. (2017, 9 Ağustos). This is how to talk about disability, according to disabled people. www.bustle.com/p/what-is-identity-first-language should-you-use-it-74901

Titchkosky, T. (2011). *The question of access: Disability, space, meaning.* Toronto: University of Toronto Press.

Tören, Z. (2017). *Kamuda çalışan engelli kadınların problemleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yardımcı, S. ve Bezmez, D. (2013). Muhtaç ile vatandaş arasında: Türkiye'de sakat öznelliği üzerine bir tartışma. *Toplum ve Bilim, 126*, 98-119.

Yardımcı, S. ve Bezmez D. (2014). Normativite sınırlarında ittifak imkânları olarak queer ve/ya sakat bedenler ve kamusallığı beden üzerinden okumak. A. Bartu Candan, C. Özbay (Der.), *Yeni İstanbul çalışmaları* içinde. İstanbul: Metis Yayınları.

Zengin, A. (2014). Trans-Beyoğlu: Kentsel dönüşüm, şehir hakkı ve trans kadınlar. A. Bartu Candan, C. Özbay (Der.), *Yeni İstanbul çalışmaları* içinde. İstanbul: Metis Yayınları.

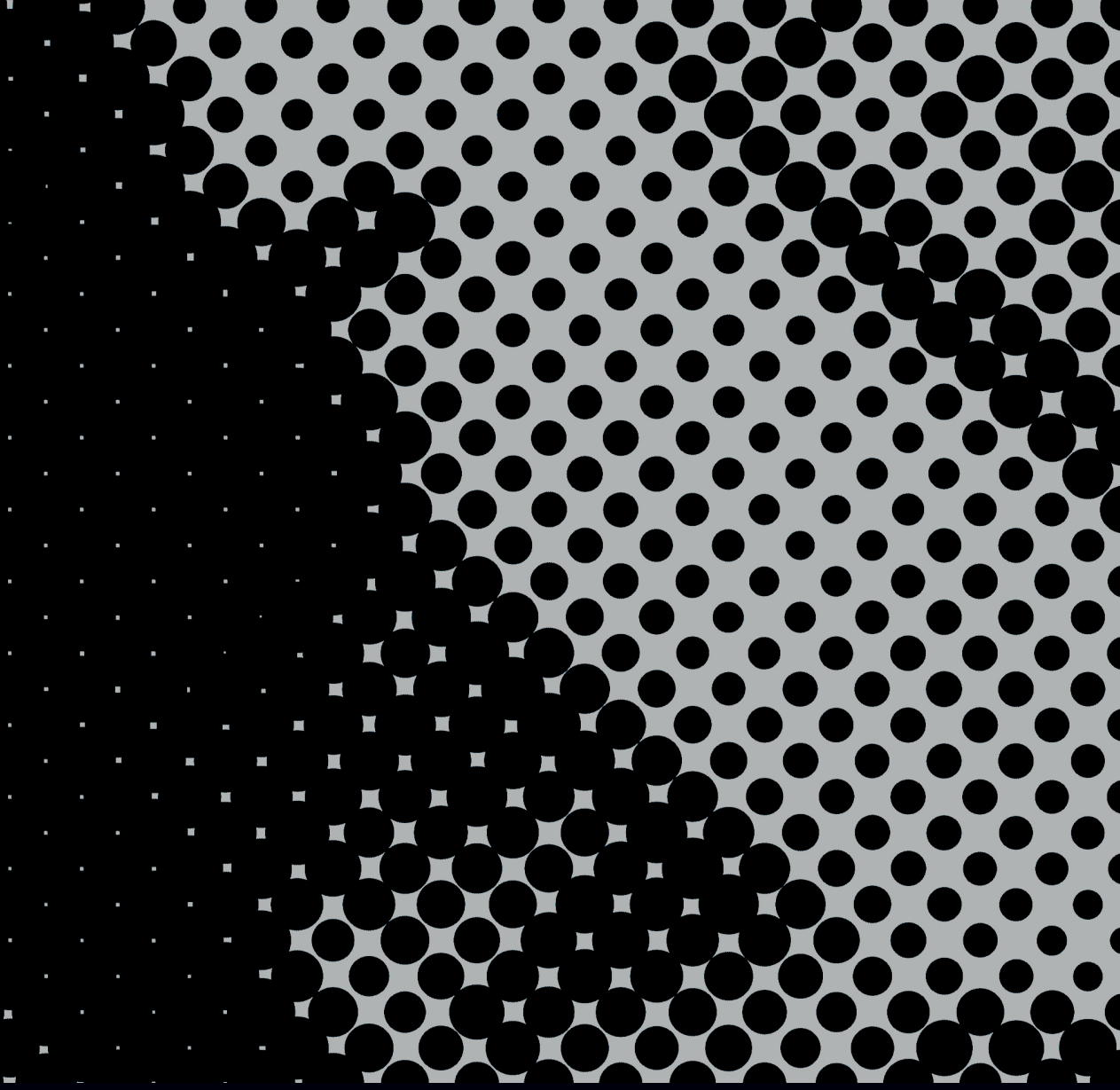

Buğdaydan Ekmeğe: Türkiye'nin Tarımsal Gıda Endüstrisinin Güncel Ekonomik Peyzajları

Caner Murat Doğançayır *

* Doktora Adayı, Yıldız Teknik Üniversitesi, canerdogancayir@gmail.com

Özet

Dünya gıda sisteminin son 40 yıldaki gelişimine tarımsal gıda endüstrisini esas alan bir gıda rejimi karakterini vermektedir. Şirket gıda rejimi olarak adlandırılan bu dönemin temel dinamikleri ve eleştirel beşeri coğrafyanın ilgili yaklaşımları birlikte ele alınarak dünya çapındaki gelişmelerle ulus altı bölgesel gelişmeler mekânsal ve zamansal özgünlükleriyle ortaya çıkarılabilir. Bu bağlamda, araştırmada Türkiye'de şirket gıda rejiminin ortaya çıkardığı toplumsal ve mekânsal örüntüler, yerel değer zincirlerinin kavramsal çerçevesinde inceleniyor. Öncelikle Türkiye'deki tarımsal gıda endüstrisinin ekonomik peyzajındaki kümelenmeler haritalanmaktadır. Sonrasında buğday-ekmek değer zincirinin tarımsal gıda endüstrisindeki yeri, bölgesel farklılaşmasıyla birlikte incelenmektedir. Mekânsal farklılaşmalarda buğday üretiminin ve değirmencilik endüstrisinin öne çıktığı bölgelerle birlikte Konya ili özelindeki ekonomik peyzaj sorgulanıyor. Makalede, orta ölçekli bölgesel analizler temel alınarak tarımsal gıda endüstrisi özelinde ekonomik peyzajlara yönelik mikro ve makro analizler için betimleyici bir altlık sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tarımsal gıda endüstrisi, şirket gıda rejimi, buğday değer zinciri, eşitsiz gelişme

From Wheat to Bread: Contemporary Economic Landscapes of Turkey's Agri-Food Industry

Abstract

A food regime influenced by agri-food industry have characterized the development of the global food system for the last 40 years. Meeting this corporate food regime's major characteristics with related fields of critical human geography might help to discover regional developments within national borders together with world scale developments. In this regard, this research examines the socio-spatial patterns driven by corporate food regime in Turkey within the framework of local value chains. First, it maps clustering within the economic landscape of agri-food industry in Turkey. Then, it examines the place of wheat-bread value chain within this agri-food industry, together with its regional variations. The research specifically focuses on Konya provinces' economic landscape, while mapping out prominent regions of wheat-bread value chain. The paper aims to offer a layout for further micro and macro analysis of agri-food industry's economic landscapes using meso-level regional analysis.

Keywords: Agri-food industry, corporate food regime, wheat value chain, uneven development

Tarımın ve gıda temininin tarihsel izleği, kentleşen ve sanayileşen gezegenin her yerinde yerel ve küresel ölçekler arasında adım adım girift sosyal, doğal ve maddi akışların öznesi hâline gelmekte. Bu dönüşüme dair eleştirel bir inceleme mekânsal ve zamansal yapıları göz önüne almalı. Küresel gıda sistemi, dünya ölçeğinde iç içe geçmiş dinamikler ve bölgesel farklılaşmalarla birlikte zamanda ve mekânda evrilmekte. Bu eşitsiz süreç, farklı ölçeklerin (küresel, ulusal, yerel vb.) ve ekonomik faaliyet alanlarının (tarım, endüstri, finans vb.) arasındaki çeşitli gerilimlerin hem tetikleyicisi hem de göstergesi konumunda. Ölçekler ve ekonomik yapıların çekişmeli sahası içindeki ilişkilerin incelenmesi küresel gıda sistemlerinin eşitsiz gelişimine dair kartografik bir ifade ve keşif sunacaktır. Tarımsal dönüşümün tarihsel ve coğrafî anlamda hem bütünsel hem de eşitsiz gelişim izleğini ele almak, tarım ve gıda temininin bölgesel değişimlerinin barındırdığı muhtemel boyutların da arzını gerektiriyor.

Küresel gıda sistemi içindeki eşitsiz gelişimin keşfi birçok çekişmeli zemini gün yüzüne çıkarıyor. Ancak, mekânsal ve zamansal dinamiklerin dönüşümüne ilişkin ölçeksel bir yaklaşım orta düzey ve sektörler arası analizlere odaklanmayı gerektiriyor. Ulusal sınırlar içindeki eşitsiz bölgesel gelişim, uluslararası ölçekte küresel gıda sistemine ilişkin karşılaştırmalı bir analizin ya da yerel gıda sistemlerine ilişkin yere özgü bir araştırmanın aksine, küresel ile yerel arasında köprü kuran bir araştırma alanı sunabilir. Ayrıca, tarımsal gıda endüstrilerinin gelişim izlekleri yalnızca ulusal, bölgesel veya yerel farklılaşmalar temelinde değil, aynı zamanda tarımsal gıda endüstrilerinin çeşitli kollarına has özellikler bakımından da ayrışıyor. Böylesi bir eşitsizlik, belirli tarımsal gıda endüstrilerinin mekânsal örüntülerinde olduğu kadar bu endüstrilerin değer ağlarında da (tarım, gıda endüstrisi, perakende ve finans sektörlerinin ortak kesitinde) yer bulabilir.

Bu makale, tarımsal gıda endüstrilerinin ekonomik coğrafya bağlamındaki evrimini incelerken, ileriki araştırmalar için orta düzeyde bir altlık önermenin yanı sıra küresel-yerel ve makro-mikro ayrımları arasında köprü kurabilecek bir kör noktaya da işaret ediyor ve aynı ülke içindeki bölgelerin eşitsiz gelişim örüntülerini haritalamak amacıyla bölgesel düzeyde bir analiz sunmayı hedefliyor. Araştırmada ilkin mevcut küresel tarımsal gıda sisteminin, bu sistemin eriştiği coğrafi sınırların ve özellikle Türkiye'nin çeşitli illerinde gösterdiği değişimlerin anahatları çiziliyor. Bu doğrultuda, küresel gıda sistemi öncelikle gıda rejimi yaklaşımının analitik perspektifine dayanarak kavramsallaştırılıyor ve mevcut evrelerin belirgin ve patika-bağımlı özelliklerinin altı çiziliyor. Ardından, Türkiye'yi küresel gıda sistemlerinin mekânsal iş bölümü içinde bir yere yerleştirmek ya da tek bir konumun küresel gıda sistemiyle olan ilişkisine odaklanmak yerine, orta düzey mekânsal örüntülerin sunduğu perspektiften bakarak ülkelerin eşitsiz gelişmekte olan tarımsal gıda endüstrilerinin keşfine girişiliyor. Makalede, tarımsal gıda endüstrisini bölgesel

olarak haritalamaya yönelik bir altlık oluşturmanın, hem küresel eşitsiz gelişimlerin ülke içi dinamiklerine mikro düzeyde ışık tutmakta hem de yerel tarımsal gıda sistemlerine ilişkin yer temelli araştırmalarda makro düzeyde bir çerçeve sunmakta yararlı olabileceği öne sürülüyor.

Son olarak, bu çalışma, tarımsal gıda üzerine yapılacak ileriki çalışmalar için farklı bir analiz birimi öneriyor. Bu araştırma alanında çoğunlukla tarımsal gıda sistemlerini biçimlendiren politikalar ve politika belirleyicilerin eylemlerinin ardındaki niyetler ve bunların sonuçlarına odaklanılmakta, belirli yerlerde ya da sektörlerde tarımsal gıda ağlarına dahil olan bazı aktörlerin eylemlerini ortaya çıkarmak amacıyla kamu ya da özel sektörün istatistik verilerine veya derinlemesine araştırmalarına dayanılarak performans izlenmektedir. Bu çalışmadaysa, işletmelerin (bu çalışma bağlamında tarımsal gıda endüstrisinde faaliyet gösteren şirketlerin) sektörün kaydını tuttukları, kamuya açık olan ve esasen kendine hizmet eden veritabanları eleştirel bir incelemeye hizmet edecek mekânsal veriler olarak ele alınıyor. Mevcut gıda üretimine ve tarım endüstrisinde faaliyet gösteren şirketlere ilişkin konumsal ve sektörel veriler, şirket kümelenmelerinin oluşturduğu eşitsiz örüntüleri ilişkisel biçimde haritalamaya yarayan bir veritabanı sunuyor. Tarımsal üretimi çevreleyen şirket coğrafyasının evriminin izini sürmek için tarımsal gıda endüstrisindeki mevcut eşitsizliğin fotoğrafını çekmek ortaya bir altlık çıkmasını sağlayabilir. Böyle bir altlık da, ileriki araştırmalarda ekonomik manzaranın zaman içindeki eşitsiz gelişimini gün yüzüne çıkarmamızı kolaylaştırabilir.

Makale, mekânsal ve zamansal bakımdan tarımda gerçekleşen majör yön değişiklikleri ve eğilimleri ortaya çıkarıyor. Bu doğrultuda, öncelikle gıda rejimleri yaklaşımının genel çerçevesi eleştirel tarım çalışmalarına uygulanarak tarımsal gıda coğrafyalarının mekânsal biçimleri küresel ve bölgesel ölçeklerde anahatlarıyla özetleniyor. Değer zinciri yaklaşımına dayanarak, hem küresel hem de ulusal gıda sisteminin başı çeken bileşenlerinden biri olan buğday-ekmek değer zincirine odaklanılıyor. Makalede tarımsal gıda endüstrisinin bu segmentini ve bölgesel değişimlerini incelemek üzere verilerin kaynağı ve metodoloji açıklanıyor. Türkiye'nin tarımsal gıda endüstrisine dair kamuya açık olarak yayımlanmış şirket listelerinden yararlanılan çalışmada iki farklı bölgesel kümelenme analizi ayrı ayrı incelendikten sonra, un endüstrisinin mekânsal değişimlerini ve buğday değer zincirinin ileri ve geri bağlantılarıyla birlikte bu endüstrinin bölgesel kompozisyonlarını keşfetmek üzere bu iki analiz çakıştırılıyor.

Tarımsal Coğrafyada Değişimler

20. yüzyıl ortasından itibaren tarımda yaşanan gelişmeler ekonomik ve kurumsal

yapıları, sosyal-doğal arası ilişkileri ve kırsal alanlardaki faaliyetleri biçimlendirdi. Daha açık bir ifadeyle, tarımsal (kaynak) kapitalizm ve kolonyal (plantasyon) kapitalizm, savaş sonrası gelişme çağı dünya sahnesine hâkim olana dek el ele gelişmişti. Tarımsal-kolonyal kapitalizmlerin kırsal dünyadaki zamansal ve mekânsal aritmisi bölgesel değişimlere neden olmuştu (Woods, 2010). Michael Woods, bu süreci emek (ağırlıkla köle emeği), sermaye, teknoloji ve zaman yönetimi stratejileri üzerinde, kaynak hacminin artışını ve genişlemesini hızlandırmak amacıyla yüzyıllarca sürdürülen deneyler olarak özetler (2010). İkinci gıda rejimi ve onu izleyen gıda rejimi aşamaları kırsalda süregiden eşitsiz gelişim üzerinde yükselmişti.

Harriet Friedmann'la birlikte gıda rejimi kavramsallaştırmasının başı çeken müelliflerinden biri olan Philip McMichael önceki tarımsal gıda düzeninin –kendi adlandırmalarıyla ikinci gıda rejiminin mekânsal ve zamansal hatlarını kısa ama kapsayıcı biçimde açıklıyor (2013). Savaş sonrası küresel gıda rejimi sırasında ve 21. yüzyıl başına kadar, devletler ulusal pazarlarını, kendi ulusal ekonomik stratejilerini ve ulusal pazarlarının çıkarlarının korunmasını önceleyerek yönetiyordu (Tablo 1). Program odaklı bakanlıklar ve hükümet müdahaleleri ulusal regülasyon ve ihracat yönetimi konusunda sosyal ve çevresel komplikasyonlara düzenleme getirmeye mecburdu. Gıda artı değerlerinin iki taraflı ihracatına ilişkin anlaşmalara eşlik eden ulusal tarımsal gıda politikaları –savaş sonrası kalkınma çağının tarımsal gıda teknolojilerinden beslenen– "jeo-ekonomik uçları" (McMichael, 2013) ve ikinci gıda rejiminde gıdanın dolaşımını belirlemişti. Devletler arasındaki iş bölümü içinde bu denli göreceli biçimde yönetilen bir ticarette tarımsal üretimi artırmak için çoğu kez fiyat tabanı, fiyat desteği ve çiftçilik teşviki gibi mekanizmalara bel bağlanıyordu.

En az otuz yıldır, uluslararası rekabet ve ulus-aşırı ağların güvenliği uğruna devletlerin piyasalara hizmet ettiği yönetimsel bir değişiklik süregeliyor. Program odaklı bakanlıklar yerine, merkez bankaları ve özellikle de ticaret ve finans bakanlıkları, küresel piyasa kurlarının savunusuna eşlik ederek minimum ithalat kuralı vasıtasıyla şirket ağırlıklı ihracatı benimseyecek biçimde öne çıktılar. Ulus-aşırı şirketler arasındaki karmaşık ağların ön ayak olduğu, yoğun biçimde entegre edilmiş bir üretim, mübadele ve birikim sistemi, çok taraflı ticaret anlaşmalarıyla sağlama alınan yeni bir uluslararası tarımsal iş bölümüyle görece serbest bir ticarete doğru evrilen bir değişim olarak ortaya çıktı. Bu değişim, gümrük indiriminin araçları, uluslararası teşvik hiyerarşisi/koruma derecelerini ve taban fiyat, fiyat desteği, ve çiftçilik teşvik mekanizmalarının tarumar edilmesini sağlayan araçları yönetti. Doğrudan ödeme mekanizmaları ve küçük işletme sahiplerinin üretim maliyetlerinin epey altında kalan bir dünya fiyatının uygulanması önceki rejimlerin araçlarının yerini aldı (McMichael, 2013).

Tablo 1. Gıda Rejimlerinin Karakteristik Özellikleri

Gıda rejimi dönemi	Devletin rolü	Gıda üretimi/tüketimi	Ticaret mevzuatı/ uluslararası alışveriş
Merkantilist- endüstriyel gıda rejimi (1945-1972)	Tarımsal gıda regülasyonunun devlet merkezli biçimleri	İmal edilmiş girdiler ve mekanizasyona dayalı endüstriyel tarım	Gıda ticaretinin, devlete ait pazarlama ajansları ve çok taraflı işbirlikleri eliyle regüle edilmesi
	Tarım alanında, meta programları (ABD), devlet eliyle pazarlama (Kanada, Avustralya), ve gümrük tarifesi koruması	Standardize edilmiş, markalandırılmış gıda mallarının şirkete ait tarımsal gıda sermayesi aracılığıyla üretimi	ABD'yi gıda yardımları aracılığıyla Üçüncü Dünya'ya bağlayan ticari mübadele ilişkileri
	Gıda sektöründe gıda standartları, beslenme ve fiyatların devlet eliyle regüle edilmesi	Buğday, besi hayvanları ve dayanıklı (işlenmiş) gıdaları merkeze alan kilit tesisler	GATT aracılığıyla ticaretin selektif liberalizasyonu
		Beslenme biçimlerinin standardizasyonu	
Ortaya çıkmakta olan çevresel-şirket gıda rejimi	Deregülasyon ve piyasa zorunlulukları yoluyla neoliberal yönetişim	"Niteliği" (taze, organik, adil ticaret vb.) merkeze alan kamu dışı meta zincirlerinin yaygınlaşması	Özelleşmiş gıda güvenliği ve şirket iktidarının (DTÖ ve bölgesel serbest ticaret anlaşmaları) aracı olarak "serbest ticaret" anlaşmaları
	Devlet (kamu) sorumluluklarının özel aktörlere devri	Markalandırılmış gıdaların düşüşü ve süpermarket markaları, soğutulmuş gıda ve hazır yemeklerin yükselişi	Küresel meta zincirlerinin ulus-aşırı sermaye ve ilgili konsorsiyumlarla kamu dışı regülasyonu
		Beslenme biçimlerinin standartlaşma ve "nitelikli" gıda üzerinden sınıfsal farklılaşması	

Kaynak: Magnan'dan (2010) uyarlanmıştır.

Kırsal coğrafya alt disiplini gelişimsel, devlet odaklı küresel gıda rejiminden şirket odaklı olana doğru değişimi sırasında bir tartışmaya sahne oldu. Endüstriyel üretimin geçirdiği değişimleri Post-Fordizm'e geçiş olarak tanımlamak konusundaki tartışmaların bir benzeri de, Ilbery ve Bowler'ın (1998) özetledikleri gibi tarımsal coğrafyada prodüktivizm/post-prodüktivizm (dahası, süper-prodüktivizm (Halfacree, 2007), ve neo-prodüktivizm (Wilson ve Burton, 2015)) geçişine ilişkin olarak yaşanmıştı. Bu kavramsallaştırmanın, kırsal coğrafya disiplinine ilişkin tartışmalarda epey eleştirildiğini belirtmek gerekir (Evans, Morris ve Winter, 2002). Bu anlamda ikinci gıda rejiminde prodüktivist tarımı tanımlayan ana itki ve çerçeveler, çiftçiliğin yoğunlaştırılması (intensification), tarım sektörü içinde konsantrasyon ve çiftçilik içinde uzmanlaşma oldu. Tarım ve işlenmiş gıda endüstrilerinde, ticarileştirme, metalaştırma ve sanayileşme de bu üç belirleyici eğilime eşlik etti ve yaklaşan tarımsal kapitalizme yeni tuğlalar ekledi (Woods, 2010). Prodüktivist tarım, kırsal alanları salt gıda kaynakları hâline getirmişti ama tarımsal organizasyonun biçimini sosyal,

ekonomik ve doğal açıdan adım adım değiştirdi. Çevresel sonuçlara ek olarak, uzmanlaşma ve sanayileşme kırsal alanlarda tarımsal işgücünü eritti, bunun da kırsaldaki yaşam üzerinde, tıpkı kent merkezlerinin göç akınlarından etkilendiği gibi önemli etkileri oldu:

> Çiftçiler, kırsal alanlarda eskiden olduğu gibi topluluk önderliği pozisyonlarına hâkim değiller... ve çiftçi takviminin kuzulama ve hasat gibi kilit noktaları artık tüm kırsal topluluğun dahil olduğu olaylar değil. Köy okulları, postaneler... gibi kırsal hizmetlerin kapanması ya da rasyonalizasyonu, çiftçi nüfusuyla çiftçi-dışı nüfus arasındaki etkileşim olanaklarını sınırlandırdı. (Woods, 2010, s. 77).

Bu anlamda, prodüktivizme geçiş, paradoksal olarak kırsal alanlarda tarımsal girdi ve çıktıları hızlandırdı; öte yandan, kırsal ekonomilerde, ritüellerin ve tarımsal faaliyete bağlı ilişkilerin hâkimiyetini azalttı. Devlet denetimi ve baskısı altında, prodüktivist dönem boyunca on yıllar süren aşırı üretim 80'li yıllarda yeni bir geçiş sürecine neden oldu. Savaş sonrası prodüktivist dönemde canlanan çiftçi lobileri devlet harcamalarını sorunsallaştırdı ve post-prodüktivist tarım ya da üçüncü gıda rejimi denilen dönemin yeni rejimini önce zorunlu kıldı, sonra da bu rejimi şekillendirdi. Çiftçilikte çeşitlendirme, kırsal ekonomide çiftçilik-dışı faaliyetler, çevreye duyarlı olduğu öne sürülen faaliyetler için çiftçilere yapılan doğrudan ödemeler ve küresel perakende pazarının dayanıklı ürün ihtiyacını karşılamak üzere yüksek kaliteli gıdaların desteklenmesi, tarımsal kapitalizmin yeni karakteristik özellikleri hâline geldi (Woods, 2010).

Woods (2010), gıda rejiminin "çiftçilik yoluyla topraktan istifade edilmesine" dayanan ve "tarımsal mal ve faydaların metalaşmasını gerektirmesi bakımından hâlâ kapitalist paradigma içinde yer alan" görece yeni karakteristik özelliklerinin değişmediğini savunuyor. Bir diğer kavram olan süper-prodüktivizm konusunda Woods, çağdaş süper-prodüktivist tarıma yönelik çiftçilikte maliyet minimizasyonu ve üretkenlik maksimizasyonu için üç ana strateji damarını özetliyor. Üçüncü gıda rejiminde karakterize olan çağdaş süper-prodüktivizmin, toprak ve emek sömürüsü motivasyonunu tetikleyerek kolonyal dönemin kaynak kapitalizmlerinin düzlemini izlediğini belirtiyor. Aynı zamanda, ikinci gıda rejiminin çiftçilik faaliyetinin etrafındaki kırsal geçim yolu ve kültürü sürdürmek yönündeki görece daha ahlakî yaklaşımını bir yana bırakarak, temel itici gücünü prodüktivist tarımın gelişkin mantığıyla birleştirdi:

> Yerel kırsal çevresel koşullara, genetik mühendisliğine, standardizasyona ve kapalı besi hayvanı birimleri ile aşırı büyük sera manzaralarına bağımlılığı ortadan kaldıran, hassas çiftçilik teknolojilerinin kullanımıyla birlikte, endüstriyel tarımın kırsaldaki süregiden konumu büyük ölçüde mekâna olan

talebin ve konvansiyonel olanı sürdürmenin sonucu gibi görünüyor. (Woods, 2010, s.87)

Çiftçi nüfuslarının kırsal sosyal-doğa üzerindeki hâkimiyetinin ortadan kalkması prodüktivist dönemde başlamıştı; öyleyse şimdi süper-prodüktivist endüstriyel tarımın kırsal özellikleri olup olmadığını sorabiliriz.

Küresel Tarımsal Gıda Ağlarının Yeniden Yapılandırılması

Tarımın ulusal tercihlerin jeo-ekonomik sınırlarından özgürleşmesiyle, tarımsal gıda sistemlerinin bölgesel dinamikleri, hız kazanan sermaye, meta, emek, atık vb. akışları vasıtasıyla küresel ağlara girdi. Yerel tarımsal gıda sistemleri, küreselleşmenin itici güçleriyle birbirlerini şekillendirdikçe, bölgesel tarım yapılanmaları da giderek artan düzeyde ulus-aşırı bağımlılık ilişkilerine tabi hâle geliyor. Böylelikle, tarımın eşitsiz gelişimi küresel gıda sistemlerinin müşterek boyutlarıyla iç içe geçiyor. Bu makalede, Philip McMichael (2013), Peter Dicken (2015) ve Morgan vd.'nin (2008) formülasyonlarına dayanarak küresel gıda sisteminin boyutlarını çok sayıda coğrafî ölçek üzerinde yeniden düşüneceğiz.

Küresel ölçekte birbirine bağlılığı ortaya çıkaran gıda sistemleri, temel tahıllar gibi geleneksel metalardan, tarımın Küresel Kuzey'den Küresel Güney'e sevkiyatını mümkün kılan, geleneksel olmayan, mevsim-dışı mahsûllere doğru değişimin yanı sıra (McMichael, 2013) özellikle Küresel Güney toprakları üzerindeki uluslararası toprak kapma yarışı da dahil olmak üzere, devletler arası yarışlarla birlikte (Dicken, 2015) bölgesel veçheler edindi. Yerli ve yabancı gıda satış yönetimi ise oldukça çekişmeli hâle geldi ve doğrudan yabancı yatırım için rekabet, gelişmekte olan ekonomiler için kısıtlayıcı mülkiyeti düzenlemeyi zorlaştırdı. Bu nedenle, küresel gıda ticaretinde bağlantısallık ve sınırsız dolaşım, işlenmiş gıdanın coğrafî çıkış kaynağından itibaren kat ettiği yolları muğlaklaştırdı (Dicken, 2015).

Çağdaş küresel gıda sistemi sermaye hareketliliğine olanak sağladığı için, küresel perakendeciliğin gıda tedarik zincirleri bölgesel çevrelerde derinleşirken, şirketlerin ulus-aşırı faaliyetleri de sabit sermaye yatırımlarından çok likit finansal girişimlere yöneldi. Uluslararası gıda sistemindeki kurumsal değişimlerin yanında, tarımsal işletme teknolojisindeki gelişme ve üretim-tüketim ekseni boyunca yaşanan sosyal dönüşüm de küreselleşen gıda sisteminin ekonomik yapısıyla iç içe geçti.

Önde gelen küresel şirketlerin çokuluslu organizasyonel yapıları, ulusal pazarların kendileri içinde ve birbirleri arasında faaliyet göstermelerini sağladı. Böylece, gıda üretim ağlarının bir zamanlar parçalı hâlde olan endüstrileri, ulus-aşırı şirketlerin operasyon zincirlerine eklenmiş oldu. Şirketler arası birleşme ve satın almalar,

hissedarlarına değer katmayı önceleyen şirketlerin yeni pazarlara açılma ve finansallaşma arzusunun tetiklediği bir yoğunlaşmaya neden oldu. Dolayısıyla, verimlilik ve rekabetçilik ihtiyacına verdikleri yanıt, gıda endüstrilerinin, daha kompleks yapılar içinde daha büyük ve entegre üreticilerin hâkimiyetine girmesi oldu (Dicken, 2015).

Önde gelen şirketlerin marka portföylerini genişletme yarışına, iki yönlü ölçek stratejileri de eşlik etti: Geniş küresel pazarlar için büyük ölçekli imalat ve ürünlerin yerel tercihlere göre pazarlanması. Ulus-aşırı perakende şirketleri yurtdışı gıda üreticileriyle birlikte faaliyet gösterme eğilimine girdi ama yine de kuruldukları bölgede yerleşik olmaya devam ettiler. Yabancı bölgesel operasyonlar yerel partnerlerle ortak girişimler veya yerel şirketlerle rekabet içinde sürdürüldü. Perakende zincirleri coğrafî menzillerini tedarik zincirlerine doğru genişletti, kaynak ağlarını coğrafî ve organizasyonel olarak – hem anayurtlarındaki pazarlar için hem de yabancı pazarlara/pazarlardan– dönüştürdü ve fiyat, lojistik ve gereklilikleri içeren sözleşmeler aracılığıyla tedarikçiler üzerindeki hâkimiyetini artırdı (Dicken, 2015).

Küresel gıda sistemlerinin kurumsal ve ekonomik yapıları, tarımsal gıda endüstrilerinin eşitsiz bölgesel gelişimiyle karşılıklı belirlenimi deneyimliyor. Yukarıda da belirttiğim gibi, güney yarımküreden gelen mevsimsel ürün akını meta akışlarının hacmini ve dolayısıyla iki küresel yarımküre arasındaki uzun mesafe ticaretini artırdı. Örneğin, egzotik üretimin önem kazanmasıyla yüksek değerli gıdaların bölgeler arası akışı güçlendikten sonra, Kuzey Amerika, Avrupa ve Doğu Asya bölgesel pazarları bu tür tarımsal işletme ve perakende operasyonlarının merkez üsleri hâline geldi. Tarımsal gıda endüstrilerinin başıboş küresel yayılımı bölgeye özgü stratejilerin yeniden yapılandırılmasıyla bir arada devam etti. Böylelikle tarım küresel dolaşım ve akışların öznesi hâline gelirken tarımsal üretimin mekânsal yoğunlaşması da arttı. Küresel üretim, maliyetlerin en düşük, denetimin en esnek ve çevresel kısıtlamaların en zayıf olduğu yerlerde tercih edildi ve buralarda yoğunlaştı (Woods, 2010). Morgan vd. (2008) tarımsal gıda coğrafyasının bu bölgesel yapılandırmalarını iki ana damarda ortaya seriyor: İlki, tarımsal yoğunlaşmanın yaşandığı, üretim ve işleme faaliyetlerinin üretimde bölgesel uzmanlaşmanın oldukça eşitsiz örüntüleriyle entegre edildiği süper-bölgeler; ikincisiyse, perakende şirket sermayelerinin tarımsal gıda endüstrilerinin mekânsal ilişkileri üzerindeki eşitsiz etkisi.

Her iki ölçeksel bileşimde de, küresel entegrasyonu sağlanmış tarımsal üretim, küresel girdi ve çıktı akışlarına bağımlılığı dolayısıyla daha homojen ve uzmanlaşmış hâle geliyor. Tarım, gıda işleme ve perakende sürecinin bütünündeki karar alma mekanizması tek bir yere odaklanıyor: Dinamik, odaklı ve entegre satın almalar, firma kümelenmelerinin azalması ve daha büyük imalatçı ve perakendeci holdinglerine

dönüşmeleri. Bu tür çiftlik üretim platformları büyük ve sürekli ölçekte standardize edilmiş ürünler temin ederken, güçten düşürülmüş ve örgütsüz konumdaki (yarı-bağımsız konumdan bağımlı konuma gelmiş) çiftçiler, maliyet-fiyat baskısı ve onları dibe çeken bir rekabet altında salt yetiştiricilere dönüşüyor (Morgan vd., 2008).

Bu denklemde perakende şirketlerinin oligopolistik şekilde alınıp satılmaları, küme gelişim ve entegrasyon sürecini etkiliyor. Yeni aracı dizileri yoluyla ürün kalitesini yakından denetleyen, standardize edilmiş ve talepkâr protokoller, bu perakende şirketlerini piyasa-dışı özel denetim ve yönetimlerine yönlendiriyor. Perakendecilerin protokolleri "kaynak kullanımının küresel, ama seçimlerinin mekânsal" olmasını sağlıyor ve bu da pazarlık avantajı veriyor (Morgan vd., 2008). Tedarik zinciri (zaman-mekân) yönetiminde perakende inovasyonu (tam zamanında teslim, raf ömrü, kategori yönetimi), geleneksel imalatçıların spesifik bölgesel üretim platformları kurmalarına yardımcı oldu. Kalite kontrolde şirket gücü, küresel kaynak kullanımı ve tedarik zinciri yönetimi, perakendecilerin gıda üreticileri ve imalatçılar üzerindeki etkisini yoğunlaştırdı: Tarımın doğal kısıtlamalarından daha az etkilenmeye ve geniş tüketici segmenti yelpazesinde satış operasyonları kurulumuyla daha ilgili hâle geldiler. Dolayısıyla, perakendeciler eliyle tüketim ve tedarik arasında köprü kuran yaygın ve bilgi temelli tarımsal tedarik zincirleri, hane halkı gıda harcamalarının gelirlerine oranı düşerken devasa küresel kaynak havuzu içinde aşırı üretimden istifade ediyor (Morgan vd., 2008).

Şirket (üçüncü) gıda rejimini karakterize eden tüm dönüşümün yeknesak ve eşzamanlı olduğu, küresel ölçekte aynı şekilde ve aynı zamanda işlediği gibi yanlış yönlendirmeye yol açan bir değerlendirmeden kaçınmak için eşitsiz gelişim perspektifine sadık kalmak önem taşıyor. Küresel gıda rejimi evrimini sürdürürken, ayrışan gelişim örüntüleri mekânsal ve zamansal bir eşitsizliği ifade ediyor. Geçmiş gıda rejimlerinin mekânsal karakteristikleri çağdaş gıda rejimlerinin tezahürleriyle bir arada var olabilir. Bu bir aradalık tarımsal gıda endüstrisinin önceki ve şimdiki biçimlerinin birlikte evrilmeyi sürdürecekleri ya da tam tersine birinin eninde sonunda yok olacağı anlamına gelmiyor. Ortada önceden belirlenmiş bir patika olmadığı ve eşitsiz gelişme çekişmeli bir süreç olduğu hâlde, mevcut eşitsiz örüntülerin istikametine ilişkin spekülasyonlar, mekânsal iş bölümünün ilişkisel anlamdaki eleştirel analizine yaslanıyor. Ekonomik faaliyetler, ağlar ve yapıların çeşitli mekân ve zaman ölçeklerindeki iktidar ilişkilerine dair bir eleştirel inceleme olmadan, tarımsal gıda coğrafyalarının ekonomik peyzajının evrimi ve muhtemel istikametleri çiğ tipolojiler ve kategorilere savrulabilir.

Tarımsal Gıda Coğrafyası İçinde Türkiye'nin Buğday Değer Zincirlerinin Bölgesel Varyasyonları

Türkiye'nin, 80'lerdeki kırılmalardan bu yana yükselen küresel şirket gıda rejimiyle

ilişkisi, özellikle sosyal bilimlerin eleştirel camiası tarafından belgelenmiş ve sorgulanmıştı. Tarım ve tarımsal gıda endüstrisindeki neredeyse 40 yıllık bu dönüşüme ilişkin sorgulama ve değerlendirmeler saha çalışmalarından makroekonomik araştırmalara kadar çeşitlilik gösteriyordu. Bir araştırma damarı çiftçilerin tarımsal üretim ve pazarlama üzerinde artan şirket etkisiyle baş etme stratejilerine odaklanırken (Borlu, 2015; Aydın, 2002; Çağlar ve Zafer, 2014), ana araştırma sahalarından birini de devlet odaklı kalkınma politikalarının yerini ulus-aşırı tarım sektörü ve rekabet (Aydın, 2010) ile buna eşlik eden perakende odaklı gıda tedarik politikalarının alması oluşturuyordu (Atasoy, 2013).

Eleştirel bir perspektiften kaleme alınmış bu zengin yazın, Türkiye'nin kırsal coğrafyasındaki tarımsal değişimi ve bunun tarımsal gıda endüstrisiyle ilişkisini incelemek açısından yararlı bir kılavuz oluşturuyor. Ancak bu çalışmada, hem devletin ekonomik girişimlerinin şirketleşmiş bir tarım sektörünün yolunu açtığını ortaya koyan makroekonomik anlatıların hem de bu tür dönüşümlere verilen yerel cevapları haritalayan saha çalışmalarının orta ölçekli bir mekânsal merceğe ihtiyaç duyduğunu öne sürmekteyim. Eşitsiz iktidar ilişkileri yalnızca küresel ölçekte devletler arasında, devlet politikalarının farklı paradigmaları ya da tarımsal emeğin çeşitli sınıfları arasında değil, alt sektörler ve aynı ülke içindeki bölgeler arasında da cereyan ediyor. Tarımsal gıda endüstrisinin yeniden ele alınışını mekânsallaştırmak için bu çalışmada değer zinciri yaklaşımının analitik çerçevesini ödünç alarak incelemeyi bunun üzerine kuracağım.

Küresel ve Bölgesel Buğday Değer Zincirlerinin Kavramsallaştırılması

Tarımsal gıda endüstrisi hem bölgesel ve küresel boyutlar bakımından kompleks bir ölçeksel organizasyon hem de üretiminin birçok segmentine yayılan bağlantılar bakımından çekişmeli bir oluşum. Değer zinciri yaklaşımı, tarladan sofraya kadar üretimin organizasyonu konusunda tarımsal gıda endüstrisinin kompleks, ölçekli, bağlantılı ve çekişmeli varoluşuyla uyumlu bir kavramsallaştırma sunuyor. Gary Gereffi ve meslektaşlarının (Gereffi ve Korzeniewicz,, 1994; Gereffi vd., 2005) çalışmalarından hareketle, G. Ahmed vd. (2013) küresel buğday endüstrisi için bir girdi-çıktı ve değer zinciri yapısı geliştirmiştir. Araştırma, küresel ve yerel aktörlerin buğday ve buğday ürünleriyle etkileşimi ve bu operasyon zincirinin yönetimi süresince ileriye ve geriye doğru çeşitli bağlantıların karşılıklı bağımlılığını incelemek üzere küresel bir değer zinciri perspektifi önermektedir (G. Ahmed vd., 2013). Bu yaklaşım, yalnızca önde gelen küresel firma ve kurumların eylemlerine değil, bölgesel aktörlerin yere özgü izleklerine de ışık tutuyor. Yine de, değer zinciri yaklaşımının kavramsal akış haritaları, bunun sezgisel bir araç olmayı sürdürebilmesi adına, yereller arası karşılaştırma için uyarlanabilir bütüncül şemalara ihtiyaç duyuyor.

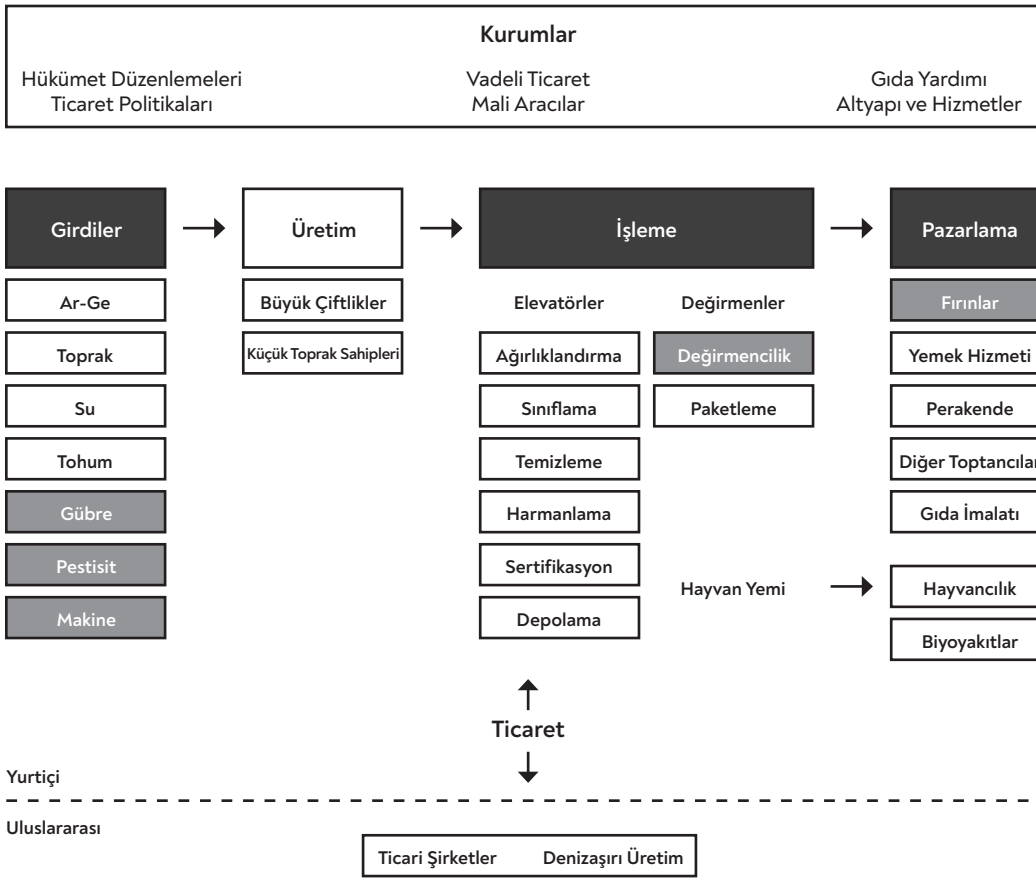

Şekil 1. Buğday değer zinciri ve seçilmiş imalat endüstrisi kolları. Kaynak: G. Ahmed vd.'den (2013) uyarlanmıştır.

Bu çalışma için G. Ahmed vd.'den (2013) uyarlanan tarımsal gıda firmaları peyzajının mekânsal incelemesi, kamuda kaydı bulunan endüstriyel imalatçılara ilişkin resmi listelere dayanıyor; bu nedenle de tarımsal altyapı, çiftçilik, lojistik, perakendecilik ve tüccarlık faaliyetlerinde bulunan büyük şirketleri veya aile şirketlerini dışarıda bırakıyor. Şekil 1'de gösterilip Veri ve Metodoloji başlığında açıklandığı gibi bakanlığın resmi veritabanları geniş yayılımlı buğday değer zinciri segmentlerini ele alırken çalışmanın kapsamını sınırlandırıyor. Dolayısıyla gübre, pestisit, tarım ve gıda işleme makinası imalatçıları buğday değer zincirinin tarımsal girdi segmentini, değirmencilik firmaları işleme segmentini, unlu mamul fırınlarıysa pazarlama segmentini temsil ediyor. Bu beş segment, değirmencilik ve fırıncılık endüstrisini gıda imalat endüstrisinin coğrafyasına yerleştirme girişimini izleyerek Türkiye'nin buğday-ekmek zinciri coğrafyasının keşifsel incelemesi için bir altlık sunuyor.

Bu incelemede tarımsal gıda endüstrisinin eşitsiz coğrafyasını haritalamak için kendi içinde tutarlı, istikrarlı ve dört başı mamur içeriğe sahip bir veri kaynağı kullanmak elzemdi. Özel sektör aktörleri için güncel içerikler sunmak amacıyla kamu dışı malikler tarafından tutulan görece yeni, çevrimiçi firma veritabanları var, ama kamunun veri servislerine kıyasla bu girişimlerin mekânsal ve zamansal açıdan kapsayıcılığı tartışılır.

Türkiye'de kamu otoriteleri zaman ve mekân açısından ayrıntılı bilgiden yoksun, genel istatistikler paylaşma eğiliminde olsalar da, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı yakın zamanda Lonca Veritabanı[1] adıyla imalatçı firmaların yer aldığı bir portal oluşturdu. Bu veritabanında binlerce imalatçı firmaya ilişkin ürün, adres ve iletişim bilgileri gibi veriler yer alıyor. İmalat faaliyetini öne çıkarmak adına Lonca, ticaret, çiftçilik, ulaşım vb. alanlarda kayıtlı şirketleri kapsam dışı bırakıyor. Bu nedenle veritabanı ekonomik faaliyet sayılarını kömür ve linyit madenciliğinden, bilgisayar programcılığı, danışmanlık ve ilişkili faaliyetlere kadar farklılık gösteren 30 temel faaliyet sınıfıyla sınırlandırıyor. Firma listelerini ekonomik faaliyet sınıfına göre faaliyet merkezleriyle (iller) birlikte içe aktarmak mümkün.

Ancak, veritabanı içeriğinin kısıtlılıklarından söz etmek gerekir. Firmaların ekonomik faaliyeti ve il düzeyinde konumlarına dair tam listeye ulaşılabiliyor ama daha ayrıntılı bir karşılaştırmalı inceleme için önemli nicel bilgiler yer almıyor. Örneğin, firmaların yurtiçi, yurtdışı ya da daha hibrit (satın alma veya entegrasyon yoluyla birleşim) kökenleri, kuruluş tarihleri, firma ölçeği, kapasitesi ve yıllık gelirleri veritabanında bulunmuyor. Bu tür veri girişleri, her halükârda çalışmanın sonuçlarının derinliğini ve çeşitliliğini artırırdı.

Bu çalışmada, iki farklı kümelenme analizi için iki farklı veri seti Lonca veritabanından aktarıldı. Bu veri setleri 2019'un Ocak ayında web sayfasından indirildi. Dolayısıyla veri analizleri Türkiye'deki tarımsal gıda endüstrisinin 2018 yılındaki kesitini ortaya serecektir. İlk veri seti, gıda ürünleri imalatı sınıflandırması altındaki 25 farklı ekonomik faaliyetten oluşuyor. İkinci veri seti ise, üç farklı sınıftan seçilmiş 6 farklı ekonomik faaliyetten meydana geliyor: Başka yerde sınıflandırılmamış gıda ürünlerinin, kimyasalların ve kimyasal ürünlerin ve makinalar ile donanımların imalatı. Mekânsal incelemeler yapmak üzere, farklı ekonomik faaliyetlerden firma listelerini, her ilde farklı ekonomik faaliyetler içindeki firma sayılarını izleyebilmek için konum bilgileriyle birlikte filtreledim.

Araştırmada birinci veri seti mekânsal perspektifle mütekabiliyet analizinden

1 Portalın detayları için bkz. lonca.gov.tr/

yararlanılarak incelendi: Bu mütekabiliyet analizi yazılımının (Lebard'ın (1994) yöntemine dayanarak), Murat Güvenç ve Savaş Yıldırım[2] tarafından geliştirilen ve gıda endüstrisinde bölgesel kümelenmeleri keşfedecek biçimde işletilen bir formudur. Sonrasında araştırma, gıda endüstrisinin eşitsiz ekonomik peyzajı içinde değirmencilik endüstrisinin, buğday değer zincirinin ve özel olarak da Konya ilinin yerine odaklanıyor. Araştırmada ikinci veri seti illerdeki değirmencilik ve fırıncılık endüstrilerinin tarımsal gıda endüstrileriyle benzerliklerini bulmak amacıyla ki-kare testinden yararlanılarak inceleniyor; bu da kimya ve makina girdileri ile illerin münferit özelliklerini ortaya koyuyor. Birinci ve ikinci incelemeler, değirmencilik endüstrisinde öne çıkan bölgelerin tarımsal gıda endüstrisinin farklı kolları bakımından, özellikle Konya ilinde, ne şekilde ayrıştığını ortaya çıkarmak üzere karşılaştırıldı.

Gıda Endüstrilerinde İlişkisel Kümelenmeler

Gıda imalat endüstrisi 25 farklı ekonomik aktiviteden müteşekkil ve Lonca veritabanı ülke genelinde bu ekonomik faaliyetlere kayıtlı 20414 firma sicili barındırıyor. Gıda endüstrisinin firma nüfusu, ülke çapında ve 81 ilde, çeşitli bileşimler içinde 25 ekonomik faaliyetin tümünü kapsıyor. Bu 20414 firmanın 81 il ve 25 ekonomik faaliyet içindeki dağılımına dair mütekabiliyet analizi, sekiz farklı bölgesel kümelenme (Şekil 1 ve Tablo 2) ile gıda endüstrisi firma bileşimlerinde sekiz farklı örüntüyü çıktı olarak ortaya çıkardı. Gıda endüstrisinin eşitsiz coğrafyası öncelikle illerde ortaya çıkan eşitsiz kümelenmede kendini gösteriyor.

Şekil 2. 2018'de gıda endüstrisi kümelerinin (*clusters*) bölgesel haritası

2 Yöntemin çalışmada uygulanması Kadir Has Üniversitesi İstanbul Çalışmaları Merkezi bünyesinde Murat Güvenç ve Murat Tülek yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Yöntemin Merkez'deki diğer bir uygulaması için bkz. isc.khas.edu.tr/tr/yayinlar-ve-e-yayinlar

Tablo 2. 2018'de Bölgesel Gıda Endüstrisi Kümeleri

Bölgesel Gıda Endüstrisi Kümeleri	
Küme 1 (34 İl)	Adana, Ağrı, Amasya, Ankara, Antalya, Bartın, Bayburt, Bilecik, Burdur, Bursa, Düzce, Erzincan, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Iğdır, Isparta, İstanbul, Karabük, Kastamonu, Kırıkkale, Kırklareli, Kocaeli, Ordu, Samsun, Sinop, Sivas, Şırnak, Tekirdağ, Tunceli, Uşak, Yalova, Yozgat, Zonguldak
Küme 2 (25 İl)	Afyon, Aksaray, Batman, Bingöl, Bitlis, Bolu, Çankırı, Çorum, Edirne, Elazığ, Eskişehir, Hakkari, Karaman, Kayseri, Kırşehir, Konya, Kütahya, Mardin, Muş, Nevşehir, Niğde, Sakarya, Siirt, Tokat, Van
Küme 3 (10 İl)	Adıyaman, Aydın, Balıkesir, Çanakkale, Hatay, İçel, İzmir, Manisa, Muğla, Osmaniye
Küme 4 (4 İl)	Denizli, Gaziantep, Kahramanmaraş, Malatya
Küme 5 (3 İl)	Diyarbakır, Kilis, Şanlıurfa
Küme 6 (2 İl)	Artvin, Trabzon
Küme 7 (1 İl)	Rize
Küme 8 (2 İl)	Ardahan, Kars

Gıda imalat endüstrisi içindeki ekonomik faaliyetlerin ağırlığına ilişkin (firma sayılarına dayalı) inceleme çeşitli gıda sektörlerinden firmaların bileşim ve çeşitliliğini anlamak konusunda bir altlık sunuyor (Tablo 3). Bu anlamda, ekmek imalatı ile unlu mamul ve pasta imalatı firmaları ülke genelindeki gıda endüstrisi evreninin neredeyse %40'ını oluşturuyor. Başka yerde sınıflandırılmamış, meyve-sebzelerin işlenmesi ve saklanması başlıkları altındaki ekonomik faaliyet grubu yaklaşık %9 ile ikinci sırada gelirken, değirmencilik ürünlerinin imalatı alanında faaliyet gösteren firmalar yaklaşık %8'le üçüncü sıraya yerleşiyor. Gıda endüstrisi içindeki 14 ekonomik faaliyet grubuysa %1-10 arasında değişen ağırlıklarla gıda endüstrisi evreninin geri kalan %56'sını teşkil ediyor. Kalan on grup %1'in altında ağırlığa sahip ve endüstrinin %6'sından azını oluşturuyor.

Firma sayıları ve gıda endüstrisindeki ağırlıkları, bu sektörlerin endüstri içindeki hâkimiyetlerinin doğrudan bir ifadesi olmamakla beraber, bu tür bir bileşim, firmaların çeşitli sektörlerdeki kümelenme örüntüleri açısından ekonomik peyzajın yapısını yorumlamak için bir ön fikir veriyor. Örneğin, gıda endüstrisinde en az ağırlığa sahip olan sektörler (margarin, yenilebilir katı yağlar, ev hayvanları için hazır gıdalar, homojenize gıda müstahzarları ve diyetetik gıda imalatı) üretim ağlarının her yanına uzanan bağlantılarıyla ekonomik peyzaj üzerinde daha büyük etkiye sahip ve ülkelerin ithalat ve ihracatlarında daha hâkim konumda olabilir.

İki ekonomik faaliyetin payları (%39,39 ile en büyük grup olan ekmek imalatı ile taze pastane ürünleri ve taze kek imalatı ve %7,9 ile en büyük üçüncü grup olan öğütülmüş hububat ürünleri imalatı) arasındaki ilişkinin izini sürmek, firma yapıları ve ilgili

Tablo 3. 2018'de Firmaların Gıda Ürünleri İmalat Endüstrisindeki Varlıkların Ağırlığı

NACE Rev.3 Kodu	*Ekonomik Faaliyet*	*Genel Pay (%)*
10.11	Etin işlenmesi ve saklanması	1,37
10.12	Kümes hayvanları etlerinin işlenmesi ve saklanması	0,49
10.13	Et ve kümes hayvanları etlerinden üretilen ürünlerin imalatı	2,3
10.20	Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenmesi ve saklanması	0,8
10.31	Patatesin işlenmesi ve saklanması	0,2
10.32	Sebze ve meyve suyu imalatı	0,5
10.39	Başka yerde sınıflandırılmamış meyve ve sebzelerin işlenmesi ve saklanması	8,66
10.41	Sıvı ve katı yağ imalatı	6,57
10.42	Margarin ve benzeri yenilebilir katı yağların imalatı	0,08
10.51	Süthane işletmeciliği ve peynir imalatı	6,46
10.52	Dondurma imalatı	1,3
10.61	Öğütülmüş hububat ve sebze ürünleri imalatı	7,9
10.62	Nişasta ve nişastalı ürünlerin imalatı	0,23
10.71	Ekmek, taze pastane ürünleri ve taze kek imalatı	39,39
10.72	Peksimet ve bisküvi imalatı; dayanıklı pastane ürünleri ve dayanıklı kek imalatı	2,66
10.73	Makarna, şehriye, kuskus ve benzeri unlu mamullerin imalatı	0,63
10.81	Şeker imalatı	0,79
10.82	Kakao, çikolata ve şekerleme imalatı	4,28
10.83	Kahve ve çayın işlenmesi	1,61
10.84	Baharat, sos, sirke ve diğer çeşni maddelerinin imalatı	1,53
10.85	Hazır yemeklerin imalatı	5,2
10.86	Homojenize gıda müstahzarları ve diyetetik gıda imalatı	0,18
10.89	Başka yerde sınıflandırılmamış gıda maddelerinin imalatı	3,4
10.91	Çiftlik hayvanları için hazır yem imalatı	3,29
10.92	Ev hayvanları için hazır gıda imalatı	0,17

ekonomik peyzaja dair fikir veriyor. Üçüncü gıda rejimi süresince dayanıksız mevsimsel tarım ürünleri konusundaki yeni gıda endüstrilerinin (meyve-sebzelerin işlenmesi veya süt ürünleri) yükselişi, esas rolleri ikinci gıda rejimine dayanan değirmencilik endüstrisi firmalarının kayda değer ağırlığını azaltmayacaktır. Benzer biçimde, metropol alanlarında seri üretim hattında işleme yapılan büyük ölçekli ekmek fabrikalarının artan etkisine rağmen, araştırma, ekmek imalatında yer alan firmaların ağırlığını ülkenin her yanındaki kent merkezlerine yayılmış olan küçük ölçekli fırınlara yaslanan ekonomik yapının sürdüğü yönünde yorumlamayı önermektedir.

Çeşitli ekonomik faaliyetlerin gıda endüstrisi genelinde farklı bölgelere atfedilmesi, ülke ölçeğindeki sonuçlara kıyasla daha ayrıntılı bir firma çeşitliliğine işaret ediyor, böylelikle de tarımsal gıda endüstrisinin eşitsiz dağılımını ortaya koyuyor (Tablo 4). Üç bölgesel kümelenme (Küme 1, 2 ve 4) gıda imalat endüstrisindeki 25 ekonomik faaliyetin tümünü barındırıyor. Bu üç küme, bazıları başlıca metropol alanları arasında olan ve önemli endüstriyel bölgelere ev sahipliği yapan 63 ilden oluşuyor. 18 ilin oluşturduğu daha küçük 4 kümeyse, daha çok belirli ekonomik faaliyetlerde uzmanlaşmış görünüyor. Örneğin, on ilin yer aldığı Küme 3, esas olarak Ege ve Akdeniz'in kıyı bölgelerini kapsıyor. Sıvı ve katı yağ imalatında faaliyet gösteren firmaların yaklaşık %70'ini, yedi kıyı ilinin önemli zeytin ağacı kaynakları sayesinde bu küme oluşturuyor. Benzer biçimde, yalnızca iki ilin bulunduğu Küme 7 çay ve kahvenin işlenmesi başlığı altındaki firmaların yaklaşık yarısını kapsıyor. Bu iki il çay üretim merkezleri oldukları için, ilgili endüstrilerin tarımsal kaynakların çevresinde bulunması gerekliliği, bu kümenin uzmanlaştığı ekonomik faaliyeti belirlemiş oluyor.

En büyük iki küme (59 ilden oluşuyor), hem gıda imalatı altındaki tüm ekonomik faaliyetleri kapsıyor hem de bölgesel uzmanlaşmanın eşitsiz varyasyonunu barındırıyor. Küme 1, en büyük iki metropolü (İstanbul ve Ankara), geleneksel ve gelişmekte olan endüstriyel bölgeleri (Adana, Bursa, Kocaeli ve Tekirdağ) ve orta boyutlu diğer 28 ili içeriyor. Küme, 8 ekonomik faaliyet içinde firmaların yarısından fazlasını içerirken, 8 diğer aktiviteyle de %41,46-49,79 arasında kalan firmaların yarısını barındırıyor. Bunu izleyen Küme 2, ağırlıklı olarak iç kesimlerde yer alan illerden oluşan bileşimiyle gelişmekte olan altı endüstriyel bölgeyi (Bolu, Çorum, Eskişehir, Kayseri, Konya, Sakarya) içeriyor. 7 ekonomik faaliyetle %26,77-37,27 arasında kalan firmaların dörtte birinden fazlasını barındırıyor.

Küme 2'ye daha yakından bakmak, bu iller grubunun tarımsal temelli endüstriyel karakterini ve bunun eşitsiz bileşimini tespit etmeyi kolaylaştırıyor. Çiftlik hayvanları için hazır yem imalatı, şeker imalatı ve öğütülmüş hububat ürünleri imalatı, %31,89-36,07 arasında bir kapsama oranıyla ülke genelinde kümelerin ağırlıklı ekonomik faaliyetini oluşturuyor. Yelpazenin diğer ucundaysa, katı ve sıvı yağ imalatı ile çay ve kahvenin işlenmesinin, kümelerin en az uzmanlaştığı ekonomik faaliyetler olduğu anlaşılıyor. Çeşitlilik arz eden endüstriyel bileşimine rağmen, Küme 2 illeri yine de temel tahılların küresel ticaretine dayalı olan ikinci gıda rejiminin başı çeken tarımsal endüstrileri olan yem, şeker ve değirmencilik endüstrilerinde faaliyet gösteren firmaların ağırlığıyla karakterize oluyor.

Bu ekonomik faaliyetlerin her bir küme içinde gösterdiği bileşim üzerinden de çeşitlilik ve uzmanlaşmanın izini sürmek mümkün. Tablo 5, firmaların ekonomik faaliyetlerinin iç varyasyonları ve ağırlıklarını haritalıyor. Buna göre, ekmek, taze pastane ve taze kek ürünleri imalatının 8 kümeden 4'ünde önde gelen gıda imalat

Tablo 4. 2018'de Gıda Ürünleri İmalatı Endüstrisinde Firma Varlıklarının Bölgesel Ağırlığı

Gıda Ürünleri İmalatı Endüstrisinde Firma Varlıklarının Bölgesel Ağırlığı

									Bölgesel Kümelerin Ağırlıkları (%)
Ekonomik Faaliyet	*Küme 1*	*Küme 2*	*Küme 3*	*Küme 4*	*Küme 5*	*Küme 6*	*Küme 7*	*Küme 8*	*Toplam*
Etin işlenmesi ve saklanması	73,84	19,35	4,3	2,15	-	-	0,36	-	100
Kümes hayvanları etlerinin işlenmesi ve saklanması	47	20	21	9	3	-	-	-	100
Et ve kümes hayvanları etlerinden üretilen ürünlerin imalatı	49,79	27,23	17,66	3,19	0,43	0,64	1,06	-	100
Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenmesi ve saklanması	41,46	9,76	38,41	3,05	-	6,1	1,22	-	100
Patatesin işlenmesi ve saklanması	25	30	12,5	32,5	-	-	-	-	100
Sebze ve meyve suyu imalatı	48,54	19,42	26,21	5,83	-	-	-	-	100
Başka yerde sınıflandırılmamış meyve ve sebzelerin işlenmesi ve saklanması	29,32	9,05	38,88	19,92	1,47	1,36	-	-	100
Sıvı ve katı yağ imalatı	15,21	4,47	67,19	6,26	6,86	-	-	-	100
Margarin ve benzeri yenilebilir katı yağların imalatı	52,94	11,76	17,65	11,76	5,88	-	-	-	100
Süthane işletmeciliği ve peynir imalatı	31,03	23,75	32,55	5,01	1,44	1,75	-	4,48	100
Dondurma imalatı	59,25	10,19	16,6	12,45	1,51	-	-	-	100
Öğütülmüş hububat ve sebze ürünleri imalatı	32,38	31,89	18,61	12,41	3,72	0,56	0,25	0,19	100
Nişasta ve nişastalı ürünlerin imalatı	36,96	28,26	17,39	15,22	2,17	-	-	-	100
Ekmek, taze pastane ürünleri ve taze kek imalatı	56,42	13,79	21,85	5,07	0,55	1,62	0,12	0,58	100
Peksimet ve bisküvi imalatı; dayanıklı pastane ürünleri ve dayanıklı kek imalatı	60,66	20,22	12,5	3,86	0,92	1,29	0,18	0,37	100
Makarna, şehriye, kuskus ve benzeri unlu mamullerin imalatı	58,14	14,73	15,5	10,08	-	1,55	-	-	100
Şeker imalatı	42,24	37,27	11,8	5,59	1,24	0,62	-	1,24	100
Kakao, çikolata ve şekerleme imalatı	46,34	26,77	15,33	9,84	1,03	0,34	0,34	-	100
Kahve ve çayın işlenmesi	19,45	5,17	11,85	2,74	0,61	13,98	46,2	-	100
Baharat, sos, sirke ve diğer çeşni maddelerinin imalatı	26,84	14,06	27,8	24,28	6,39	0,64	-	-	100
Hazır yemeklerin imalatı	58,66	14,6	14,12	6,12	3,3	2,45	0,47	0,28	100
Homojenize gıda müstahzarları ve diyetetik gıda imalatı	83,78	10,81	-	2,7	-	2,7	-	-	100
Başka yerde sınıflandırılmamış gıda maddelerinin imalatı	45,76	12,81	19,14	20,14	1,29	0,86	-	-	100
Çiftlik hayvanları için hazır yem imalatı	27,42	36,07	25,34	8,94	1,79	0,15	-	0,3	100
Ev hayvanları için hazır gıda imalatı	42,86	8,57	42,86	2,86	2,86	-	-	-	100

faaliyeti olduğu görülüyor. Fırıncılık endüstrisinin hâkimiyetini ve bu hâkimiyetin firma popülasyonu genelindeki yaygınlığını kentlilerin günlük ihtiyaç ve taleplerinin sonucu olarak yorumluyorum. Fırıncılık endüstrisi bir yana, diğer ekonomik faaliyetlerin bölgesel kümelenmeler içinde pek de anlamlı bir ağırlık sergilemediğini belirtmek gerekir. Başı çeken faaliyetler, Küme 6 ve 7'de çay ve kahvenin işlenmesi, Küme 8'de

Tablo 5. 2018'de Gıda Ürünleri İmalat Endüstrisi Firmalarının Bölgesel Kümeler İçindeki Ağırlığı

Gıda Ürünleri İmalat Endüstrisi Firmalarının Bölgesel Kümeler İçindeki Ağırlığı

	Bölgesel Kümeler İçinde Faaliyet Ağırlıkları (%)							
Ekonomik Faaliyet	*Küme 1*	*Küme 2*	*Küme 3*	*Küme 4*	*Küme 5*	*Küme 6*	*Küme 7*	*Küme 8*
Etin işlenmesi ve saklanması	2,24	1,58	0,23	0,36	0	0	0,55	0
Kümes hayvanları etlerinin işlenmesi ve saklanması	0,51	0,58	0,41	0,53	0,86	0	0	-
Et ve kümes hayvanları etlerinden üretilen ürünlerin imalatı	2,55	3,74	1,6	0,89	0,58	1,02	2,73	-
Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenmesi ve saklanması	0,74	0,47	1,22	0,3	-	3,4	1,09	-
Patatesin işlenmesi ve saklanması	0,11	0,35	0,1	0,77	-	-	-	-
Sebze ve meyve suyu imalatı	0,54	0,58	0,52	0,36	-	-	-	-
Başka yerde sınıflandırılmamış meyve ve sebzelerin işlenmesi ve saklanması	5,64	4,67	13,28	20,87	7,49	8,16	-	-
Sıvı ve katı yağ imalatı	2,22	1,75	17,41	4,98	26,51	-	-	-
Margarin ve benzeri yenilebilir katı yağların imalatı	0,1	0,06	0,06	0,12	0,29	-	-	-
Süthane işletmeciliği ve peynir imalatı	4,45	9,14	8,29	3,91	5,48	7,82	-	50
Dondurma imalatı	1,71	0,79	0,85	1,96	1,15	-	-	-
Öğütülmüş hububat ve sebze ürünleri imalatı	5,68	15,01	5,8	11,86	17,29	3,06	2,19	2,54
Nişasta ve nişastalı ürünlerin imalatı	0,19	0,38	0,15	0,41	0,29	-	-	-
Ekmek, taze pastane ürünleri ve taze kek imalatı	49,4	32,38	33,95	24,18	12,68	44,22	5,46	39,83
Peksimet ve bisküvi imalatı; dayanıklı pastane ürünleri ve dayanıklı kek imalatı	3,59	3,21	1,31	1,24	1,44	2,38	0,55	1,69
Makarna, şehriye, kuskus ve benzeri unlu mamullerin imalatı	0,82	0,55	0,39	0,77	-	0,68	-	-
Şeker imalatı	0,74	1,75	0,37	0,53	0,58	0,34	-	1,69
Kakao, çikolata ve şekerleme imalatı	4,41	6,83	2,59	5,1	2,59	1,02	1,64	-
Kahve ve çayın işlenmesi	0,7	0,5	0,75	0,53	0,58	15,65	83,06	-
Baharat, sos, sirke ve diğer çeşni maddelerinin imalatı	0,91	1,28	1,68	4,51	5,76	0,68	-	-
Hazır yemeklerin imalatı	6,78	4,53	2,9	3,85	10,09	8,84	2,73	2,54
Homojenize gıda müstahzarları ve diyetetik gıda imalatı	0,34	0,12	-	0,06	-	0,34	-	-
Başka yerde sınıflandırılmamış gıda maddelerinin imalatı	3,46	2,6	2,57	8,3	2,59	2,04	-	-
Çiftlik hayvanları için hazır yem imalatı	2	7,07	3,29	3,56	3,46	0,34	-	1,69
Ev hayvanları için hazır gıda imalatı	0,16	0,09	0,29	0,06	0,29	-	-	-
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100

süthane işletmeciliği ve peynir yapımı, Küme 5'te sıvı ve katı yağ imalatı, Küme 4'te meyve ve sebzelerin işlenmesi ve saklanması olarak sıralanabilir.

Kümelerin çoğunda olduğu gibi, Küme 2'de de ekmek imalatı ile taze pastane ve taze kek ürünleri imalatında faaliyet gösteren firmalar %32'yle çoğunluğu oluşturuyor.

Değirmencilik, bölgenin toplam endüstri peyzajının %15'ini oluşturan firmalarla Küme 2'nin ikinci sırada gelen endüstrisi konumunda. Üçüncü ve dördüncü sırada gelen süthanecilik, peynir yapımı, çiftlik hayvanları için hazır yem imalatı faaliyetleri, bu küme içinde gıda endüstrisinin önemli bir özelliğini ortaya çıkarıyor. Küme 2, fırıncıların geriye doğru olan zincir halkalarını oluşturan endüstriler için önemli miktarda değirmencilik firmasını barındırıyor. Dolayısıyla, bu kümede, geleneksel olarak tahıl üretimiyle simbiyotik bir ilişki içinde bulunan besi hayvanı çiftliklerinin varlığı hayvancılıkla bağlantılı firma oranını açıklıyor.

Son olarak, mütekabiliyet analizi, gıda endüstrisinin bölgesel kümelerin tümünde ve her birinde görülen önem düzeylerini ortaya koyuyor. Önem düzeyleri yelpazesine yerleşen ekonomik faaliyet kodlarının yeri -9,95'ten 86,79'a kadar değişebiliyor. Bölgelerin ve gıda endüstrisi faaliyetlerinin temel karakteristiklerini sadeleştirmek ve vurgulamak açısından Tablo 6 pozitif önem değerlerini (0,99-5 aralığından başlayarak) gösteriyor.

Tablo 6. 2018'de Bölgesel Kümelerin Tümünde ve Her Birinde Gıda Ürünleri İmalat Endüstrilerinin Anlamlılık Düzeyleri

	0,99<sci<5					*5,01<sci<10*			*10,1<sci<20*		*20,01<sci*
K 1	13	73	52	86		72	85	11		71	
K 2	11	62	72	31	13	51	81	82	91	61	
K 3			92	20				51		39	41
K 4		82	62	52		31	61	84	89	39	
K 5		12	42	85			61	84		41	
K 6		71	85	20						83	
K 7				81							83
K 8										51	

11	Et (İşlenmesi-saklanması)
12	Kümes hayvanları etleri (İşlenmesi-saklanması)
13	Et ve kümes hayvanları etleri üretimi
20	Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçalar
31	Patates (İşlenmesi-saklanması)
32	Sebze ve meyve suyu
39	Diğer sebze ve meyve (İşlenmesi-saklanması)
41	Sıvı ve katı yağlar
42	Margarin ve yenilebilir katı yağlar
51	Süt ürünleri ve peynircilik
52	Dondurma
61	Değirmencilik
62	Nişasta ve nişastalı ürünler
71	Ekmek, taze pastane ürünleri ve kek
72	Peksimet ve bisküvi imalatı; dayanıklı pastane ürünleri ve kek
73	Makarna, şehriye, kuskus ve unlu mamuller
81	Şeker
82	Kakao, çikolata ve şekerleme
83	Kahve ve çay
84	Baharat, sos ve çeşni
85	Hazır yemek
86	Homojenize gıda müstahzarları ve diyetetik gıda
89	Diğer gıda maddeleri
91	Çiftlik hayvanları için hazır yem
92	Ev hayvanları için hazır gıda

Yalnızca iki farklı bölgesel kümedeki iki ekonomik faaliyet aykırı karakterde. Küme 3'te katı ve sıvı yağ imalat faaliyetleri (Kod 41), Küme 7'deyse çay ve kahve imalatı (Kod 83) aşırı temsiliyete sahip. Bu iki kümenin spesifik tarımsal karakteri, Küme 3'te –Ege bölgesi boyunca– yağ endüstrisinde görülen aşırı temsiliyeti ve Küme 7'de –Doğu Karadeniz bölgesi boyunca– çay imalatında görülen aşırı temsiliyeti açıklayabilir. Ekmek, taze pastane ve taze kek ürünleri imalatı, bu anlamda Küme 1'deki en anlamlı firma faaliyetini oluşturuyor. Büyük şehirlerin çok sayıda olmasına bakıldığında, fırıncılık faaliyetlerinin anlamlılık düzeyinin yüksek olması mantıklı görünüyor. Küme 5'te birincil olarak sıvı ve katı yağ imalatının etkili olması bana kalırsa yoruma açık. Bu anlamlı dizini kümedeki illerden biri olan Kilis ilinin önemli miktardaki zeytin ağacına dayalı yağlı sabun endüstrisiyle açıklamak mümkün. Küme 7'de olduğu gibi, komşusu Küme 6'nın da çay ve kahve imalatıyla karakterize olduğu görülüyor. Küme 8'de, geleneksel köklerine uygun olarak, süthanecilik ve peynir yapım faaliyetleri birincil gıda endüstrileri olmaya devam ediyor. Küme 3 ve 4, büyük ölçüde Ege ve Akdeniz kıyılarına kurulu illerden oluşuyor ve meyve-sebzelerin işlenmesi ve saklanması faaliyetine ev sahipliği ediyor. Küme 4'ün, ülkenin gelişmekte olan endüstriyel illerini barındırdığı düşünüldüğünde, sınıflandırılmamış yeni gıda endüstrilerinin (Kod 89) anlamlı düzeyde olması tutarlı görünüyor.

Öte yandan Küme 2, farklı anlamlılık düzeylerinde on farklı ekonomik faaliyet içeren diğer kümelere kıyasla daha geniş bir çeşitlilik yelpazesi taşıyor. Küme 2'de ve tüm kümelerde, değirmencilik endüstrisi ve çiftlik hayvanları için hazır yem imalatı en anlamlı iki ekonomik faaliyeti oluşturuyor. Ayrıca, kakao, çikolata, şeker, peksimet, bisküvi, dayanıklı pastane ürünleri ve kek ve nişasta endüstrilerinin Küme 2'deki kayda değer anlamlılık düzeyi ve bir arada var olmaları bu faaliyetlerin birbirleriyle ilişkili olmalarına bağlanabilir. Benzer şekilde, süthanecilik ve peynir yapımı faaliyetlerinin, et ve kümes hayvanları ürünlerinin üretimi, işlenmesi ve saklanması faaliyetlerinin çeşitli anlamlılık düzeylerinde bir arada bulunmalarının da birbirleriyle ilişkili olmalarına bağlanabileceğini düşünüyorum. Tüm ekonomik faaliyetler içinde, değirmenciliğin 32 ili kapsayan üç bölgesel kümede anlamlılık taşıyan bir endüstri olduğu görülüyor. Bu ekonomik faaliyetlerin anlamlılık düzeyleri bu üç küme arasında farklılık gösteriyor.

Değirmencilik, Küme 2'de birinci sırada gelen ekonomik faaliyet olmakla beraber, Küme 4 ve 5'te sebze ve meyvelerin işlenmesi ve saklanması; baharat ve çeşni imalatı ve katı ve sıvı yağların imalatının ardından bu kümelerin endüstriyel peyzajını karakterize eden faaliyet konumunda.

Tarımsal Gıda Endüstrisi Bağlantıları İçinde Değirmencilik ve Fırıncılığın İlişkisel Kümelenişi

Bu araştırma, Türkiye'nin tarımsal gıda endüstrisine yayılan buğday değer zincirinin eşitsiz coğrafyasını haritalamak üzere değirmencilik ve fırıncılık endüstrisinin, tarımsal

girdilerin (gübre, pestisit, tarım ve gıda işleme makinaları vb.) imalatındaki bölgesel firma bileşimleriyle ilişkili olarak incelenmesini öneriyor. Önceki analizde kullanılan değirmencilik ve fırıncılık firma listeleri; tarımsal kimyasal, tarım ve gıda işleme makinaları ve donanımları imalatında faaliyet gösteren aktif firmalarla birlikte incelemeye dahil edildi. Dolayısıyla, buğday değer zincirinin geriye doğru endüstriyel halkaları bağlamında tarımsal gıda endüstrisinde bölgesel çeşitliliği gün yüzüne çıkardığını öne sürüyorum.

Tablo 7. 2018'de Buğday Değer Zincirinin Tarımsal Gıda Endüstrisi İçindeki Firma Varlıklarının Ağırlığı

NACE Rev.3 Kod	*Ekonomik Faaliyet*	*Genel Ağırlık (%)*
10,61	Öğütülmüş hububat ve sebze ürünleri imalatı	13,7
10,71	Ekmek, taze pastane ürünleri ve taze kek imalatı	68,2
20,20	Haşere ilaçları ve diğer zirai-kimyasal ürünlerin imalatı	0,6
20,15	Kimyasal gübre ve azot bileşiklerinin imalatı	2,1
28,30	Tarım ve ormancılık makinelerinin imalatı	9,1
28,93	Gıda, içecek ve tütün işleme makineleri imalatı	6,3

Değirmencilik ve fırıncılık dışında dört ekonomik faaliyetin daha katılmasıyla birlikte, tarımsal gıda endüstrisinin buğday değer zinciriyle ilintili olan anlamlı kolları, 81 ile dağılmış 11789 firmanın oluşturduğu altı ekonomik faaliyeti temsil ediyor. Buğday değer zinciri boyunca altı ekonomik faaliyetin yoğunlukları arasındaki karşılaştırma, yine başta fırıncılık firmalarının %70'e yakın paylarıyla yaygın hâkimiyetini ortaya koyuyor. Değirmencilik firmaları, altı tarımsal gıda ekonomik faaliyeti içinde %10'un üzerinden bir payla ikinci sıraya yerleşiyor.

Tarım makinalarının imalatı ile gıda işleme makinalarının imalatı %5'in üzerinde ve %10'a yakın paylarıyla bunları izleyen iki ekonomik faaliyeti oluşturuyor. Yerel pestisit ve gübre imalatı firmalarının varlığı, tarımsal üretimdeki üretkenlik artışını desteklemek için tarım ve gıda işleme makinaları imal eden endüstrilerin gerisine düşüyor.

Ülkedeki 81 ilde, 3 ana ekonomik sektör altındaki altı farklı ekonomik faaliyet içinde yer alan firma sayılarının kullanıldığı ki-kare testine göre, her bir ildeki her bir ekonomik faaliyetin anlamlılık düzeyine ilişkin incelemenin ilk sonuçları, benzer uzmanlaşma ve çeşitlenme örüntüleri sergileyen 20'den fazla spesifik, bölgesel kümelenmeye işaret ediyor. 20'nin üzerindeki bu kümeleri okunaklı bir karşılaştırma yapabilecek şekilde sadeleştirmek ve yorumlamak amacıyla araştırmada, anlamlılık düzeylerine ilişkin sonuçlar filtrelenerek, çalışmadaki tercihler ve kriterlere göre çok sayıda bölgesel kümeye ayrıldı. Birinci kriter,

anlamlı düzeyde değirmencilik ve fırıncılık endüstrilerinin olup olmadığı; ikinci kriter, anlamlı düzeyde gıda işleme makinaları endüstrisinin olup olmadığı ve üçüncü kriter ise, tarım makinaları, pestisit ve gübre imalatını içeren anlamlı düzeyde tarımsal endüstrinin olup olmadığı. Ekonomik faaliyetlerin anlamlı düzeyde var olup olmadığına dair bu tür bir kontrol listesinin uygulanması küme sayısını dokuz ayrı bölgesel kümeye ayırdı.

Tablo 8. 2018'de Bölgesel Tarımsal Gıda Endüstrisi Kümeleri

	Ekmek, taze pastane ürünleri ve kek	Değirmencilik	Gıda işleme makinaları	Tarım makinaları	Gübre	Pestisitler
Küme A1 (14 İl)		■				
Küme A2 (4 İl)		■	■			
Küme A3 (15 İl)		■		▒	▒	▒
Küme B1 (28 İl)	■					
Küme B2 (3 İl)	■		■			▒
Küme B3 (4 İl)	■			▒	▒	▒
Küme C (3 İl)	■	■				
Küme D1 (4 İl)				▒	▒	▒
Küme D2 (6 İl)				▒	▒	

Buna göre bu dokuz küme de kendi içlerinde anlamlı endüstri bileşimleri açısından ortaklaşan dört küme grubuna ayrılıyor. Bunlar; ortak anlamlı endüstrileri değirmencilik olanlar (A Kümesi), ortak anlamlı endüstrileri fırıncılık olanlar (B Kümesi), ortak anlamlı endüstrileri hem değirmencilik hem fırıncılık olanlar (C Kümesi) ve ortak anlamlı endüstrileri değirmencilik veya fırıncılık dışında bir faaliyet olanlar (D Kümesi).

Çeşitlenmiş bölgesel kümelere odaklanmadan önce tarım makinaları veya gıda işleme makinaları imalatı ve kimyasal imalat endüstrileriyle anlamlı bir bir aradalık barındırmayan üç kümeyi incelemek gerekir. Küme A1, B1 ve C'nin değirmencilik ve fırıncılık dışında anlamlı bir uzmanlaşma barındırmadıkları görülüyor. 81 ilden 45'i buğday değer zincirlerinin çeşitli üretim ağı kolları içinde daha kuvvetli bölgesel bağlar kurabilecek geriye dönük, spesifik endüstriyel zincir halkalarına sahip değil. Öte yandan 6 küme hâlinde grupladığımız kalan 36 il, değirmencilik ve fırıncılık faaliyetlerinin yanı sıra belirli tarımsal gıda endüstrisi faaliyetleriyle bir arada bulunan çeşitli bileşimlere

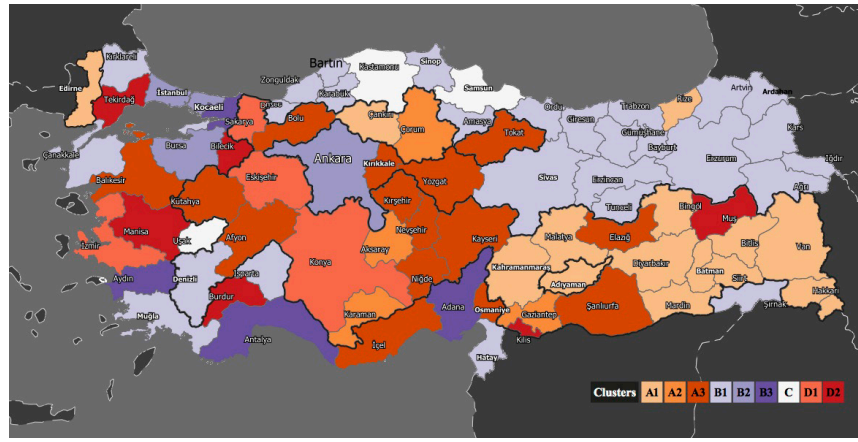

Şekil 3. 2018'de bölgesel tarımsal gıda endüstrisi kümeleri (*clusters*)

sahip. Bu bağlamda Konya, üç farklı bölgede yer alan sanayileşmiş iller olan Eskişehir, İzmir ve Sakarya'yla benzer bir örüntü sergiliyor. Bu dört il, birlikte, tarımsal girdi imalat endüstrilerinin hepsiyle anlamlı düzeyde bir bağlantıya sahip.

Gıda Endüstrisi Kümelenmesi ile Tarımsal Gıda Endüstrisi Kümelenmesinin Sentezi

Gıdanın işlenmesiyle ilgili çeşitli ekonomik faaliyetlerin mekânsal yoğunlaşması ve çeşitliliği ile tarım ve değirmencilik-fırıncılık endüstrileri arasındaki bağlantısallığın bölgesel kümelenmelerini incelemeye yönelik altlık, Türkiye'nin 81 ilinde daha çeşitli ve birbirlerinden ayrışan mekânsal örüntüleri ortaya çıkardı. İki bölgesel kümelenme incelemesinin karşılaştırılması ve kesişimi buğday değer zinciri merkezli tarımsal gıda endüstrisine dair daha derin bir kavrayış sunuyor.

Uç değerlerden başlayacak olursak, birinci kümelenmede, beş kümede yer bulan on il içinde, ilgili kümelerin gıda imalat endüstrisi bileşimleri içinde değirmencilik endüstrisinin anlamlı bir rolü bulunmuyor. Ancak, ikinci kümelenmenin, altı farklı tarımsal gıda endüstrisi arasındaki ilişkiye odaklanan spesifik kriteri işletildiğinde bu on ilde değirmencilik faaliyetinin aşırı temsiliyet arz ettiği ve tarım makinaları, gübre ve pestisit imalatı faaliyetleriyle anlamlı bir aradalık örüntüleri barındırdıkları görülüyor. Buna karşın, ilk kümeleme girişiminde 32 il, değirmencilik endüstrisinin karakterize edici ya da anlamlı düzeyde olduğu üç kümeye (Küme 2, 4 ve 5) yerleşmişti. Ancak, ikinci kümeleme gıda işleme ve tarım makinaları ya da gübre ve pestisit imalatı faaliyetlerinin, üç gıda endüstrisi kümesine yerleşen altı ilde değirmencilik veya fırıncılık endüstrilerinden daha fazla karakterize edici bir rolü olduğunu gösterdi. Böylesi bir karşılaştırma, ülke genelinde değirmencilik faaliyetinin ekonomik peyzajı içinde bu yeni kümeler ve illerin ağırlığını azaltmaktansa, çeşitli tarımsal gıda endüstrileriyle geriye dönük bağlantılarının daha güçlü olduğunu kanıtlıyor olabilir.

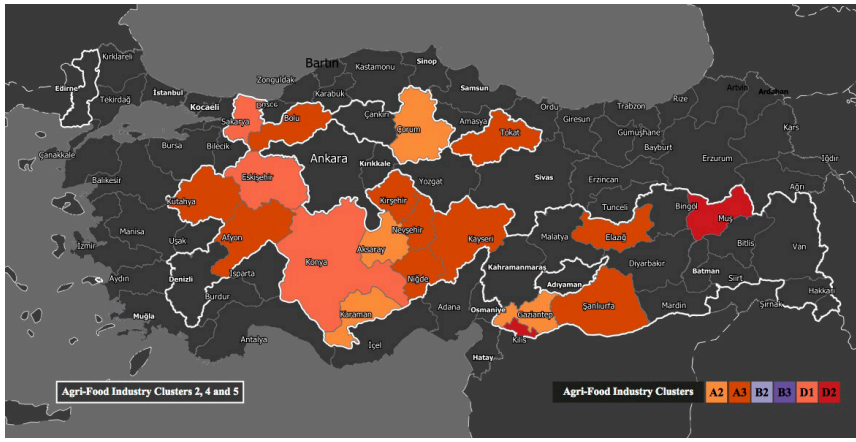

Şekil 4. 2018'de gıda endüstrisi ve tarımsal gıda endüstri kümelerinin (*agri-food industry clusters*) kesişimi

Değirmencilik endüstrilerinin aşırı temsiliyet gösterdiği kümelerle (Küme 2) anlamlı düzeyde değirmencilik firması barındıran kümelere (Küme 4 ve 5) yerleşen iller farklı örüntüler sergiliyor ve başka tarımsal gıda endüstrisi faaliyetleriyle ilişkileri üzerinden farklı kümelere yerleşiyorlar. İki kümelenme incelemesi arasındaki bu kesişime odaklanmadan önce odaklı bir sentez için sadeleştirilmiş bir matris oluşturmak mümkün. Bu nedenle, inceleme aşırı temsil edilen ya da anlamlı düzeydeki tek ekonomik faaliyetleri değirmencilik ve/veya fırıncılık olan kümelerin illerini değerlendirmeye almıyor. Böylece, A1, B1 ve C kümelerini inceleme dışı bırakabiliriz. Tablo 9'da gıda endüstrisi kümelenmesi altındaki Küme 2, 4 ve 5 ile tarımsal gıda endüstrisi kümelenmesi altındaki A2, A3, B2, B3, D1 ve D2 kümelerinde yer alan iller, değirmencilik endüstrisinde anlamlı bir uzmanlaşma gösteren illerin tarımsal gıda endüstrisi ekonomik faaliyetleriyle olan geriye dönük bağlantılarıyla ilişkileri üzerinden ne şekilde çeşitlenebildiğini ortaya koyuyor.

Tablo 9'da gösterilen 19 il, değirmencilik endüstrisinin, diğer gıda imalat endüstrileriyle kıyaslandığında, hem ilgili bölgeler hem de 81 ilin tümünde aşırı temsil edildiği mekânsal birimleri temsil ediyor. Diğer yandan, tarımsal endüstrilere baktığımızda, bu iller farklılaşmanın en fazla olduğu bölgesel kümeler içinde yer alıyor. Bu iller arasındaki farklılaşma dikkate değer. Örneğin, Küme 2'de anlamlı bir varlık gösteren değirmencilik endüstrisini bir yana bırakırsak ağırlıklı olarak tarıma dayalı olan Kilis ve Muş illerini tarım makinaları ve gübre imalatı karakterize ediyor. Gıda endüstrisindeki kayda değer ağırlıkları ve görece yeni, endüstriyel kalkınma izlekleri bilinen Karaman, Çorum, Aksaray ve Gaziantep, tarımsal girdi imalatları olmaksızın değirmencilik ve gıda işleme makinaları imalatında uzmanlaşmış görünüyor. Değirmencilik endüstrisinin, ya tarım makinaları ya da gübre imalatında uzmanlaşmanın yanında, esas olarak Küme A3'e yerleşen Orta Anadolu bölgeleri olmak

Tablo 9.19 İlde Tarımsal Gıda Endüstrilerinin Temsiliyeti

			Ekonomik Faaliyetlerin Anlamlılık Düzeyleri					
Gıda Endüstrisi Kümeleri	*Tarımsal Gıda Endüstrisi*	*İller*	*Ekmek, taze pastane ürünleri ve kek*	*Değirmencilik*	*Gıda işleme makinaları*	*Tarım makinaları*	*Gübre*	*Pestisitler*
2	A2	Karaman	-4,28	1,12	7,85	4,58	-1,27	-0,68
2	A2	Çorum	-3,99	3,66	12,07	-2,38	-1,92	-1,25
2	A2	Aksaray	-0,36	0,81	1,33	-1,00	0,07	-0,52
4	A2	Gaziantep	-6,47	14,65	4,73	-3,98	-0,60	0,36
2	A3	Nevşehir	-2,20	6,43	-1,85	0,52	-1,33	-0,71
2	A3	Tokat	-2,40	4,91	-1,41	1,99	-0,23	-0,60
2	A3	Kırşehir	-1,24	2,20	-1,14	2,28	-1,00	-0,54
2	A3	Elazığ	-0,34	1,50	-1,23	0,55	-0,71	-0,38
2	A3	Bolu	-0,93	1,62	-1,07	1,84	-0,62	-0,33
2	A3	Afyonkarahisar	-2,45	5,69	-1,82	0,23	2,50	-0,70
2	A3	Kütahya	-0,12	3,23	-1,84	-2,37	0,95	-0,71
2	A3	Kayseri	-0,31	0,83	-0,86	-0,09	1,26	0,19
2	A3	Niğde	-1,75	2,99	-0,90	-0,25	0,21	7,82
5	A3	Şanlıurfa	-3,86	7,33	-1,73	3,44	-1,27	0,79
2	D1	Konya	-11,42	-1,80	15,38	20,96	-1,02	0,65
2	D1	Eskişehir	-1,57	0,11	3,73	0,45	1,63	-0,72
2	D1	Sakarya	-0,36	-2,89	7,53	-1,08	-0,82	-1,01
2	D2	Muş	-0,17	-0,82	-1,28	3,01	-0,74	-0,40
5	D2	Kilis	0,00	0,00	-1,18	0,70	0,78	-0,37

üzere on ili karakterize ettiği görülüyor. Ancak bu illerde anlamlı düzeyde bir gıda işleme makinaları imalatı bulunmuyor.

Üç ildeki (Konya, Eskişehir ve Sakarya) kümelenme dikkate değer. Özellikle Konya olmak üzere, değirmencilik endüstrisi ve buğday üretiminde başı çekmeleriyle tanınan bu illerin çeşitli tarımsal gıda endüstrileriyle farklı bir etkileşim örüntüsü sergiledikleri görülüyor. Her üçü de gıda işleme makinaları imalatında anlamlı bir düzeye sahip. Eskişehir'de gübre imalatı kayda değer bir düzeyde. Konya'daysa en yüksek anlamlılık düzeyi gıda işleme ve tarım makinalarında görülüyor. Spesifik ekonomik faaliyetler konusunda Konya'da görülen yüksek etkiye yalnızca Gaziantep ve Çorum'un yaklaştığını da belirtmek gerekiyor. Gaziantep'te en fazla temsil edilen faaliyet değirmencilik iken, Çorum'daki en anlamlı ekonomik faaliyet ise gıda işleme makinaları imalatı.

Sonuç

Tarımsal coğrafya, sanayileşmenin dünya genelinde derinleşmesi ve pazar ilişkilerinin genişlemesi vasıtasıyla yerel bölgelerin sosyal-doğal dinamiklerinden daha az etkilenirken, küreselleşen gıda sistemi veya şirketleşmiş gıda rejimindeki yayılmanın hâkimiyeti altına daha fazla giriyor. Tarım sektörünün küresel-yerel çatkısına girdiği bu yeni çağ, hem kendisini endüstriyel tarımın tarihsel izlekleri üzerinde inşa ediyor hem de tarımsal gıda coğrafyalarının bölgesel varyasyonlarına girmek için yenilikçi ama aynı zamanda yıkıcı da olan yollar geliştiriyor. Büyük tarım şirketlerinin bölgesel stratejilerinin süper-prodüktivist tarım tahayülleriyle örtüştüğü görülüyor. Tarım sektörünün tarımsal süper-bölgeler geliştirmek yönündeki eğilimi ve küresel ya da bölgesel perakende şirketlerinin kaynak temin stratejilerinin konsantre ve entegre, yayılmış ama aynı zamanda da yoğunlaştırılmış değer zincirleri çiftçilerle üreticileri sürecin salt özneleri olmaya zorluyor. Bu, aynı zamanda üretim ağının her yerinde ağırlık merkezini tarlalardan alıp gıda imalat bölgelerine ve lojistiğine doğru kaydırıyor.

Sosyo-mekânsal ilişkilere dair eleştirel bir inceleme, küresel, ulusal ve yerel ölçeklerde ve hem mekânsal hem de zamansal boyutlarda daha karşılaştırmalı bir analize dönük sezgisel bir çerçeve işlevi görmek için daha orta düzey bir analize ihtiyaç duyuyor. Bu makalede değer zinciri yaklaşımı ve nicel yöntemlerin bir arada kullanımının tarımsal gıda araştırmalarında küresel-yerel ve makro-mikro hususları arasında köprü kurmakta işe yarayabileceği öne sürülmektedir. Tarımsal gıda endüstrilerinin bölgesel çeşitlenmesini haritalamak, bu anlamda, katı sosyal fenomen kategorileri önermeyi değil, şirketleşmiş gıda rejiminin durmaksızın evrilen eşitsiz dizilimine ilişkin eleştirel analizlerde yararlı olabilecek araştırmacı bir altlık sunmayı amaçlamaktadır.

Makalenin Veri ve Metodoloji bölümünde sözü edilen veri eksikliğini akılda tutarak araştırma sonuçlarının Türkiye genelinde tarımsal gıda endüstrisindeki mevcut firma görünümüne ilişkin çıkarım ve görüşler için bir altlık sunduğunu söyleyebilirim. Türkiye'nin iller coğrafyasında, tarımsal gıda endüstrisinde yer alan firmaların güncel dağılımına bakıldığında, gıda ve tarım endüstrilerinin çeşitli bileşimleri açığa çıkıyor. Şirketleşmiş tarım sektörü peyzajı çeşitli bakımlardan eşitsiz bir karaktere sahip. Bazı bölgelerin hâlâ patika bağımlı bir karakter taşıdığını söylemek yanlış olmaz.

Artan şirket etkisine rağmen, bu firma bileşiminin, devletin ekonomik girişimleri eliyle önceki gıda rejimlerinde kurulan üretim ilişkilerine yerleşmiş ekonomik faaliyetlerin mirasından türediğini öne sürüyorum. Kent merkezlerinde küçük ölçekli fırın ve pastanelerin yaygın bölgesel varlığıysa, şirketleşmiş perakende zincirleri ve gelişen büyük ölçekli ekmek fabrikalarının ağırlığına rağmen, buğday değer zincirinin istikrarlı segmentlerini oluşturuyor gibi görünüyor. Eşitsiz gelişme hem mekânsal hem

de zamansal olarak işlediğinden, ikinci ve üçüncü gıda rejimlerinin karakteristikleri üst üste gelerek Türkiye'nin her yerinde, her iki rejime ait firma bileşimlerini içeren mekânsal varyasyonları oluşturuyor.

Bir diğer çıkarımsa, aykırı derecelerdeki bölgesel firma kümelenmelerinin oluşturduğu bileşimler ve birbiriyle bağlantılı ekonomik faaliyetlerin bölgesel olarak bir arada varoluşundan doğuyor. Zamansal ve mekânsal aykırılığı, tarımsal gıda endüstri bölgelerinin iki ana grubu olarak düşünebiliriz: Bölge gruplarından biri, geleneksel tarımsal ürünlerden kopuşu yansıtıyor ve yüksek ya da düşük seviyede tarımsal gıda endüstrisi kümelenmesi ve geniş bir yelpazede geleneksel olmayan gıda endüstrisi bileşimi gerektiriyor. Bu bölgeleri, bir düzeyde ileriye ve geriye dönük endüstriyel bağlantılara sahip olmalarının yanı sıra rekabet ve ağ kurma (networking) konusunda da canlı noktalar olarak değerlendirebiliriz. Diğer grup ise, halen belirli tarım ve/veya gıda ürünlerini işleme endüstrileriyle karakterize olmaya devam eden bölgelerden oluşuyor. Firma dizilimine ilişkin ekonomik peyzaj hem geleneksel ürünlere dayalı bölgesel endüstri kümelenmeleri hem de kaynağa yakınlık gereksiniminden azade kalarak metropollerin endüstriyel bölgelerine yerleşmiş endüstri kümelenmelerini barındırıyor. Buğday değer zincirinin merkezinde yer alan değirmencilik endüstrisinin, önemli ölçüde aşırı temsil edilen bölgesel kümelerine bakılacak olursa geleneksel bir örüntü sergilediği görülüyor. Değirmencilik endüstrisinin, değer zincirinin tarımsal sektörleriyle mekânsal korelasyonları hesaba katıldıkça, bu bölgesel kümeler arasındaki benzerlikler silikleşmeye başlıyor. Değirmencilik endüstrisine dikkat çeken düzeyde ev sahipliği yapan bölgesel kümeler çeşitleniyor. Büyük ve görece daha sanayileşmiş olan illeri karakterize eden şey gıda işleme endüstrileri değil, tarım ve gıda işleme girdilerinin imalatı. Bu tür iller için, tarımsal gıda endüstrilerinin, tarımsal süper-bölgeler doğrultusunda bir izlek olarak mekânsal bir aradalıkları önerilebilir.

Kaynakça

Ahmed, G., Hamrick, D., Guinn, A., Abdulsamad, A. ve Gereffi, G. (2013). Wheat value chains and food security in the Middle East and North Africa region. NC, Center on Globalization, Governance & Competitiveness, Duke University. www. cggc. duke. edu/pdfs/2013-08-28_CGGC_Report_Wheat_GVC_and_food_security_in_MENA. pdf

Atasoy, Y. (2013). Supermarket expansion in Turkey: Shifting relations of food provisioning. *Journal of Agrarian Change, 13*(4), 547-570.

Aydın, Z. (2002). The new right, structural adjustment and Turkish agriculture: Rural responses and survival strategies. *The European Journal of Development Research, 14*(2), 183-208.

Aydın, Z. (2010). Neo-liberal transformation of Turkish agriculture. *Journal of Agrarian Change, 10*(2), 149-187.

Borlu, Y. (2015). A story of post-fordist exploitation: Financialization and small-scale maize farmers in Turkey. *Rural Sociology, 80*(2), 173-197.

Çağlar, K. ve Zafer, Y. (2014). *Bildiğimiz tarımın sonu.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Dicken, P. (2015). Global shift: Mapping the changing contours of the world economy. SAGE.

Evans, N., Morris, C. ve Winter, M. (2002). Conceptualizing agriculture: A critique of post-productivism as the new orthodoxy. *Progress in Human Geography, 26*(3), 313-332.

Gereffi, G. ve Korzeniewicz, M. (Der.). (1994). *Commodity chains and global capitalism (No. 149).* ABC-CLIO.

Gereffi, G., Humphrey, J. ve Sturgeon, T. (2005). The governance of global value chains. *Review of International Political Economy, 12*(1), 78-104.

Güven, A. B. (2009). Reforming sticky institutions: Persistence and change in Turkish agriculture. *Studies in Comparative International Development, 44*(2), 162-187.

Güvenç, M. ve Şener, E. (Ağustos 2015). 7 Haziran 2015 Genel Seçimi Haritaları: İlçeler İtibariyle Parti Performansları. Kadir Has Üniversitesi İstanbul Çalışmaları Merkezi, isc.khas.edu.tr/tr/yayinlar-ve-e-yayinlar

Halfacree, K. (2007). Trial by space for a 'radical rural': Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies, 23*(2), 125-141.

Ilbery, B. ve Bowler, I. (1998). From agricultural productivism to post-productivism. Ilbery, B. (Der.), *The geography of rural change* içinde, Londra: Routledge.

Lebart, L. (1994). Complementary use of correspondence analysis and cluster analysis. Greenacre, M. J. ve Blasius, J. (Der.), *Correspondence analysis in the social sciences* içinde, Londra: Academic Press.

Lonca Portal. lonca.gov.tr/

Magnan, A. (2010). *The Canadian wheat board and the creative re-constitution of the Canada-UK wheat trade: Wheat and bread in food regime history* (Yayımlanmamış doktora tezi), University of Toronto Graduate Department of Sociology.

McMichael, P. (2013). *Food regimes and agrarian questions.* Fernwood Publishing.

Morgan, K., Marsden, T. ve Murdoch, J. (2008). *Worlds of food: Place, power, and provenance in the food chain.* Oxford University Press on Demand

Wilson, G. A. ve Burton, R. J. (2015). 'Neo-productivist'agriculture: Spatio-temporal versus structuralist perspectives. *Journal of Rural Studies, 38*, 52-64.

Woods, M. (2010). *Rural.* Routledge.